

**ÓZBEKSTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW,
PA'N HA'M INNOVASIYALAR MINISTRLIGI**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI
JANÍNDAGÍ PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM
OLARDÍN QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«TEORIYALÍQ TIL BILIMI MÁSELELERI»
MODULI**

OQÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

Qánigeligin jetilistiriw kursı baǵdarı: Qaraqalpaq tili tálim baǵdarı ushın

Tınlawshılar kontingenti: Joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları

NÓKIS-2026

**ÓZBEKSTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW,
PA'N HA'M INNOVASIYALAR MINISTRILIGI**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI
JANÍNDAGÍ PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM
OLARDÍN QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

Tastiyiqalayman

Aymaqliq oray direktori

K.Ubaydullaev

«___»_____2026

**«TEORIYALÍQ TIL BILIMI MÁSELELERI»
MODULI**

OQÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

Qánigeligin jetilistiriw kursı baǵdarı: Qaraqalpaq tili tálim baǵdarı ushın

Tınlawshılar kontingenti: Joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları

NÓKIS-2026

Oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministirliginiń 2024 jıl “ 27”-dekabrgi 485-sanlı buyırǵı menen tastıyıqlanǵan úlgili oqıw reje hám baǵdarlama tiykarında islep shıǵılǵan.

Dúziwshi: Abdinazimov SH.- QMU, “Qaraqalpaq til bilimi” kafedrası professorı,f.i.d.

Pikir bildiriwshiler: KarlıbaevaG.- QMU,«Qaraqalpaq ti lbilimi» kafedrası docenti, f.i.d.

AbdievA.-NMPI, «Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası docenti,f.i.k.

Oqıw-metodikalıq kompleks Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ilimiy-metodikalıq keńesinide usınıs etilgen (2025 jıl “ ”- _____- sanlı protokol)

MAZMUNÍ

1.Issh ioqıw baǵdarlaması.....	5
2.Moduldi oqıtıwda payda lanılatuǵın interaktiv tálim metodları.....	11
3.Lekciya tekstleri.....	25
4.Ámeliy sabaq ushın materiallar,tapsırmalarhámolardı orınlaw Boyınsha usınıslar.....	156
6.Keysler banki.....	169
7.Glossariy.....	174
8.Ádebiyatlar dizimi.....	177

ISSHI OQIW BAG'DARLAMA

KIRISIW

Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw, kadrlar tayarlaw máselesine mámleketlik siyasat dárejesinde itibar qaratılǵan. Sebebi, mámleket hám jámiyettiń intellektuallıq, ilimiy-dóretiwshilik, islep shıǵarıw, óndirislik potencialı usı barkedamal áwladqa tikkeley baylanıslı. Usı kózqarastan, úzliksiz tálimniń bir basqıshı esaplangan joqarı oqıw orınlarında tálim-tárbiya sistemasın elede jetilistiriw, rawajlandırıw, pedagog kadrlardı qayta tayarlaw hám qanıgeligin jetilistiriw kún tártibindegi aktual máselelerdiń birine aylandı hám bul boyınsha bir qatar mámleketlik huqıqıy hújjetler qabıl etildi.

Baǵdarlamada berilip atırǵan temalar arqalı joqarı oqıw orınlarında iskerlik alıp barıp atırǵan qaraqalpaq tili páni oqıtıwshılarınıń usı pándi oqıtıwǵa baylanıslı zamanagóy jantasıw hám innovaciyalardan, aldınǵı shet el tájiriybelerinen nátiyjeli paydalanıw, informaciya-kommunikaciya texnologiyaların oqıw procesine keń engiziw, shet tillerin intensiv ózlestiriw dárejesin asırıw esabınan olardıń pedagogikalıq sheberlik hám kásiplik kompetentligin turaqlı túrde jetilistiriw menen baylanıslı bilim, kónlikpe hám tájiriybelerge iye bolıwı támiyinlenedi.

Moduldiń maqseti hám wazıypaları

Moduldi oqıtıwdan maqset-tıńlawshılarda lingvistikalıq táliymatlar tariyxınıń bólimleri, tarawları, ulıwmalıq tillik qubılıslar, til biliminiń tariyxı, teoriyalıq máseleler boyınsha qanıgelikke saykes bilim, kónlikpe hám dáreje qalıplestiriw.

Pánniń wazıypası – til biliminiń tariyxı, teoriyası hám metodların úyreniwdenibarat. «Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pánniń wazıypası áyyemgi dáwirden XXIásirge shekemgi til tuwralı ilimniń rawajlanıw basqıshları, tiykarǵı lingvistikalıq mektepler hám olardıń jetiskenlikleri, principleri, kórnekli tilshiler hám olardıń til tuwralı ilimniń jetilisiwine qosqan úlesleri tuwralı maǵlıwmat beredi.

«Teoriyalıq til bilimi máseleleri» páni boyınsha tıńlawshılar teoriyalıq bilimler, ámeliy kónlikpeler, qaraqalpaq tili tariyxı boyınsha keń túsiniwke iye bolıwı hám ilimiy kóz-qarasların rawajlandırıw wazıypaların orınlaydı.

Tıńlawshılar «Teoriyalıq til bilimi máseleleri» pánin úyreniw procesinde

tómendegilerdi orınlayalıwı kerek:

- bul pán boyınsha kónlikpelerdi iyelewi;
- lingvistikalıq táliymatlardıń payda bolıw, qáliplesiw hám rawajlanıwın; til haqqında ilimniń payda bolıwın;
- tiykarǵı lingvistikalıq mektepler;
- til biliminiń rawajlanıwına úles qosqan ilimpazlardıń miynetlerin; tiykarǵı teoriyalıq máselelerdi biliwi.
- til haqqındaǵı ilimniń qashan hám qaysı elde qanday bahada rawajlanıwı;
- ulıwma til biliminiń tiykarǵı bólimleri;
- til bilimi tariyxınıń basqıshları hám hár bir basqıshtaǵı tiykarǵı lingvistikalıq problemalar;

Modul boyınsha bilim, kónlikpe hám tájiriybeler

Modul boyınsha pedagog tómendegi bilim, kónlikpe hám tájiriybelerge iye bolıwı kerek:

- tildi izertlewde qollanılatuǵın metod hám metodikalardı qollana alıw Kónlikpelerine iye bolıwı;
- tillik qubılıslarǵa durıs tallaw jasay alıw;
- til haqqındaǵı tiykarǵı lingvistikalıq máselelerdiń qalay hám qashannan baslap úyrengenligi, til bilimi tariyxın dáwirlerge bólip úyreniw;
- tillik qubılıslardı úyreniwde qanday usıllardı qollanıw kerekligi, teoriyalıq máselelerdiń rawajlanıw tariyxı haqqında maǵlıwmatqa iye bolıwı.

Moduldiń oqıw rejedegi basqa pánler menen baylanıslılıǵı

Modul mazmunı oqıw rejedegi “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili”, “Tálim processlerinde informaciya-kommunikaciya texnologiyaların paydalanıw” oqıw modulleri menen úzliksiz baylanısqa halda pedagoglardıń qánigelik pánin oqıtıw metodikası boyınsha kásiplik pedagogikalıq tayarlıq dárejesin hám pedagogikalıq

sheberligin arttiriwğa xızmet etedi.

Moduldiń joqarı oqıw orınlarındagı ornı

Modul oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligin hám kásiplik kompetentliliginasırıw arqalı oqıtıw procesin nátiyjeli shólkemlestiriwge hám úzliksiz tálimniń sapasın joqarılatıwğa járdem beredi.

Modul boyınsha saatlardıń bólistiriliwi:

	Modul temaları	Tırlawshınıń oqıw júklemesi, saat			
		Auditoriyalıq oqıw júklemesi saati			
		Ulwma	Sonnan		
			Teoriya	Ámeliy	Qospa shinigi wlar
1.	Lingvistik táliymatlardıń payda boliwi, qáiplesiwi hám rawajlanıwı. Til haqqında dáslepki ilmning payda bu'lishi. Tiykargı lingvistik mektepler. Til ilmining rawajlanıwına úles qu'shgan ilimpazlardıń ilimiy dóretpeleri. Filologiya tariyxınıń basqıshları hám hár bir basqıshdagı tiykargı lingvistik máseleler.	2	2		
2.	Filologiyaniń teoriyalıq máselelerin u'rganishda paydalaniletuǵın metodlardı qu'llash. Tilge tiyisli hádiyselerdi tu'g'ri analiz qılıw. Til haqqındaǵı tiykargı lingvistik máselelerdiń u'rganilish dáwiri. Filologiya tariyxın davrlashtirish. Tilge tiyisli hádiyselerdi u'rganish.	4	2	2	
3.	Oqıtıw processinde aldınǵı shetel tájiriybelerinen hám pedagogikalıq innovatsiyalardan nátiyjeli paydalanıw. Oqıtıwshınıń qaraqalpaq tiliniń teoriyalıq máselelerin u'qıtishga zamanagóy jantasıwı máselesi. İlǵ'or innovciyalıq texnologiyalardan didaktik qural retinde paydalanıw.	4	2	2	

	Qaraqalpaq tiliniń teorialıq máselelerin sistemalı oqıtıw mamanlıǵın iyelew. Filologiyaniń teorialıq máselelerin oqıtıwda kompetentsiyaviy jantasıw. Pedagogdıń jeke kompetentsiyası haqqında bilimlerge iye bu'lish. Filologiyaniń aktual máselelerin u'rganishdagi zamanagóy dereklerden paydalanıw. Kásiplik kompetenlikni rawajlandırıw. Teorialıq filologiya máselelerin oqıtıw processinde aldınǵı informacion-texnologiyalaridan paydalanıw.				
4.	Házirgi qaraqalpaq kórkem ádebiyatqa baylanıslı tiliniń qalıplesiwi hám rawajlanıw máseleleri. Qaraqalpaq tili dawıs dúzilisi. Qaraqalpaq tili leksikologiyası. Qaraqalpaq tili morfologiyası. Qaraqalpaq tili sintaksisi. Qaraqalpaq tiliniń shıńǵırlaytuǵın hám shıńǵırsız dawısların ajratıw. Qaraqalpaq tili su'z quramı. Qaraqalpaq tili su'z birikpesi. Gáp-tekst filologligi. Qaraqalpaq tili su'z soǵılıwı máseleleri. Grammatik forma. Grammatik mánis. Grammatik kategoriya. Teksttiń dúzilisi. Tekstti klassifikatsiyalash máseleleri.	4	2	2	
5	Qaraqalpaq tiliniń ilimiy-teorialıq áhmiyeti. Qaraqalpaq tili pániniń zamanagóy yu'nalishlari. Qaraqalpaq tili pánin túrli tarawlarǵa qollanıw qılıw. Qaraqalpaq tili pánin programmalastırıw paketin u'quv procesine qollanıw etiw. Qaraqalpaq tili bu'yicha zamanagóy máselelerdi analiz qılıw. Kásiplik jumıs alıp barıw, aldınǵı informacion-kommunikaciya texnologiyalardan ónimli paydalanıw.	8		2	6
	Jami:	22	8	8	6

Ámeliy sabaqlar multimedia qurilmaları menen úskenekengen auditiriyada hárbir akadem toparda bólek ótıledi. Sabaqlar interattiv usıllar járdeminde ótıledi, “Keys-stadi” texnologiyası qollanıladı, keysler mazmunı oqıtıwshı tárepinen belgilenedi. Kórgizbeli materiallar hám informaciyalar multimedia qurilmaları járdeminde jetkerip beriledi.

TEORIYALÍQ SHÍNÍGÍWLAR MAZMUNÍ

1-tema. Lingvistik táliymatlardıń payda bolıwı, qalıplesiwi hám rawajlanıwı. Til haqqında dáslepki ilmning payda bu'lishi. Tiykargı lingvistik mektepler. (2saat)

Joba:

1. Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinikler. Hind, qıtay, yapon, gerik-rim, Aleksandriya til bilimi
2. Arab til bilimi. Zamaxshariy
3. Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-túrkk»miyneti. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri.Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miyneti
4. Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası. Por-Royal grammatikası. XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm. Tildıń payda bolıwı tuwralı teoriyalar

2-tema. Filologiyanıń teoriyalıq máselelerin u'rganishda paydalaniletuǵın metodlardı qollaw. Til ilmining rawajlanıwına úles qu'shǵan ilimpazlardıń ilimiy dóretpeleri. Filologiya tariyxınıń basqıshları hám hár bir basqıshdaǵı tiykargı lingvistik máseleler.

(2 saat)

Joba:

1. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri. Franc Bopp. Rasmus Kristian Rask.Yakob Grimm. Aleksandr Xristoforovich Vostokov. XIX ásir ortalarındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi
2. XIX ásirdegi til filosofiyası.Romantizm aǵımı. Naturalizm aǵımı
3. Ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qalıplesiwi.V.Gumbold. Psixologiyalıq aǵım.G.Shteyntal
4. VilgelmVundttıń til filosofiyası. A.A.Potebnyanıń til filosofiyası

3-tema. Oqituv processinde aldingi shetel tajiriybelerinen ham pedagogikalq innovatsiyalardan natijjeli paydalanuv. Oqituvshinin qaraqalpaq tilinin teoriyalq maselerin u'qitishga zamanagoy jantasiw maslesi.

(2 saat)

Joba:

1. Til bilimindegi jas grammatistler basqishı.Leypcig mektebi
2. Kazan lingvistikalıq mektebi. Moskva lingvistikalıq mektebi
3. Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur.Sociologiyalıq agım
4. Gugo Shuxardt. «Sózler ham zatlar» mektebi.Til bilimindegi estetikalq mektep
5. Neolingvistika. London lingvistikalıq mektebi

4-tema. Házirgi qaraqalpaq kórkem ádebiyatqa baylanish tilinin qalıplesiwi ham rawajlanuv maseleri Til biliminde strukturalizm agımı

(2 saat)

Joba:

1. Praga lingvistikalıq dógeregi
2. Kopengagen lingvistikalıq mektebi
3. Amerika til bilimi
4. Deskriptiv lingvistikadagı morfema túsiniğı

ÁMELIY SHÍNÍGÍWLAR MAZMUNÍ

1- tema. Lingvistik táliymatlardıń payda bolıwı, qalıplesiwi ham rawajlanıwı.Áyyemgi ham orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler (2 saat)

Jobası:

1. Veda jazba estelikleri tuwralı túsiniq.
2. Qıtaylılardıń grammatikalq táliymatları «Erya»,«Fanyan»,«ShovenSızı», «Shimin»
3. Yapon til bilimi
4. Rim til bilimi

2-tema.Orta ásirlerdegi til bilimi. Til biliminiń ilim sıpatında qalıplesiwi (2 saat)

Jobası:

1. Rim grammatistleri Eliya Donata ham Prissiannıń latin tili boyınsha qollanbası

tuwralı

2. Evropada dáslepki universitetlerdiń payda bolıwı hám olarda grammatika máseleleriniń úyreniliwi
3. XVII ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıwında «Ulıwma hám ratsional grammatika» yamasa Por-Royal grammatikasınıń ornı.

3-tema. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıplesiwi (2 saat)

Jobası:

1. Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, óz ara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirlerdiń payda bolıwı
2. Frans Bopp-salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarın salıwshılardıń biri
3. Rasmus Kristian Rasktıń hind-yevropa tilleriniń boyınsha miynetleri.

4-tema. XIX ásirdegi til filosofiyası (2 saat)

Jobası:

1. Til filosofiyası aǵımınıń wákilleri - I.Gerder, A.Shlegel, A.Shleyxer, V.Gumboldt, G.Shteyntal, A.A.Potebnya, V.Vundt
2. Vilgelm fon Gumboldt-lingvistika iliminiń filosofiyalıq negizin salǵan ilimpaz
3. V.Vundttıń til filosofiyası tiykarları haqqında.

MODULDI OQITIWDA PAYDALANILATUĞIN INTERAKTIV TÁLIM METODLARI

Modullik oqıw insan bas miyiniń ózlestiriw sistemasına eń sáykeslestirilgen oqıtıwdı (assotsiativlik reflektorlıq oqıtıwdı bólsheklik sheginde oqıwdı) názerde tutadı. Modullik oqıtıwda sabaqlard ıdúzilisi boyınsha jayıw, sistemalastırıw tiykarǵı orındı iyeleydi. Modullik oqıtıwdıń tiykarǵı printsiplerine:-sistema boyınsha kvantlaw (materialdı elementlerge, ajratıw), -mativaciyanı qáliplestiriw (oqıw maqsetin, motivlerin belgilew), -oqıw elementi (bóliminde) erkin birgeislesiw,-problemalıq, kognitiv-vizuallıqtı támiyenlew,-waqıttı únemlew printsipleri kiredi.

Al ulıwma, orta-arnawlı (kásiplik) tálim sistemalarında oqıtıw óz ózgesheliklerine iye. Pedagogikalıq kásip-óner kolledjlerinde sabaqlardı lekciya hám seminar sabaqları formasında proektlestiriw múmkin. Bunda oqıwshılardıń ózbetinshe tálim alıwına da ayırıqsha itibar beriw talap etiledi. Oqıw moduli birpútinlik túrinde:(problemalıq)

Oqıw maqsetleri --->óz betinshe---> lekciya(mini diskussiyalıq)--->menen tanısw jumıs (informaciyalıq informaciyalardı (texnologiya-lartoplaw járdeminde) seminar ---> óz betinshe ---> óz betinshe islew ---> lekciya jumıs ámeliy lab/lıq jumıs izbe izliginde bolıwı múmkin. Seminar sabaqlarınıń jańa túrleri esaplangan analetikalıq, ekspertlik, reflektorlıq, konsultativlik, proektlik, master klass seminarların endiriw arqalı anıq jańa kórinisti ushıratıw múmkin.

Analitikalıq seminar ekspertlik. Seminar Oqıw maqsetin--->lekciya-->diskussiya--->master klass konsultaciya. Seminar reflektivlik seminar-->Konferenciya--->---> dóńgelek stol proektlik seminar.

Bunday sabaq túrlerinde oqıwshılardıń fiziologiyalıq imkaniyatların esapqaalǵan halda oqıtıw shegarası keńeyedi. Sabaqtaǵı eń áhmiyetli belgilerdiń qatarınerkin pikir alısw, basqalardıń pikirın húrmet etiw, tálim protsessiniń jeke adamdı rawajlandırıwǵa hám tárbiyalawǵa qaratılǵan bolıwı iyeleydi. Bunda belgilerdi payda etiw zárúrli metodlar hám ámeller járdeminde iske asırıladı. Metodlardı tańlaw oqıw materialınıń spetsifikasınan, oqıwshılardıń tayarlıǵına sabaqqa, temaǵa ajratılǵan waqıttan, oqıw qurallarınıń, informaciyalıq, texnikalıq qurallardıń bar bolıwınan gárezli. Sońǵı waqıtlarda keń taralǵan dástúriy emes sabaqlardıń qatarına: teatrlastırılǵan sabaqlar, jarıs sabaqlar, oyın sabaqları, programmalastırılǵan dóretiwshilik hám oylap tabıwshılıq sabaqları, konferenciya, seminar, ekskursiya sabaqları kiredi. Bul muǵallimge zerigerli dástúriy sabaqlardan birqansha uzaqlasıw imkaniyatın beredi.

Konferenciya sabaǵı- basqa sabaqlardan oqıwshınıń bilimdi óz betinshe informaciya dereklerinen alıwı, konferenciya jańadan alınǵan bilimler ústinde

islew arqalı tayarlanıwı menen ajıralıp turadı. Muǵallimniń konferenciyaǵa rol oqıwshılardıń konferenciyaǵa bayanatlar menen shıǵıwın hám onıń talıqlanıwın shólkemlestiredi. Informaciyaǵa tolıqtırıw, dúzetiw kirgiziwge járdem beredi. Konferenciya juwmaqların ulıwmalastıradı, nátiyjesin aktuallastıradı hám bir pútin xızmetti bahalawda óz tásirin kórsetedi. Konferenciya sabaǵı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın qábiliyetin anıqlawǵa, olarda ilimge umtıwshılıqtıń artıwına, initsiativalıq penen aktivliktiń, óz betinsheliktiń hám juwapkershilik sapalarınń rawajlanıwına tásir etedi. Konferenciya sabaǵınıń nátiyjeliligi temanıń durıs tańlanıwınan, aktuallıǵınan, wazıypalardıń anıq bólistiriliwinen, oqıwshılardıń temanı tańlaw erkinligi hám orınlaw juwapkershiliginiń qalıplesiwinen, jumıs barısınıń turaqlı qadaǵalanıp, esapqa alınıp barılıwı hám durıs proektlestiriliwinen ǵárezli boladı.

Konkurs sabaqları kóbinese belgili bir bólim yamasa kurstıń ulıwmalastırıwshı tákirarlaw sabaqlarınıń sistemasında qollanıwı múmkin.

Konkurs sabaqlarınıń jobası:

-shólkemlestiriw bólimi, kirissóz

-shınıǵıw konkursı, temanıń tiykarǵı máseleleri boınsha

oqıwshılar menen gúrrińlesiw informaciyalıq pauzalarǵa iye halda.

-Tiykarǵı bólim

a). Basqısh-pán baǵdarındaǵı (fizikalıq, ximiyalıq h.t.b.)

b). Basqısh-bilimlerdi tekseriw (programmalastırılǵan, awızsha, jazba tekseriw)

v). Basqısh-pikiralısıw, sáwbetlesiw (muǵallım-oqıwshı, oqıwshı-oqıtıwshı) qatnas sistemasındaǵı talıqlanıwǵa juwap.

-Konkurs juwmaǵın shıǵarıw (bilim uqıp hám kónlikpelerdiń dárejesin anıqlaw) úlgisine sáykes alıwı múmkin.

Jańa pedagogikalıq texnologiyalarda sabaqlardı shólkemlestiriw formaların hám oqıw metodların modernizaciyalaw arqalı da sapalı jańasha sabaqlardı payda etiw imkaniyatı kórsetilgen.

Bunday sabaqlarǵa modellik sabaq dóńgelek stol, múyeshler (debat) strategiyaları hám oqıtıwdaǵı insert metodıkası, kubikler strategiyası, úsh basqıshlı intervyu «kop-kop» strategiyası, semantikalıq analiz h.t.b. bir qansha metdlardı qollanıw arqalı erisiw múmkin.

Modellik sabaq. «Múyeshler» strategiyası. «Múyeshler» -hár qıylı pikirlerdi payda etiwshi temalar boyınsha debatlar, diskussiyalar shólkemlestiriw usılı sıpatında qollanıwshı birgeliktegi oqıw xızmeti. «Múyeshler» kóbinese tekstti oqıp bolǵannan soń yamasa lekciya tıńlaǵannan keyin qollanıladı. Sonday-aq ol usınıs etilgen bir tema boyınsha da isletiliwi múmkin. Bunda:

Oqıwshılar usınıs etilgen tema ústinde oylap, belgili bir sheshimge keliwi tiyis.

1. Oqıwshılar óz pikirlerin argumentlerge tayanǵan halda bayanlap, hárqıylı Kóz qaraslardı bildiredi.

2. Oqıwshılardan úsh minut ishinde óz pikirin qorgawshı kishkene shıǵarmajazıwdı tapsırıwmúmkın.

3. Jazıp bolǵannan soń, qatnasıwshılardı qarama-qarsı pikirge iye bolǵanlardı hár qıylı (qarsı) múyeshlerge bólistiriw zárúr. Neytral pikirdegiler ortada turadı.

4. Topardıń aǵzaları 5 minut ishinde óz-ara pikir alısıp, olardı talqılap, eńjaqsı argumentlerdi tańlap aladı. Bunnan tısqarı topar pikirini bildiriwge bir yamasae kiaratorsóylew kerek.

5. Toparlardı gezekpe-gezek óz pikirini bildiriwge, tiykarǵı isenimli argumentlerin keltirip ótiwge shaqırıladı.

6. Bunday deb atlardıń dáslepki qádemin islegennen soń pikir alısıwǵa topardıń basqa aǵzalarıda qosılıwı múmkın.

7. Ayırım debat qatnasıwshıları aldınǵı shıǵıp óylewden soń óz pikirini óz gertiwi itimal. Bunday jaǵdayda olar qálegen waqıtta toparın óz gertiwi, basqa pikirles toparǵa barıp qosılıwı múmkın. Muǵallım bunday kóshiwlerdi quwatlawı kerek.

8. Diskussiya juwmaqlanǵannan soń hár bir toparǵa óziniń kóz-qarasların hám pikirini qosıp juwmaq jasawdı tapsırıw lazım. Sońınan hár bir oqıwshıdan óz pikirlerin jazba jumıs formasında tayarlawdı soraw kerek. Quramalı jazba jumıslarda qarsı táreptiń pikirleri hám oqıwshınıń óz poziciyasın qorgaw ushın kontur argumentlerdi qollanıwı inabatqa alınadı.

Shıǵıw kartası. Eger diskussiyaǵa waqıt jetpese qatnasıwshılar óz pikirlerin kartochkalardıǵa úsh punkt boyınsha jazıwı múmkın:

- Sabaqtıń eń áhmiyetli basqıshı.
- Sabaq teması boyınsha bir soraw
- Sabaq materialı boyınsh aulıwma túsinik beriw

Úsh basqıshlı intervyu Úsh basqıshlı intervyu belgili bir tem adaǵı qatnasıwshılardıń bir birinen intervyu alıwı menen ótiwshi birgeliktegi oqıw metodı. Máselen, úsh adamnan quralǵan komandada A aǵzası B aǵzasına intervyu aladı. A I V aǵzası juwaplardıń tiykarǵı jerlerin jazıp baradı. Hár bir intervyuden soń qatnasıwshılar rollerin almasadı. Sonday qılıp topardıń hár bir aǵzası intervyu beriwshi ornında hám intervyu alıwshı orında ózin sınap kóredi.

Úsh basqıshlı intervyu qálegen tiptegi sabaqqa qollanıwı múmkın.

Tórt adamnan quralǵan toparda intervyu úsh basqıshta ótedi.

Birinshi gezekte A hám V aǵzaları, B hám G aǵzalarınanı intervyu aladı.

Ekinshi gezekte- A hám V juwap beredi, al B.hám G intervyu aladı.Úshinshi gezekte hámme óz juwapları menen artaqlasadı.

Mısalı úsh basqıshlı intervyuda:

- Jańa temanı túsindiriwden aldın usı tema boyınsha nelerdi bilesizler. Usı tema menen baylanıslı qanday máselelerdi qarap shıǵıwdı qáleysizler.-degen sorawlar beriliwi itimal.

- Oqıwshılardan óz jeke bilimlerin yamasa jeke tájiriyesin aytıp beriwdi talap etiwshi sorawlardı beriw máselen, dostınıızdaǵı siz húrmet etetuǵın úsh belgini atań hám ne ushın ekenligin túsindirin. Eger waqıt keńliginde sayaxat ete alǵanıńızda qaysı dáwirdi barıp kórgen bolar ediniız.

- Sabaqta ótilgen materialardı ulıwmalastırıw boyınsha sorawlar:

Búgingi ayılǵan ideyalardıń qaysıları sizler ushın eń áhmiyetli boldı hám neushın. Búgin úyrenilgen bilimlerdi turmısta qalayınsha qollana alasızlar.

- Úy tapsırmasın takrarlawǵa tapsırma:

Keshegi oqıǵan tekstińizden qanday tiykarǵı máselelerdi ajratıp kórsete alasızlar. Úy wazıypalarında ne nárese eń qızıqlısı boldı. Eń quramalıları qaysıları.-

- Hár qıylı pánlerge tiyisli tiykarǵı, kntseptual máseleler:» Bul máseleni senqanday jol menen sheshtiń.» Usı tarawǵa tiyisli házir sende payda bolǵan qanday boljawlar yamasa gipotezalar bar.

«Kubikler»startegiyası. K-úyreniliwshi temanı perspektivası boyınsha qarawdı jeńilllestiriwshi oqıtıw metodıkası esaplanıladı.

K- oylawǵa járdem beriwshi sorawlar menen qollanıladı.

K-Hárbir tárepi 15-20sm bolıp,6 sorawdı qamtıydı.

Sorawları

- Bul ne ekenligin aytıń.

- Bunı ne menen salıstırıwǵa boladı.Salıstırıń.

- Buǵan uqsas nebar.Bul nege uqsaydı.

- Unamlı hám unamsız, unamlı-qarsı argumentlerdi atap berin.

- Bunı qalainsha qollanıwǵa boladı.

Protsess tómendegishe ótkeriledi:

1. Tema járiyalanadı, sońınan oqıwshılardan tema haqqında oylap kóriw yaǵnıy usı zattı qanday halda kórip tursa sonday halda túsindiriw tapsırıladı: reńi, forması, belgileri hám t.b.

2. Oqıwshılar tema boyınsha sorawlarǵa jazba juwap tayarlaydı. Bunnan soń birinshi soraw oqladı.

1. Dıqqat penenq arań bulne.

2. Bul nege uqsaydı hám nelerge uqsamaydı.

3. Oyıńızda payda bolǵan assotsiacıyanı (baylanıstı) atań. Oyıńızǵa erk berin.

4. Analizlep kórin. Bunı qalayınsha islew múmkin.

5. Qollanıw múmkinshiligin aytıń. Bunı ne islew múmkin, qalayınsha qollanıwǵa boladı.

6. Bunı tastıyıqlawshı hám qarsı argumentlerdi keltiriń. İsenimli pikirlerdi tabıń. Qálegen argumentińizdi paydalanıń, olardı qosıń yamasa alıp taslań.

Bul jazba jumıstan soń oqıwshılar ekew ara kubiktiń hár bir tárepindegi soraw boyınsha juwapların, pikirin almasadı, oqıp beredi.

2x2 topardan qálewshiler topardıń jazba juwabı menen tanıstıradı.

K-bilimlerdi shaqırıw hám pikirlew basqıshlarında qollanıwı múmkin.

K-oqıwshılardı kóbirek bilim biliw ushın tema aldın ala jaqsı tańlangan bolıwı tiyis.

K-Qollanıwda muǵallım jazıp barıwı, oqıwshılar bir-birine kesent bermewi kerek.

«**Dóngelek stol**» **texnikası** (Jazba jumı), (Kagan 1990)-birgelikte oqıw usılıbolıp, bunda qaǵaz hám ruchka oyınǵa qatnasıwshı kishi topar aǵzaları arasında gezekpe-gezek aylanıp baradı. Máselen bir oqıwshı qandayda bir sorawdı yamasapikirdi qaǵazǵa jazıp onı shep jaqta otırǵan qońsılas oqıwshıǵa beredi. Ol usıpikirge óziniń (qosımsha) pikirin jazıp qaǵazdı ózinen sońǵı adamǵa ótkeredi. Basqa bir variantta hár bir qatnasıwshı ayrıqsha (óziniń) reńli ruchkada jazılıwı kórsetiledi. Bul topar pikir qalıplestiriwge hár bir qatnasıwshınıń qosqan úlesinkóriw arqalı anıqlawdı kúsheytedi, muǵallımge hár bir adamnıń qatnasın durısbelgilepbarıwı mkanıyatınberedi.

Awız-eki «Dóngelek stol» - joqarıdaǵıǵa uqsas birgeliktegi oqıw usılı bolıp, tek awızsha formada ótkeriliwı menen ajırılıp turadı. Hár bir qatnasıwshı aldınıń pikirini tıńlap (qabıl etip) gezek penen ideyanı rawajlandıradı.

Qurallar: Qatnasıwshılar sanına teń konvert.

Avtoruchkalar, qaǵazlar 5 A sm. háreket sxeması.

Maqseti: -Bilimlerdi tereńlestiriw:

- Bilimlerdi mobilizaciyalaw hám hár qıylı sharayatlarda qollanıw uqıplılıǵın qalıplestiriw:

- Topardıń birigip islew kónlikpelerin rawajlandırıw:

Nátiyje: Oqıwshılar jámáátlik másláhát aladı, tema boyınsha óziniń bilimlerin qısqa hám argumentli túsindire aladı, kishi hám úlken toparlarda islewge beyimlesedi.

«**Zigzag**» **metodi**. 1-basqısh. Klasstı kooperativ (kishi) toparlarǵa bólin hám oqıw materialnıń bólip berili. Topardıń hár bir aǵzasına úyrenip shıǵıw hám topardıń basqa aǵzalarına túsindirip beriw ushın hár qıylı material (1-oqıwshıǵa

Birinshi bet, 2-oqıwshıǵa ekinshi bet hám basqalarǵada usıǵan uqsas haldaǵı) bólimleri beriledi.

2-basqısh. Ekspertlik toparlar oqıw materialın úyrenedi hám onıń prezentsatsıyasın tayarlaydı. Ekspert topar ı-bul birdey oqıw materialına iye hár qıylıkishi toparlardıń aǵzaları. (máselen, 1-bet úyreniwge berilgen oqıwshı bir Atoparınıń aǵzası B topardıń 1-bettiúyreniwshi aǵzası menen ushırasıp, birgeliktematerialdı úyrenip shıǵadı.) Partner – ekspertler materialdı túsindiriwdiń usılların, jolların anıqlap aladı. Sońnan ekspert toparınıń basqa aǵzalarına materialdı túsindiridi hám olardıń qanday dárejede túsiniń alǵanın anıqlaydı.

3-basqısh. Birgelikte oqıw (úyreniw) hám tekseriw ushın óz kooperativ toparına qaytıw. Oqıwshılar óz kooperativ toparlarına qayıp keledi. Usı jerde olarǵezek penen bir birin úyrenip shıqqan materialı menen tanıştıradı. Komandanıń wazıypası: hár bir oqıwshınıń temanı tolıq bilip alıwın támiyenlew.

4-basqısh. Jeke hám toparlıq esap beriw. Barlıq topar onıń hár bir aǵzasınıń materialdı tolıq biliwine juwapker esaplanadı. Topar onıń hár bir aǵzasınan ózbilimin kórsetiwın sorawı múmkin. Bunı hár qıylı usıllar járdeminde iske asırıwǵa boladı. Máselen: jazba tekseriw jumısın tayarlaw, bir qatar sorawlarǵa awızsha juwap beriw yamasa topardaǵı basqa aǵzalardıń úyretken materialın tolıq prezentatsiya islewdi tapsırıw múmkin.

«Insert» metodi Bul ámeldiń mazmunın oqıw protsessinde oqıw materialınıń hár bir bólimshesin (úzindisin) bahalaw hám nátiyjelerdi qálem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol tómendegishe orınlanadı. oqıw materialınıń shetindegi ashıqorınǵa:

Eger oqıǵan nárseniz sizge burınnan málim yamasa oyınıǵa sáykes kelse «V»-belgisin qoyıń:

Eger oqıǵan nárseniz siziń oyınıǵa yamasa burınnan bilgenińizge, bilimińizge qayshı kelse «-» belgisin qoyıń:

Oqıǵan nárseler sizge jań yamasa usı máselede anıǵıraq informaciya alıwdı qálegen waqtıńızda qoyıladı.

Solay etip oqıw protsessinde óz bilim lerińizge hám túsinińlerińizge qarap tórttúrdegi belgi qoyasız. Hár bir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw shárt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı haqqındaǵı pikirinińizdi bildiresiz. Nátiyjede hár bir abzatsta bir yamasa onnan kóbirek belgi payda boladı. «Insert» metodınıń mánisi oqıwshılar jańa materialdı burınnan belgili yamasa jańa túsinińli, yamasa qarsı pikirdi payda etken informaciya sıpatında bahalawınan ibarat. Bilim tarawındaǵı oqıw maqsetleriniń B, Blum tárepinen kórsetilgen klassifikatsiyalıq

Aksonomiyasında (bilim,túsiniw,qollanıw,analiz,sintez,bahalaw) baxa beriw aqıl xızmetiniń eń joqarı dárejesine kiritilgen. Insert metodı boyınsha hár bir abzatsqa belgi qoyıw jaqsılap oylap kóriwdi talap etedi.

Oqıwshılar oqıw barısında informaciyanı ózlestiriwge sanalı qatnas jasawıushın óz túsiniqlerin qadaǵalap baradı. Solay etip jańa informaciyanı óz tájiriybesi hám bilimi menen baylanıstıradı yaǵnıy pikirleydi. Sońınan oqıwshı alınǵan informaciyanı Insert tablitsası járdeminde tártipke salıwı múmkin.

Insert tablitsa

V	-	+	?

Seman tikalıqbelgilerdi ıanali zlewmetodıSBA-tiykarǵ ıbilimlerdiraw ajlandırıw hám oqıwshını aktivlestiriw ushın qollanıwshı strategiyalardıń biriesaplanadı. Bul metodtı q ollanıw úyreniliwshı tema boyınsha oqıwshı azda bolsa aldınnan bilimge iye bolǵan jaǵdayında paydalı boladı.

Oqıwshılardıń jańa temanı yamasa burınnan belgili tema yamasa bólimler menen salıstırıp úyreniwi bulstrategiya mazmunın quraydı.

Strategiyanı qollanıw metodikasın ámelge asırıw ushın muǵallım aldın alaslaydta yamasa úlken bir bet qaǵazda sxemanı tayarlap aladı. Sxema úsh bólimatamasın shep jaqtan joqarıdan tómenge qaray jazadı, al usı aspektler, talqılanıwshı belgiler, sxemanıń joqarǵı qatarına bólip jazıladı. Máselen:

Dáslep xızmet túri sıpatında (bilimlerdi tartıw fazası) oqıwshılar burınnan belgili eki aspektti talıqlaydı hám belgilew sistemasın usınadı (+awa,-yaq) sońınan tekstti oqımastan, lekciya tınlamastan aldın yamasa temanı úyreniwdiń basqa bir túri ámelge asırıwdan burın ? - belgini de usınıwı múmkin. (? -juwapqa isenbegen halda qoyıladı) Bunday jaǵdayda muǵallım tema boyınsha isenbese óz boljawı tiykarında belgilewi tiyis ekenligin túsindiredi hám talap etedi. Endi oqıwshılar jańa temanı oqıwı yamasa basqasha usıl menen úyreniwi (pikir júritiw fazası) múmkin.

ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАР

Педагогика хам психология кафедрасы

ПАССИВ МЕТОД

Пассивметод—булокытыуш ыхамокыушыарасындагыпассив педагогикалыкмунасибетларжый ындысы.

Ондаоқыт ыушыбасх а мтийкаргы харекетлен дириушихамискерликалыпбарыушышахс.Ол— сабакпроцессинавтори тарбаскарады.

Оқыушы оқытыушы хук имине соз сиз бойсынад

ы.Оқыушыпассивеситиушиболады.

Оқыушыб илим икушликадагал анады.

Пассивметодэффектив мето де сапланбайды.

Пассивметодпедагогикалыкпро цессте енкопқолл аныла тугын метод.

АКТИВ МЕТОД

- Педагогикалық процесс оқытушы хамоқыушыыскерлиги тийкарындашолкемлестиреледи.
- Оқыушы сабактын актив катнасыушысынаайланады.
- Оқытушы сабактын бас «хукимдари»уазыипасынанбосатылады.
- Оқыушы хамоқытушыы оз-аратенхуқықлыкатнасыушыларгаайланады.
- Сабак процессидемократик процесслертийкарындаалыпбарылады.
- Ен ахмийетлиси актив методтаоқытушыыхамоқыушыортасында педагогикалык биргеислесиуамелгеасырылады.
- Интерактив методлар актив методлардынзаманагойформасыесапланады.

Интерактив метод

«Inter»-биргеликте, «act»-хаарекет. Биргеликтеги ис-хаарекет, саубет процессинде болуу, диалог. Педагогикалык процесс барше Катнасыушылардын педагогикалык мақсетке багдарланган курамалы мунасибетлери. Талим процессинде оқытушы тек гана окыушылар менен емес, балким, Окыушыларда оз-ара биргеликте ислеседи.

Оқытушынын баслы уазыйпасы окыушылар **искерлигин педагогикалык мақсетке Багдарлаудан** ибарат. Оқытушы сабак жобасын курамалымунаси бетлерди назерде туткан халда ислеп шығады.

Турли шыныгыулар, уазыйпалар, ойынлар тийкарында сабакты шолкемлестиреди. Бул шыныгыулардын орынланыуы жана материалды озлестирюуге каратылады.

ИНТЕРАКТИВ ОҚЫТУ

БИЗ ҚАНДАЙ ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАРДЫ БИЛЕМИЗ?

I DON'T WANT TO GO TO
SCHOOL ! I HATE SCHOOL !
I'D RATHER DO ANYTHING
THAN GO TO SCHOOL !

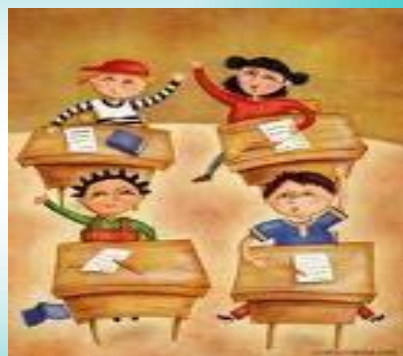

Brainstorming
Кластер
А
квариум
Б
умеранг
SWOT анализ (strength,
weakness, opportunity, threat)

- Casestudy
- Роллоийнлар
- Саубет(Сократовские беседы)
- Дискуссия
- Синектика(Synectics)
- Жеке аналогия(эмпатия)
- Мультимедия
- Аралыктан билим алыу (видеоконференция, E-learning, виртуал оқыу)

**Интерактив
усыллардын
базылары:**

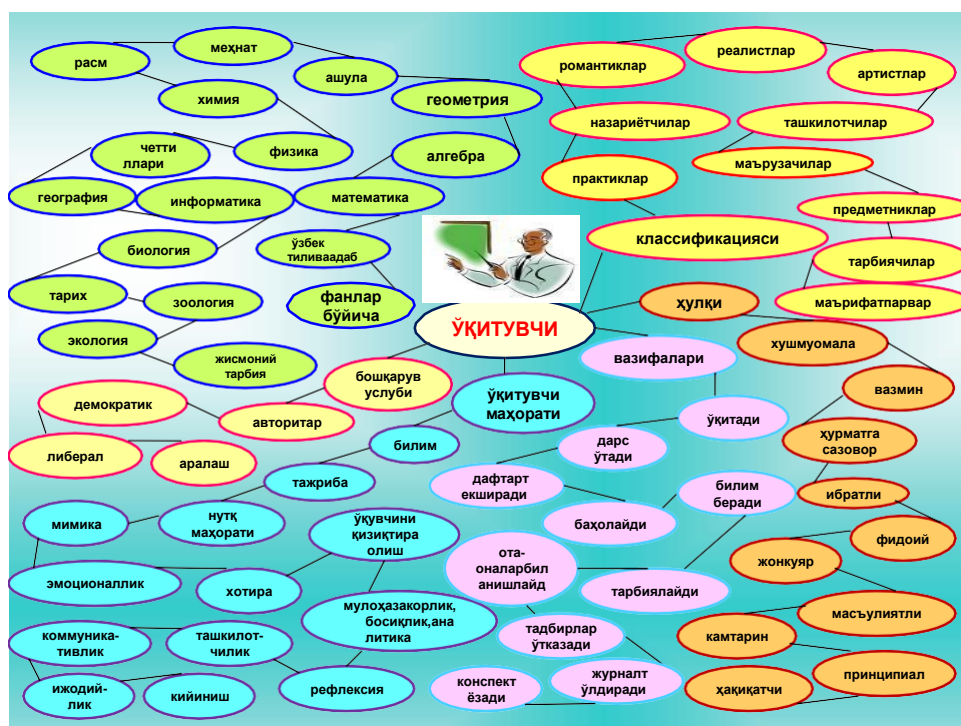
ЗАМАНАГОЙ ОКУУШЫ (SWOT анализ)

**S-КУШЛИ
ТАРЕПЛЕРИ W-КУШСИЗ
ТАРЕПЛЕРИ O-
ИМКАНИЯТЛАР**

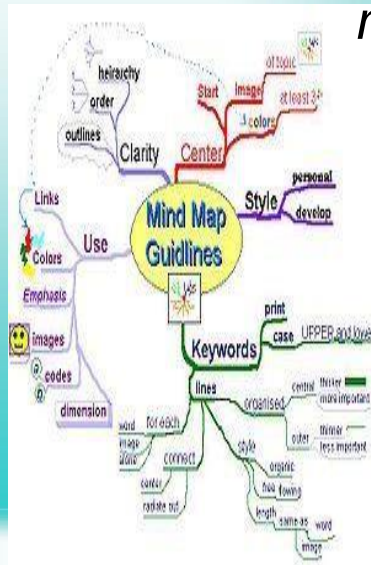

ПСМУ

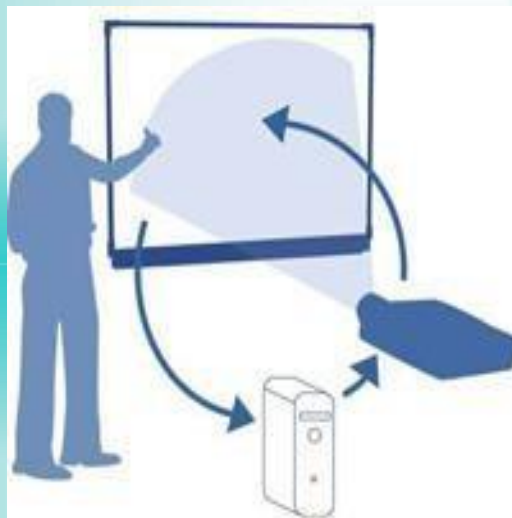
- ПИКИР
- СЕБЕП
- МЫСАЛ
- УЛУМУАЛАСТЫРУУ

Акыл картасы- Mind mapping

Интерактив доска (SMARTDESK)

Ен биринши интерактив доска
SMART Technologies
Inc.компаниясы
тарепинен1991

Тсхема
Сорау: Интерактив методлардын унамлы хам
унамсыз тारेплери

<i>Жетискенликлери</i>		<i>Кемшиликлери</i>

LEKCIYA TEKSTLERI
1-TEMA.
ÁYYEMGI HÁM ORTA ÁSIRLERDEGI TIL BILIMI

Joba:

1. *Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinipler. Hind, qıtay, yapon, gerik-rim, Aleksandriya til bilimi*
2. *Arab til bilimi. Zamaxshariy*
3. *Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetini. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri. Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetini*
4. *Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası. Por-Royal grammatikası. XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm. Tildin payda bolıwı tuwralı teoriyalar*

Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinipler

Til degen ne, ol qanday payda boldı, jazıw qalay qalıplesti degen sorawlarǵa adamlar áyyemgi dáwirlerden baslap juwap izledi. Ol tuwralı kóplegen maǵlıwmatlar jaqın shıǵıs elleriniń awızeki xalıq dóretpelerinde az sanda bolsa dakelip jetken shumer, akkad, egipet jazba esteliklerinde saqlanǵan, olarda til hám jazıw quday tárepinen dóretilgenligi, sonday-aq, onıń jerdegi wákilleri patshalar tárepinen rawajlandırılǵanlıǵı adamzat tilinen ayırıqsha qudaydıń ózine tán bolǵan tili bar ekenligi tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı.

Adamzat tariyxındaǵı eń áyyemgi jazıw biziń eramızǵa shekemgi 4000 jılları Egipette piktografiyalıq jazıwlar túrinde payda boldı. Biziń eramızǵa shekemgi 2800-2700-jılları Shumer jazıwı qalıplesti. Bul eki jazıw sisteması Kishi hám Oraylıq Aziyada basqa xalıqlardıń jazıwınıń payda bolıwı hám rawajlanıwına túrtki boldı. Jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı jazıwdı úyreniwge bolǵan talaptı kúsheytti. Solay etip, Egipet, Shumer, Vavilon mámleketlerinde xatkerler tayarlaytuǵın mektepler payda bola basladı. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, b.e.sh 2700 jılları Vavilonda xatkerler tayarlaw joqarı dárejede bolǵanlıǵın kórsetedi, onda Mesopotamiya (ekidáryaaralıǵı) mámleketleriniń basqarıw-xojalıq, diniy-mádeniy hám diplomatiyalıq islerinde qollanılǵan shumer jazıwın akkadtılıqlarǵa úyretiw boyınsha alıp barılǵan isler boyınsha derekler ushırasadı. Xatkerler tayarlaytuǵın bunday mekteplerde oqıw maqsetlerinde kóp sanlı tekstler, bir tilli hám kóp tilli sózlikler dúzilgen.

Shumerklinopis jazıwı, Vavilon xat jazıw dástúri Kishi Aziya mámleketlerine keń túrde tarqaladı. Lubiya ieroglif jazıwı rawajlanadı, batıs

Semitlerde áyyemgi sillabikalıq jazıw (protosinay, protopalestin, protobibliya) payda boladı. Usı aymaqlarda b.e.sh 1800-1700 jılları Finikiy mámleketinde tek dawıssız seslerdi ańlatatuǵın dáslepki alfavit oylap tabıladı. Finikiy kvazi alfavitinde 40 grafema, yaǵnıy tańba qollanılǵan. Bul alfavit sońın ala kóplegenellerdiń jazıw sistemasınıń qalıplesiwine tiykar jasadı. Aldıńǵı Aziyada aramey jazıwı tiykarında evrey jazıwı hám onıń eki variantı, palmir jazıwı, keyin ala arab jazıwınıń payda bolıwına tiykar jasaǵan nabatei jazıwları payda boldı. Shıǵıs mámleketlerinde aramey jazıwınıń tiykarında Persiyada pehleviy, avesto jazıwları, Indiya hám oǵan qońsılas mámleketlerde kxaroshti, braxma, devanagari h.t.b. jazıwlar Oraylıq Aziya hám Sibirda xorezmiy, sogdiy, uyǵır, orxon jazıwları payda boldı. Evropa mámleketlerinde b.e.sh IX-VIII ásirlerde grek jazıwı qalıplesti. Grek jazıwında dáslepki ret dawıslı seslerdi ańlatıw ushın da tańbalar qabıl etildi. Eski grek jazıwınıń tiykarında Evropa mámleketleriniń jazıw sisteması payda bola basladı.

Jaqın Shıǵıs ellerinde jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı bul jerde jasaǵan xalıqlardıń adamzat civilizaciyası tariyxındaǵı úlken xızmeti bolıp tabıladı. Erte dáwirlerde Jaqın Shıǵıs xalıqları menen dáslep greklerdiń, soń rimlilerdiń hár tárepleme tıǵız baylanısta jasawı grek, rim mádeniyatınıń qalıplesiwine unamlı tásir jasadı. Egipetliler, finikiyliler, siriyalılar, evreyler h.t.b etnos wákilleri menen uzaq dawam etken baylanıslar nátiyjesinde grek hám rimliler jaqın shıǵıs elleriniń ilimi, mádeniyatı hám mifologiyası, egipet miflerindegi til hám jazıwdıń quday tárepinen dóretilgenligi tuwralı ápsanalar menen jaqınnan tanıs boldı. Olar jaqın Shıǵıs elleriniń mifologiyasınan óz qudayları tuwralı ayırım personajlardı ózlestirip aldı. Finikiy alfavitin ózlestirip áyyemgi grek jazıwın qalıplestiriwide bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı.

Hind til bilimi

Til biliminiń dáslepki kórinisleri áyyemgi Indiyada payda boldı. Hindlerdesol waqıtlardaǵı diniy gimnler esaplanatuǵın Veda estelikleriniń tili menen xalıqtıń awız eki sóylew tili esaplanatuǵın prakrit tili arasında ayırmashılıqlar qalıplese basladı. Bir tárepten qásiyetli gimnlerdiń artikulyaciyalıq jaqtan anıq aytıluwın saqlaw hám onıń túsinikli bolıwın támiyinlew, ekinshi tárepten, Veda estelikleriniń tilin prakrittiń tásirinen qorǵaw hám sanskritti ádebiy til sıpatında normalastırıw máqsetinde hindler til qubılısların tereń úyrene basladı. Solay etip, til haqqında ilimniń payda bolıwına tiykar salındı. Til máseleleri Veda esteliklerinde arnawlıtúrde sóz etiledi. Máselen, Veda estelikleriniń úshinshi toparına kiretuǵın Shiksha esteliginde fonetika hám orfoepiya máseleleri tuwralı sóz boladı.

Chxanda esteligi qosıq qurılısı hám metrikağa arnalğan, Vyakarana esteliginde grammatika, Nirukta esteliginde-etimologiya hám leksika máseleleri sóz etilgen.

Fonetika, grammatika hám etimologiya máseleleri talantlı hind grammatisti Paninidiń miynetinde tereń izertleniwın taptı.¹ Panini biziń eramızğa shekemgi IV ásirlerde jasağan. Panini grammatikası qurılısı boyınsha ózine tán ózgesheliklerge iye. Onıń miyneti 3996 qosıq qağıydalarınan (sutra) ibarat. Panini grammatikası qurılısı jaǵınan segiz baptan, yaǵnıy segiz kitaptan ibarat. Birinshi bapı «Shivasutra», yaǵnıy «Shiva qudayı tárepinen jiberilgen nızamlar» dep ataladı. Panini ózine shekemde rawajlangan hind grammatikasınıń bolǵanlıǵı tuwralı jazadı hám onı Shiva qudayı tárepinen jiberilgen dep esaplaydı. Hám ózin bulgrammatikalıq tálimattıń avtorı dep esaplamaydı. Ózin Shiva qudayı tárepinen jiberilgen kóp ásirler dawamında hindlerde rawajlangan bilimlerdi sistemağa túsiriwshi hám kelesi áwladqa jetkeriwshi dep esaplaydı. Birinshi bap hind alfavitindegi háripler hám olar ańlatatuǵın seslerdi bayanlawdan baslanadı. Bul bólimde sesler klasslarǵa bólinip izbe-iz tártipte berilgen: 1) dawıslı sesler, 2) yarım dawıslılar, 3) murınlıq sesler, 4) birikpeı sesler, 5) únli dawıssız sesler, 6) únsiz dawıssız sesler, h.t.b. Panini grammatikasında sanskrittiń morfologiyalıq qurılısı tereń analiz jasalǵan, ondaǵı jumsalǵan hár bir sestıń aytıluw ózgesheliklerin anıqlaǵan. Panini óziniń bayanlawında mámlekettiń shıǵıs tárepinde jasaytuǵın hindlerdiń tilinde dialektlik ózgesheliklerdiń bar ekenligin kórsetedi. Ol óziniń tiykarǵı dıqqatın diniy qosıqlar-Veda estelikleriniń tili esaplangan sanskrit tilin úyreniwge baǵıslap, onıń tilinde xalıqtıń awızeki sóylew tili esaplangan-prakrit tilinen ayırmashılıqlar bar ekenligin kórsetedi.

Biziń eramızğa shekemgi III ásirde Vararuchi Katyana degen ilimpaz tárepinen «Prakrita-prakasha» yaǵnıy prakrit(hindlerdiń awızeki sóylew tili) tuwralı birinshi grammatikalıq miynet payda boladı. B.e.sh. II ásirde Bxartxari degen ilimpazdıń grammatika kategoriyaların filosofiyalıq aspektte izertleytuǵın traktatı payda boldı. Biziń eramızdıń VI ásirlerinde Amarusipxa, XII ásirde Xamachandranıń leksikografiyalıq sózlikleri dóretildi.

Eski hind til biliminde sintaksis óz aldına ayırım alıp izertlenbedi, morfologiyalıq qurılıstıń ishinde sóz etildi. Áyyemgi hindler til qubılıslarına analiz jasawda ulıwmalastırıw hám jekelestiriw metodların qollanǵan. Hind grammatistleriniń kórsetiwinshe, tiykarǵı til birliǵı gáp bolıp esaplanadı, sebebi gáp penen belgili bir juwmaqlanǵan pikir bildiriledi. Sózlerdi tórt sóz shaqabına ajıratadı: atawısh (naman), feyil (akhuata), dáneker (upasarga) hám janapay (nipata).

¹МинаевИ.П. Panini. – ЗапискиВосточногоотделенияИмператорскогорусскогоархеологическогообщество. – СПб.,-1888. III, 2вып. 3-4

Áyyemgi hind grammatistleri seslerdiń jasalıwınıń fiziologiyalıq aspektine tiykarǵı dıqqattı awdarıp hár bir sestıń jasalıw ornı hám usılların keń túrde bayanlaǵan. Seslerdiń jasalıwın bayanlay otırıp áyyemgi hind grammatistleri sóylew aǵzası hám artikulyaciya ornın (sthana) bir-birinen ajratıp qaraydı. Hind grammatistleriniń buwın boyınsha bildirgen pikirleri de dıqqatqa ılayıq. Buwınıń tiykarı dawıslı ses ekenligin, dawıssız ses qosımsha element ekenligi, yaǵnıy buwın quray almaytuǵının bildirgen. Hind grammatistleri morfologiya tarawı úsh bólimnen turadı dep kórsetedi: 1) Sóz shaqapların klassifikaciyalaw; 2) sózlerdiń jasalıwı; 3) sózlerdiń ózgeriwi. Hind tilshileri tórt sóz shaqabı bar ekenligin aytadı: atawısh sózler, feyil, dáneker hám janapay. Atawısh sózler zattı ańlatadı, feyil sózler ótken hám házirgi waqıtta bolıp atırǵan háreketti bildiredi—dep jazadı. Sepliktiń jeti túrin kórsetedi, biraq ol waqıttta sepliklerdiń atamaları bolmaǵanlıqtan cifr menen ańlatqan; 1,2,3,4,5,6,7-seplik. Olar sózdiń qurılısın analizley kelip sózdiń qurılısı túbir, suffiks, jalǵawdan ibarat bolatuǵının anıqlaydı. Panini túbir sózlerdiń mánilerine túsiniq bergen halda olardıń sózligin dúzedi.

Hind ilimpazları sózlik dúziw jumısları menen de shuǵıllandı. Eń dáslepki sózliklerdiń biri—«Nigxantava» dep atalıp, onda Veda jazba esteliklerinde jumsalǵan túsiniqsız sózlerdiń dizimi berilgen. VI ásirde Amara degen tilshi tárepinen dúzilgen sinskrittiń sózligi házirge shekem evropalı sanskritologlar tárepinen qollanıladı.

Áyyemgi hind grammatistleri tárepinen anıqlanǵan lingvistikalıq kategoriyalar Indiyada til haqqında ilimniń qanshelli dárejede joqarı rawajlanǵanlıǵınan derek beredi. Talantlı lingvist V. Tomsen «XIX ásirdiń aqırına shekemgi til bilimi tariyxı» miynetinde, hindlerdiń til bilimi tarawında erisken tabısları tań qalarlıq dárejede joqarı, bul biyiklikke Evropada til haqqındaǵı ilim XIX ásirde, onda da áyyemgi hindlerdiń táliymatların úyreniw tiykarında eristi,—dep jazdı.

Hind grammatikasınıń hálsiz tápeplepi de boldı. Olar tildiń rawajlanıwshı, ózgeriwshi qubılıs ekenin jete túsinbedi. Onda jazba til faktleri tiykarǵı izertlew obyektı etip alındı da, janlı sóylew tiline onsha itibap berilmedi. Awızeki tildiń jazba estelikler tilinen ayırılıp turıwın tildiń bóliniwi dep túsindi. Til faktleri keń túrde anıq bayanlanǵan menen onnan alınǵan teoriyalıq juwmaqlar sıpatlama túrinde boldı.

Qıtay til bilimi

Qıtay grammatikalıq táliymatı ieroglif jazıw dástúrine baylanıslı payda boldı. Qıtay grammatikalıq dástúrińiń ózine tán ózgesheliklerin túsiniw ushın qıtay eroglif jazıwınıń payda bolıw qalıplesiw ózgesheliklerine dıqqat awdarıw talap etiledi. Qıtayda eski dáwirlerde tús jorıw boyınsha súyeklerge jazılǵan jazıwlar biziń eramızǵa shekemgi XV ásirlerde payda bolǵan. Sol waqıtlarda-aq, legendaǵa

aylangan Shan patshalığında,sonday-aq In qawimleri rawajlangan jazıw sistemasına iye bolǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı. Qıtay tilindegi sózlerdiń tiykarınan bir buwınlı bolıp keliwi hám qıtay xalqınıń ózine tán bolǵan tariyxı ideografiyalıq jazıwdıń payda bolıwı hám keń túrde tarqalıwına jaǵday jaratıp berdi.

Biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirde Chjau dáwirinde Syuan-vannıń imperatorlıǵı waqtında qıtay jazıwın qalıplestiriwdiń dáslepki reforması ótkerildi. Bul reformanıń maqseti- bronza ham taslarǵa jazıwǵa beyimlestirilgen standart tańbalardı qalıplestiriw hám jazıw ámeliyatında hár qıylılıqtı saplastırıw boldı.

Sonlıqtanda bul jazıw dástúrinin atı czinshıven yaǵnıy metall hám taslarushın tańbalar dep ataldı. Biziń eramızǵa shekemgi III ásirde Chjango (urısıwshı patshalıqlar) dáwiri tamamlanǵannan soń altı provinciyanıń birlesiwi nátiyjesinde birden bir mámleketlik dúzim payda boldı hám mámleket kóleminde tańbalardı unifikaciya qılıw jazıwdı qalıplestiriw zárurlıǵı tuwıldı. Bul imperator Cin Shi-Xuan tárepinen ótkerilgen eki reformada óziniń sáwleleniwin taptı. Birinshisi onıń basqarıwınıń dáslepki jılları ámelge asırıldı, yaǵnıy dachjuan (úlken jazıw) grafikasınıń qalıplesiwine tiykar saldı, ekinshisi onıń basqarıwınıń 26-jılında yaǵnıy b.e.sh 221-jılı ámelge asırıldı hám syaochjuan (kishi jazıw) grafikası payda boldı.

Mámleketlik kólemdegi qollanılatuǵın baspa (chjuan) jazıw menen bir qatarda puqaralar ortasında bir-birine xabar jetkeriw xat jazıwda, rásmiy is qaǵazlarında qollanılatuǵın lishu jazıwı dausı dáwirde payda boladı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, bul jazıwdıń tiykarın salıwshı Chen Mao degen uezdlik hámeldar bolıp tabıladı. Ol islegen jinayatları ushın qamaqta jatıp sol jerde uzaq jıllar dawamında bul jazıwdı oylap tabadı. Chjuan (baspı) jazıwınan lishu (is qaǵazları) jazıwınıń ózgesheligi, onda ieroglifler tolıq túrinde emes, al qısqartılǵan túrinde qollanıladı. Bir ierogliftiń qısqarǵan túri tekste ekinshi ierogliftiń qurılısında jumsalsa ekewi birdey túrde qısqartılıp jumsaladı. Máselen, «Suw» degendi ańlatatuǵın ieroglif qospa ierogliflerdiń shep tárepinde qollanılsa barqulla birdey qısqarǵan túrinde jumsaladı. Demek, lishu jazıwında tolıq ieroglif emes, al onıń ayırım elementleri shártli tańba sıpatında jumsaladı.

Solay etip, qıtay jazıwı boyınsha ótkerilgen úsh reforma qıtay ieroglif jazıwınıń qalıplesiwiniń úsh dáwirin ózinde sáwlelendiredi;

- a) Tańbalardı standartlastırıw tiykarında jazıwdagı hárqıylılıqtı saplastırıw;
- b) Jazıw sistemasın mámleketlik kólemde unifikaciya jasaw;
- v) tańbalardıń strukturalıq-mánilik aǵzalarınıń qalıplesiwi. Bul úsh dáwir házirgi qıtay jazıwınıń úsh stilinde belgili dárejede saqlanıp qalǵan.

Reformanıń nátiyjesinde mámleket kóleminde qollanılatuǵın tańbalar sisteması qalıplesti, onda hár bir tańba qatań hám ózgermeytuǵın formasına iye

boldı. Házirgi qıtay jazıwınıń payda bolıwı biziń eramızdın I-II ásirlerine tuwra keledi, bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwı normaǵa túsirildi, jazıwda tiykarınan úsh stıl qalıplesti: normaǵa túsirilgen jazıw (kaishu yamasa chjenshu), yarım normalasqan jazıw (sinshu) hám jeńillestirilgen tóte jazıw (caoshu). Atama teoriiyası menen baylanıslı dáslepki grammatikalıq táliymatta áyyemgi Qıtayda payda bolǵan. At qoyıw, atama teoriiyasın qalıplestirgen biziń eramızǵa shekemgi 551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofi Konfuciy (Kun-Czı) boldı. Ol zat penen onıńataması ortasında tábiyiy baylanıs boladı. Sonlıqtan da zatlarǵa atama qoyıwda jiberilgen qátekemshiliklerdi dúzetiw mámleketti basqarıwdaǵı dáslepki qádem bolıwı tiyis dep esapladı. Onıń atamaları dúzetiw teoriiyası legistler mektebi wákilleri tárepinen basshılıqqa alındı. Kerisinshe daos baǵdarındaǵı filosoflar zat penen onıń ataması ortasındaǵı baylanıs tosattan boladı-dep tastıyıqlaydı.

Biraq mámleket tárepinen ierogliflerdi sistemaǵa túsiriw hám tastıyıqlaw Qıtayda oraylasqan mámleketlik dúzimniń payda bolıw dáwirine tuwra keledi.

Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler Xan dinastiyası dáwirinde qıtay ieroglif jazıwınıń tolıq qalıplesiwi menen payda boldı. Imperator Cin Shi-Xuan mámleketti basqarǵan dáwirde joq etilgen budda diniy kitapların qayta tiklew, olardı qayta kóshirip jazıw, belgili bir qalıpke keltiriw hám kommentariyalar beriw, qullası rekonstrukciya jasaw-bul izertlewlerdiń payda bolıwına tásir etti. Eski qıtaylılardıń grammatikalıq táliymatı «Erya», «Fanyan», «Shovenczecı» «Shimin» dep atalatuǵın tórt miynette sáwleleniwin tapqan. «Erya»-qıtaylılardıń eń eski kitaplarınıń biri bolıp onı qıtay ieroglifleriniń toplamı dep ataw múmkin.

«Erya»-bul sózlik. Ol eski qıtaylılardıń orfografiyalıq hám enciklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıp tabıladı. Sózlikte qıtay ieroglifleri birinshi mártebe sistemaǵa túsirilgen, sonlıqtanda onı grammatikalıq miynetlerdiń qatarına kirgiziwge boladı. Sózlik 19 tematikalıq toparǵa bólingen. Olardıń ayırımları tómendegiler ataw(gu), sóylew(yan), túsindiriw(syun), tuwısqanlıq(cin), basqarıw(gun), qural(ci), muzıka(yue), aspan(tyan), jer(di), shıńlar(cyu), tawlar(shan), suw(shuy), haywanatlar(shou), mal(chu), balıq(yuy) h. t. b. Hár bir tematikalıq topar bir neshe mayda shaqapshaǵa bólinedi. Máselen, yan yaǵnıy sóylew toparı, a) sóylewge túsiniq (gu, yan, syun), b) adamlar arasındaǵı qatnasqa túsiniq (cin,gun,ci,yue)h.t.b.

«Erya»nıń «Dóretiwshi sóz tuwralı» birinshi bólimi onıń úshten birin quraydı. Bul bólimde sózler sinonimlik qatarlar tartibinde izbe-iz ornalastırılǵan. Máselen, chu (baslaw, dáslepki), shaw-baslaw, czu-tiykar, baslanıw deregi, czi-shıǵıw punkti, yuan-baslanǵısh element h.t.b.

Biziń eramızdın basında qıtay tilshisi Yan Syun «Fanyan» (Jergilikli sóylem) miynetin dóretti. Eger «Erya» da diniy kitabıy tekstlerge ulıwmalıq túsiniqler berilse, al «Fanyan» da jazba ádebiy tildegi jergilikli dialektlik awızeki

sóylem elementleri izertlenedi. Solay etip, «Fanyan» nıń tiykarǵı máqseti diniy kitabıy tildi emes, alawız eki sóylew tilin bayanlaw bolıp tabıladı. Avtor «Fanyan»da sózlerdiń payda bolıw, qollanıw aymaǵı tuwralı túsinik berip, qıtay dialektologiyasına tiykar saladı.

Áyyemgi qıtay til bilimindegi Syu Shánnıń «Shovenczecı» «Ápiwayı belgilerdi bayanlaw, qospa belgilerdi túsindiriw» miynetı eń tiykarǵı miynetlerden esaplanıp, biziń eramızdıń 100 jılları jazıp pitkerilgen. Syu Shán 9353 erogliftiń sózligin dúzdi. Bul tematikalıq sózlik emes, al shártli belgiler, yaǵnıy ierogliflerdiń sırtqı forması tiykarında dúzilgen sózlik bolıp, onda ierogliflerdiń ańlatatuǵın mánisi ekinshi orınǵa shıǵadı, yaǵnıy alfavitlik sózlik principi qollanılǵan. Avtor 540 elementti hár qıylı kombinaciyalarda qollanıw arqalı 10 000 ǵa jaqın ierogliftiń ańlatatuǵın mánilerin kórsetedi. Ulıwmalıq elementı bolǵan ieroglifler sózliktiń óz aldına bólimi retinde beriledi. Bólimler belgilerdiń quramalasıw dárejesine qaray orın tártibinde berilgen. Qıtay tilindegi belgilerdi sistemalastırıwdıń bul principi bir neshe ierogliflerge ortaқ bolǵan elementlerdi (bu) anıqladı.

Solay etip, «Shovenczecı» qıtay tili boyınsha dáslepki grammatikalıq táliymat bolıwı menen bahalı. Qıtay jazıwın sistemalastırıw máqsetinde Syu Shán tárepinen ieroglifler kategoriyası teoriyası jaratıldı. Syu Shán bunday kategoriyalardıń altawın atap ótedi: kórkemlew, siltew, iedografiyalıq, fonografiyalıq, túri ózgergen hám basqa tillerden ózlestirilgen ieroglifler.

Kórkemlew kategoriyasına mısallar: kún, quyash, ay, siltew kategoriyasına mısallar: bir, eki, úsh h.t.b.

Áyyemgi Qıtay til bilimindegi kelesi miynet «Shimin» (Atamalarǵa túsinik) dep ataladı. Bul miynet biziń eramızdıń ekinshi ásirinde Lyu Si degen adam tárepinen dúzilgen sózlik. «Erya»daǵı sózlerdi beriwdiń tematikalıq principi bul sózlikte de basshılıqqa alınǵan.

Bul sózliktiń «Erya» dan ózgesheligi avtor hár bir atamanı etimologiyalıq kóz qarastan izertleydi. Sonlıqtanda bul miynet «Atamalarǵa túsinik» yamasa «Diniy tekstlerdiń etimologiyası» dep ataladı. Bul sózliktiń «Shoven czecı» dan ózgesheligi-onda ierogliflerdiń ishki formaları hám etimologiyası sóz etilse, «Shimin»de ierogliflerdiń aytılwına tiykarǵı dıqqat awdarıladı. Lyu Sidiń pikiri boyınsha, atamaların kelip shıǵıwı tuwralı haqıyqatlıqtı yaǵnıy etimondı, grafika yaki shártli tańbadan emes, al ierogliflerdiń aytılwınan hám mánisinen izlew kerek. Lyu Si tárepinen usınılǵan etimologiyalıq princip qıtay filologiyası tariyxında «Shensyun» (aytılıwdı tallaw) atamasın aldı. «Erya», «Fanyan», «Shoven czecı», «Shimin» - bul tórt miynet qıtay lingvistikasınıń tiykarın salǵan miynetler bolıp tabıladı.

Qıtay tilinde sóz jasalıw tiykarınan eki túbir morfemanıń dizbeklesiwi, jańa kombinacijalarda keliwi arqalı iske asadı. Mısalı, awız+iyt=iyttiń úriwi, suw +kóz= kóz jas.

Qıtay tiliniń tolıq sózliginde 40 000 nan aslam ieroglif bar.² Sonlıqtan Qıtay tilinde jazba sawatlılıqtı iyelew kóp waqıttı hám miynetti talap etedi. Sonlıqtan da 1958-jılı Qıtay mámleketlik Keńesi qaptalındaǵı arnawlı komissiya latin grafikasına tiykarlanǵan jazıwǵa ótiw boyınsha qarar qabıl etti. (Проект фонетического алфавита китайского письма). Latin jazıwına tiykarlanǵan qıtay álipbesinde 26 tańba qabıl etilgen. Bul álipbe tek telegraf baylanıslarında hám shet elliler ushın jazılǵan qıtay tili boyınsha sabaqlıqlarda ǵana qollanıladı. Latin jazıwına tiykarlanǵan qıtay álipbesine tolıq ótiw jobalastırılmaǵan. Sebebi qıtay tiliniń kóp sanlı dialektlerge bóliniwi hám eń tiykarǵısı bir neshshe mın jıllıqmilliy mádeniy miyraslardı joǵaltıp almaw ushın ieroglif jazıwın saqlaw máqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Yapon til bilimi

Yaponiyada til haqqındaǵı oy-pikirlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı úsh dáwirge bólinedi. Birinshi dáwiri VIII-X ásirlerdi óziniń ishine aladı. Bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwınıń tásiiri seziledi. Yaponlılardıń qıtay ieroglif jazıwı menen dáslepki tanısıwları eramızdıń basında júz bergen bolsa da ieroglif jazıwındaǵı dáslepki yapon esteligi V ásirlerde jazılǵan. Iri kólemdegi «Kodziki» hám «Nixonsuki» estelikleri VIII ásirdeń basında payda boldı. Bul estelikler qıtay ieroglif jazıwında jazılǵan. Esteliklerdiń qıtaysha hám yaponsha oqılıw versiyaları bar. VIII ásirlerden baslap yapon tiliniń sintetikalıq qurılısınıń qıtay tiliniń analitikalıq qurılısınan ózgesheligine baylanıslı qıtay ierogliflerin buwınlıq jazıwǵa beyimlestiriw háreketleri baslandı. Bul dáwirde yaponlarǵa tán bolǵan kambun sisteması, yaǵnıy qıtay ierogliflerin yapon tiliniń ózine tán ózgesheliklerine baylanıslı beyimlestiriw, bir buwıńǵa bir tańba qollanıw, qosımsha yapon ierogliflerin payda etiw qalıplese basladı. Bul jaǵday va bun yaǵnıy yapon jazıwınıń payda bolıwına alıp keldi.

VIII ásirdeń aqırı IX ásirdeń basında yapon jazıwınıń eki túri xiragana hám katagana qalıplesti, xiragana hám katagana jazıwındaǵı tańbalar búgingi kúнге shekem yapon jazıw ámeliyatında qollanıladı. Yaponiyaǵa buddizm dininiń kelip kiriwi sanskrit jazba estelikleriniń úyreniliwi tásirinde hind til bilimindegi seslik jazıwda yapon til biliminiń rawajlanıwına belgili dárejede tásir jasadı.

Yapon tiliniń ózine tán bolǵan qıtay úlgiylerinen ózgeshelikke iye dáslepki sózlikleri XII-XV ásirlerde payda bola basladı. XIII ásirde Fudziara Ina degen

²Алексеев В. М. Китайская иероглифическая письменность и ее латинизация. - Л., 1932. Сердюченко Г. П. Китайская письменность и ее реформа. - М., 1959.

Avtordın eski yapon tekstleriniń leksikası boyınsha dúzilgen sózliginde sózler tematikalıq toparlarǵa bólingen. Sózler zattıń atamaların bildiretuǵın sózler, zatlıq emes abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler depeki toparǵa ajratılǵan.

Yapon til biliminiń rawajlanıwınıń ekinshi dáwiri X-XVII ásirlerge tuwra keledi. Bul dáwirde eski diniy tekstlerdiń orfografiyasın úyreniw máselesi tiykarǵı dıqqat orayında boldı. Onıń nátiyjesinde yapon jazıwınıń jańa orfografiyalıq normaları qalıplese basladı. Jańa orfografiyalıq normalardı qalıplestiriwde seslerdiń aytılwı, artikulyaciyasında sońǵı ásirlerde payda bolǵan ózgerisler esapqa alındı. Biraq báribir tariyxıylıq principine tiykarlanıldı. Bul dáwirde poetika hám ritorika, yapon poeziyasındaǵı rifma, buwın teńligi máselelerin izertlewge qızıǵıwshılıq kúsheydi. XII ásirlerde bungo ádebiy tili qalıplese basladı, ol yapon xalqınıń awızeki sóylew tilinen bir qansha dárejede ayırmashılıqqa iye boldı.

Yaponlılardıń evropa til bilimi menen dáslepki tanısıwları XVI ásirde aqır XVII ásirde basında portugaliyalı missionerlerdiń járdemi arqalı ámelge astı. Missioner J. Rodrigestiń Evropa til bilimi talapları tiykarında jazılǵan «Yapon tiliniń ulıwma grammatikası» miyneti bul tarawdaǵı dáslepki izertlew bolıwı menen bahalı. Sonday-aq, missionerler yapon diniy tekstlerin latin grafikasına transkripciya jasadı. Yapon til bilimi XI ásirde aqırında óziniń rawajlanıwınıń jańa basqıshına kóterildi. Onda budda monaxı Keytyudiń (1640-1701) xızmetleri úlken. Ol vabunda jazılǵan yapon milliy mádeniyatı úlgeri boyınsha jetik qánige bolıw menen birge kambunda jazılǵan qıtay mádeniyatı úlgeri, jazba esteliklerin de tereń úyrendi. Ol yapon orfografiyasınıń tariyxıy rawajlanıw sistemasın izertledi. Ol VIII ásirde jazılǵan jazba esteliklerdi analizlew tiykarında eski yapon tilindegi buwınlardıń qollanıw ózgesheliklerin anıqladı. Keytyu bul jazba esteliklerde jumsalǵan burın qáte túsinik berilip júrgen 1986 sózdiń tariyxıylıq principi tiykarında durıs oqılıwın hám jazılıwın tikledi. Keytyu dińide yasin 1765-jılı Katori Naxiko degen yapon ilimpazı jáne rawajlandırdı, ayırım sózlerdiń jazılıwı boyınsha óziniń durıs usınısların bildirdi.

Yapontil biliminde XVIII ásirde aqırında jazıw hám sóylew aktınıń óz ara qatnası máselesinde pikirler tartısı payda boldı. Bul pikirler tartısında 1730-1801-jılları jasaǵan Motoori Norinaga aradan waqıttıń ótiwi menen sózlerdiń artikulyaciyasında ózgerislerdiń payda bolıwı nızamlı qubılıs dep esapladı hám tariyxıy fonetikaǵa tiykar saldı. Keytyudiń ayırım orfografiyalıq principlerine qosımshalar kirgizdi, qıtay tilinen kelip kirgen sózlerdiń jazılıwında júz bergen ózgerislerge dıqqat awdardı. Bul pikirler tartısınıń ekinshi qatnasıwshısı Ueda Akinari seslerdiń artikulyaciyasında waqıttıń ótiwi menen júz beretuǵın ózgerislerdi tán almadı. Solay etip, Keytyudiń pikirine gúmanlanıwshılıq penen qaradı. Bul diskussiyanıń juwmaǵında Motoori Norinaga ideyaları Murata

Xarumi (1801), Todzi Gimona (1827), OkumuraTerudzane, Sirai Xirokage miynetlerinde devam ettirildi. Solay etip, házirgi yapon til biliminiń tiykarın salıwshılar Keytyu hám Motoori Norinaga bolıp tabıladı. Yapon til biliminiń tiykarǵı izertlew obyekti - jazıw hám imla qaǵıydaları bolıp kelmekte. Evropa tilbiliminde bul máselege ekinshi dárejeli másele sıpatında qaraladı. Yapon jazıw sistemasınıń tariyxı, yapon ierogliflerin izertlewge Arai Hakuseki (1725), Inou Monno (1754), Syunto (1817), Okada Masasumi (1821) h.t.b. miynetleri arnalǵan. Yapon tiliniń tariyxıy leksikologiyasın úyreniwge Kaybara Ekkan (1699), Kamo Mabutidiń miynetleri baǵıshlangan. Yapon til biliminiń óz aldına tarawı sıpatında stilistika qalıplesti. Arai Hakuseki óziniń 1718-jılı dóretilgen miynetinde arxaizm hám neologizmlerdi, ádebiy til, qarapayım sózler hám dialektizmlerdi izertledi. XVIII ásirde leksikografiya tarawında Tanigawa Katosuganın «Vakun-nosiori» dep atalatuǵın 93 tomnan ibarat sózligi payda boldı. 1775-jılı Kosigaya Godzannın dáslepki dialektologiyalıq sózligi dóretildi. 1764-1837-jılları jasaǵan Sudzuki Akira tárepinen yapon tiliniń payda bolıwı tuwralı etimologiyalıq izertlewleri járiyalandı. Ol yapon tiliniń payda bolıwınıń tórt jolı tuwralı pikir bildiredi:

a) Haywanlardıń sestine eliklew;

b) Adamlardıń dawısına eliklew;

v) tábiyattaǵı seslerge eliklew;

g) tábiyattaǵı háreket hám halatlardı sáwlelendiriw, solarǵa eliklew. Yapon til biliminde sóz shaqapları tuwralı táliymattıń tiykarın salıwshı Fudzitani Nariakira (1738-1779) bolıp tabıladı. Ol yapon tilindegi tórt sóz shaqabın anıqladı: atawısh sózler, feyiller, kelbetlikler, kómekshi sózler. 1803-jılı Sudzuki Akiranın «Yapon tili grammatikası» miyneti dóretildi. Yaponiyanın Gollandiya menen tıǵız sawda-satıq, mádeniy baylanısları nátiyjesinde Evropa til biliminiń tásirinde 1833-jılı Curumine Sigenobudın «Yapon tiliniń tolıq grammatikası» payda boldı. Bul miynette evropa til bilimi úlgisinde yapon tilindegi toǵız sóz shaqabı izertlenilgen.

Grek-rim til bilimi

Til máselesine baylanıslı Greciyada payda bolıp biziń dáwirimizge kelip jetken jazba materiallar biziń eramızǵa shekemgi V ásirge tuwra keledi. Bul materiallar Gomerdiń «Iliada», «Odiseya» dástanlarınıń tilin izertlew menen baylanıslı. Bul dástanlardıń tili grek sóylew tilinen alıslagan, túsiniksiz bola baslagan. Grek ilimpazları solardı izertlew menen shuǵıllangan. Bul jaǵınan qaraǵanda hind til bilimi menen grek til biliminiń payda bolıwına tásir jasaǵan faktorlar uqsas.

Grek lingvistikası 2 dáwirge bólinip izertlenedi. Onıń biri – filosofiyalıq dáwir, ekinshisi-filologiyalıq dáwir.

Birinshi dáwir b. e. ğa deyingi V-III ásirge tuwra keledi. Onda til máseleleri lingvistikalıq kóz-qarastan emes, filosofiyalıq kóz-qarastan sóz etilgen. Onda konkret til faktlerine súyenbey, abstrakt boljaw, filosofiyalıq juwmaqlar jasaw menen shuǵıllanǵan. Onda zat penen onıń ataması, olar arasındǵı qarım-qatnas; tildiń qalay payda bolǵanı, tildiń grammatikası menen logika arasındǵı qarım-qatnas máseleleri izertlengen.

Áyyemgi Greciyada til problemaların úyreniw filosofiyalıq baǵdarda qalıplesti. Hind til biliminde til qubılısların úyreniwge empirikalıq qatnas jasalsa, áyyemgi Greciyada til bilimi máseleleri filosoflar tárepinen ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyrenildi. Eki lagerge (materialistler hám idealistler) bólingen antik dáwirdiń filosofları arasında bir neshe ásirge shekem dawam etken tartıslardıń tiykarı- tildiń payda bolıwı tuwralı problemalar menen qızıqsındı. Til quday tárepinen dóretilgen be, ya adamlar tárepinen dóretilse, qalay dóretilgen? - degen sorawlarǵa juwap izledi. Sonday-aq, olardı qızıqtırǵan jáne bir nárse - sóz, zat hám olardıń atı arasındǵı qatnas máselesi boldı.

Bul ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın payda bolǵan ba, ya onıń ataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma?, degen sorawlarǵa juwap tabıwda boldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epikur h.t.b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardıń óz atamasına qatnası jóninde grek ilimpazları eki toparǵa bólindi. Geroklit (b.e.sh. 544-540-jılları) baslaǵan topar zattıń ataması onıń tábiyatınan kelip shıǵadı, sóz tábiyattıń tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdiń ataması ózi ańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı,- dep esaplaydı. Demokrit (b.e.sh. shekemgi 460-jılları) baslaǵan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs bolmaydı, olar ortasındǵı baylanıs tosınnan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattıń qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıń ataması sáykes kelmeydi, bul zattıń tábiyatınan sózdiń ataması payda bolatuǵının biykarlaydı, -dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiń bir neshe mánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiń bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almastırıw múmkin; 4) ayırım túsinikler sóz benen ańlatılmaydı.

Áyyemgi grek filosoflarınan Platon (b.e.sh. 427-347) óziniń dialog formasında jazılǵan «Kratil» degen miynetin bul mashqalaǵa baǵıshladı. Bul miynette Kratil menen Germogenniń óz ara dialogında joqarıdaǵı eki kóz qarastardıń da unamlı tárepleri keń túrde talqılanadı. Dialogtıń juwmaǵında eki kóz qarastıda absolyut durıs dep esaplawǵa bolmaydı,-dep ekileniwshilik penen máselesini sheshpekshi boladı.

Platonniń «Kratil» miynetiniń lingvistika tariyxındaǵı ilimiy áhmiyeti-logikalıq tiykarda sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciya jasaydı. Platon tiykarınan eki sóz shaqabı bar ekenligin kórsetip, atawısh sóz shaqabı hám feyil sóz shaqapların atap ótedi.

Ullı grek filosoflarınıń biri Aristotel óziniń «Poetika» miynetinde adamzat tili, sóylewi máselesi tuwralı ayta kelip, «Hár qanday sóz benen bayanlawda tómendegi bólekler bar: element, buwın, dáneker, atlıq, feyil, aǵza, seplik, gáp» dep kórsetedi. «Element - bul bóleklerge bólinbeytuǵın eń mayda ses, biraq hár qanday ses emes, al onnan mánili sózler payda bolatuǵın ses».

Aristotel «Poetika» miynetinde tiykarǵı eki sóz shaqabı - atawısh hám feyil sóz shaqabı bar ekenligin kórsetse, al, «Ritorika» miynetinde úsh sóz shaqabı bar ekenligin (atawısh, feyil, kómekshi sózler) kórsetip ótedi. Atawısh hám feyil sózler máni bildiredi, al kómekshi sózler grammatikalıq xızmet atqaradı dep kórsetedi. Aristoteldiń til bilimi tariyxındaǵı xızmeti tartıs tuwdırmaydı. Aristotel zamanında til ele arnawlı ilim obykti sıpatında qalıplespen bolsa da, (máselen, ol sóylew seslerin metrikaniń tarawında úyrenedi, grammatika máselelerinya logikalıq izertlewler menen baylanıslı, ya kórkem sóz benen baylanıslı bayanlasa da) onıń miynetlerinde tildiń seslik hám grammatikalıq qurılısı sistemalı turde bayanlanganın kóremiz. Aristotel til seslerin tek akustikalıq belgilerine qaray emes, alartikulyaciyalıq belgileri boyınsha dáslepki retklassifikaciya jasaydı.

Aleksandriya grammatikalıq mektebi

Biziń eramızǵa shekemgi III, II ásirlerde Aleksandriya grammatikalıq mektebi payda boldı. Aleksandriya grammatikalıq mektebi til bilimi tariyxında klassikalıq dástúrdiń rawajlanıwı menen Egipet mámleketinde, onıń paytaxtı Aleksandriyada qalıplesti. Bul mekteptiń wákilleri óz watanı Greciyadan alısta jasaǵanlıǵı sebepli áyyemgi grek mádeniyatınıń dańqlı dástúrlerin saqlaw, grek ádebiy tilinde jazılǵan jazba esteliklerdi saqlaw hám onı sırtqı tásirден qorǵaw máseleleri menen shuǵıllandı.

Bul óz gezeginde filologiyalıq ilimlerdiń rawajlanıwına tásir jasadı, grammatika óz aldına taraw sıpatında qalıplese basladı. Aleksandriyalılar til máselelerin filosofiyalıq poziciyadan anıqlawǵa óz pikirlerin bildirdi. Ózlerinen aldınǵı grek filosoflarınıń «anomaliya» tuwralı pikirlerin tereń úyrenip ózleriniń ilimiy tartıslarınıń oraylıq máseleleriniń birine aylandırdı. «Anomaliya» termini arqalı zat hám onı anlatatuǵın sózdiń sáykes emesligi túsiniledi. Máselen, «tasbaqa» sózi arqalı bul haywannıń erkegi de, urǵashısı da túsiniledi, yaǵnıy anomaliya qubılısı payda boladı. Bul tartıs filosoflardan grammatistlerge ótkennen keyin «anomaliya» haqqındaǵı pikirge «analogiya» haqqındaǵı táliymattı qarsı qoydı, yaǵnıy tilde ústemlik etiwshi princip hár qanday sózdiń

Ulıwmalastırıwshılıq qásiyeti boladı, analogiya payda boladı. «Anomalistler» menen «analogistler» arasındaǵı tartıslardıń nátiyjesinde anıqlanǵan til faktleri sistem grammatikanı dúziwge material bolıp xızmet etti. Bul sistem grammatikada analogiyalıq grammatikalıq anıqlamalar menen birge anomaliya tuwralı da maǵlıwmatlar berildi.

Aleksandriya grammatikalıq mektebiniń eń kórnekli wákilleri - Aristarx hám onıń shákirtleri Dionisiy Frakiyskiy, Apolloniy Diskol hám onıń balası Gerodian boldı. Tilekke qarsı, bul ilimpazlardıń miynetleriniń tolıq qoljazbaları saqlanbaǵan, ayırım úzindiler hám basqa avtorlardıń miynetlerinde olar tuwralı maǵlıwmatlar saqlanǵan. Bul maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Aleksandriya grammatikalıq mektebiniń tiykarǵı baǵdarları tómendegiler:

Antik dáwirde grammatistlerine salıstırǵanda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákilleri tildin seslik tárepine tereń dıqqat awdarǵan (bári bir eski hindlerge salıstırǵanda tómene). Seslerge sıpatlama beriwde fiziologiyalıq aspektke salıstırǵanda akustikalıq tárepine kóbirek dıqqat awdaradı. Aleksandriyalılar ses hám háriptin ayırmashılıǵın úyrenip, seslerdi dawıslı hám dawıssız seslerge ajıratadı. Qısqa hám sozımlı dawıslılardı kórsetedi.

Sóz baylanıslı sóylewdin eń mayda bólegi. Gáp hám sóylew - tamamlanǵan pikirdi anlatatın sızlerdin birikpesi dep kórsetiledi. Aleksandriyalılarda sız shaqapları hám morfologiya tuwralı táliymat keń túrde sız boladı.

Aristarxtın klassifikaciyası boyınsha segiz sız shaqabı bar: atlıq, feyil, kelbetlik feyil, aǵza (tańlaq), almasıq, dáneker, ráwısh, janapay.

Aristarxtın shákirti Dionisiy Frakiyskiyatlıq sızlerge tómendegishe anıqlama beredi: Atlıq seplenetuǵın sız shaqabı, dene hám zattı anlatadı (dene, tas,zat) ulıwmalıqtı hám jekkelikti anlatadı. Máselen, ulıwmalıq «adam», jekkelik «Sokrat». Ol atlıq termini arqalı kelbetliklerdide kórsetedi.

Feyil-dep jazadı avtor,- sepligi joq sız shaqabı, háreketti, qayǵırıwdı bildiredi, waqıt, bet, san kategoriyasına iye. Ol bes meyildi kórsetedi: tilek, buyırq, anıqlıq meyil, baǵınıwshı meyil, belgisiz meyil;

Úsh sandı kórsetedi: birlik san, ekilik san hám kóplik san;

Úsh betti kórsetedi: 1-bet sóylewshi, subyekt, 2-bet sóylewdin kimga baǵdarlanǵanın bildiredi, 3-bet sız kim haqqında baratırǵanın anlatadı dep atapótedi. Dionisiy Frakiyskiy feyildin máhálleri tuwralı tómendegilerdi jazadı: Házirgi, keler hám ótken máhál. Sonın ishinde ótken máhaldin tórt túrin kórsetedi. «Kelbetlik feyilge ózinde feyildin hám atawısh sızlerdin belgilerin jamlegen sızler kiredi»-dep atap ótedi.

«Aǵza-aldında hám keyninde seplengen atawısh sızler turatın seplenetuǵın sız shaqabı»;

«Almasıq - belgili bir betti kórsetetuǵın, atawıshlardıń ornına qollanılatuǵın sózler»;

«Ráwısh-feýıl menen dizbeklesip keletuǵın, feýıl haqqında túsınik beretuǵın seplenbeytuǵın sóz shaqabı»; Dionisiy Frakiyskiydiń sóz shaqaplarına bergen anıqlamaları usılardan ibarat. Onıń sintaksis boyınsha pikirleri morfologiyalıq qurılıs boyınsha bildirgen pikirlerindey keń hám tereń emes.

Eski rimlilerdiń tildi izertlewge qosqan úlesi onsha kóp emes. Eski rim hámorta ásirlerdegi filosoflar - Varron, Eliy Stilo, Seneka, Avgustin, Trifon, Nigidiy Figul h.t.b. miynetlerine sózdiń haqıyqıy mánilerin anıqlawǵa umtılıwshılıq kózge taslanadı hám lingvistikanıń jańa tarawı bolǵan - etimologiyaǵa³ tiykar salındı. Rimli ilimpazlardıń ishinde eń tiykarǵısı Mark Terenciya Varron bolıp, Aleksandriya grammatikalıq mektebi principlerin latin tiline qollanıw boyınsha jumıslar alıp bardı. Onıń «Latin tili haqqında» miynetinde «analogistler» menen «anamolistler» arasındagı ilimiy tartısları bayanlangan. Bizdiń eramızǵa shekemgi 281-209-jılları jasaǵan filosoflardıń biri Xrisipp til biliminde «etimologiya» terminin birinshi mártebe qollanıw, sózdiń haqıyqıy mánisi tuwralı ilim tarawı dep kórseteli. Antik dáwirdegi grammatikalıq terminologiya latin tilindegi túrinde ásirdeń ásirlerge ótip házirge shekem qollanıw kelmekte. Bul eski rim grammatistleri Donata hám Prisciannıń ápiwayı, túsiniwge jeńil til menen jazılǵan grammatikalıq traktatlarınıń orta ásirlerde Evropada keń taralıwı nátiyjesinde iskeastı. Sebebi orta ásirlerde Evropa mámleketlerinde katolik diniy kitaplarınıń tili hám ilimpazlar arasında xalıq aralıq til sıpatında latin tili qollanıwda boldı. Donatanıń grammatikasında⁴ (IVásir) latin tili boyınsha anıqlamalar hám grammatika boyınsha maǵlıwmatlar jıynaqlı túrde berilgen. Sonlıqtanda IV ásirlerden baslap mekteplerde latin tili boyınsha tiykarǵı qollanba sıpatında qollanıwda boldı. Sonday-aq, bul miynette belgilew hám belgisizlik almasıqlarınıń feýıl sózler menen dizbeklesip keliwi máselesi izertlengen. Prisciannıń grammatikası⁵ on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında ses hám forma jasawshı qosımtalar tuwralı táliymat bayanlangan. Sońǵı eki kitabında sintaksislik konstrukciyalar izertlengen. Priscian óziniń traktatın jazıwda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákili Apolloniy Diskoldıń ideyaların dawam ettirip óziniń miynetiniń qurılısın dúziwde hám bayanlawda onı basshılıqqa alǵanlıǵı bayqaladı. Priscian grammatikası mekteplerde oqıw qollanba sıpatında keńnen qollanıwı menen birge orta ásirlerdegi grammatikalıq izleniwler, til tuwralı koncepciýalar ushın tiykarǵı baza xızmetin atqaradı.

³Etimon–shınlıq, logos-ilim

⁴Donatus A. Arsgrammatica. Grammatici Latini. Bd.1-4,-Leipzig.,1964.

⁵Priscianus. InstitutionumgrammaticarumlibriXVIII, -Hertz.,1855-1859.

Til tuwralı antik dáwiri limi tańqalarlıqtay jetiskenlikleri menen birge ayırım kemshiliklerinede iye. Áyyemgi hind til bilimindegidey tildin tariyxıy rawajlanıw basqışların túsınbedi, tildi úyreniwde grek yamasa latin tili menen sheklenip, eń bolmaǵanda usı eki tildi bir-birine salıstırmalı baǵdarda úyreniwge umtıladı. Antik dáwir grammatistleriniń filosoflardan ǵárezziligi, yaǵnıy ulıwma filosofiyalıq máselelerdin biri sıpatında úyreniliwi orta ásirlerge de óziniń tásirin tiygizdi, grammatikalıq kategoriyalardı logikalıq kategoriyalardıń quramında qaradı. Til tuwralı antik dáwir ilimi ózine tán bolǵan bul ózgeshelikti keyingi ásirlerge miyras etip qaldırdı.

Biraq sonıń menen birge, Vilgelm Tomsenniń ayrıqsha atap kórsetkenindey, «XIX ásirge shekem Evropa grammatikalıq sisteması grek lingvistikalıq táliymatı tiykarında rawajlandı».⁶

Arab til bilimi

VII-XIII ásirlerdegi arab til biliminiń jetisken tabısları izertlewshilerdi kópshilik jaǵdayda tań qaldıradı. Evropa ilimpazları arasında tek arab til bilimi emes, ulıwma arab ilimine gumanlanıwshılıq penen qaraw faktleri ushırasadı. Olar ara biliminiń tabısların tán algısı kelmey, arablar tek antik dáwirdin mádeniy baylıqların ózlestirip ózlerinde saqlap qaldı hám aradan ásirlerdin ótiwi menen Evropaǵa jetkerip berdi. Arablardın xızmeti usınıń menen sheklenedi degen kóz-qarasqa isendirmekshi boladı. Arab ilimi hám mádeniy miyrasların dıqqat penen tereń úyreniw bul natuwrı kóz-qaras ekenligin kórsetedi. Arablar áyyemgi dáwirdin mádeniy baylıqların tek ǵana saqlawshılar emes, al geografiya, tariyx, matematika, astronomiya, medicina h.t.b. ilim tarawları boyınsha dóretilgen ilimiy miynetleri menen dúnya júzilik mádeniyattın rawajlanıwına úlken úles qosqan. Arab ilimpazlarınıń miynetleri olardıń (arab ilimpazlarınıń) tereń bilimli hám miynet súygish ilimpazlar bolǵanlıǵın dálilleydi.

Arablarda da áyyemgi hindlerdegi kibi til tuwralı ilimniń payda bolıwına xalıqtın awızeki sóylew tili menen diniy kitaplardıń tili ortasındaǵı ayırmashılıq bolıwı hám onıń úyreniw zárurlıǵı tásir etti. Jáne de islam dinindegi qásiyetli kitap esaplanatuǵın «Quran»nıń arablardan basqa islam dinindegi xalıqlarǵa túsınikli bolıwı ushın, ekinshi tárepten klassikalıq arab tilin kóp sanlı arab dialektleriniń, sonday-aq arablardan basqa xalıqlardıń tilleriniń tásirinen qorgaw wazıypası buǵan belgili dárejede tásirin tiygizdi. Bul ámeliy wazıypalardı sheshiw barısında arablardın til tuwralı ilimi áyyemgi Indiya hám Greciyaǵa salıstırǵanda basqasha jol menen rawajlana basladı.

⁶В. Томсен. История языковедения до конца XIX в. - М. Учпедгиз, 1938, с. 25

Áyyemgi hind, grek grammatikalıq táliymatınıń til tuwralı arab ilimine tásirisezilgeni menen olardıń kóshirmesi sıpatında bahalaw qáte bolǵan bolar edi. Arabtilinińqurılısı birtárepten hindtilinen, ekinshitáreptengrektilinen pútkilley ózgeshe liklergeiye.

Arabtil biliminiń ózinetán ózgeshelikleriniń biri - semittilleriniń fonetikalıq, morfologiyalıq hám leksikalıq quramıntereneń hám maydatıllık qubılıslardı hártárepleme bayanlawı jaǵınan ajralıp turadı.

Solay etip, grektil bilimindegi ulıwmatıllık kategoriyalardı, hindtil bilimindegi til qubılısların bayanlawdıń ulıwmalıq principlerin basshılıqqa ala otırıp arab filologları olardı jańamazmun menentolıqtırdı.

Arab til biliminiń qalıplesiwi hám tez rawajlanıwına VI ásirdegi tariyxı jaǵdaylartásir jasadı. 632-

jılı arab xalıfatlıǵı payda boldı onıń shegaraları arablardıń jeńisli atlanıslarınan soń Jaqın hám Orta Shıǵıstı, Indıyanıń belgili biraymaǵın, Kavkaz, Arqa Afrika, Ispanıyanıń ayırım aymaqların óziniń ishine aldı. Islam dini menen arab tili bul aymaqlarǵa keńnen tarqaldı. Arab tili islam diniń eń jaýdırdıwdaǵı eń tiykarǵı qural boldı, mámleket tibasqarıw, bilimlendiriw hám ilimiy izertlew jumısları arab jazıwında jazıldı. Arab dúnyası sol dáwirlerde tábiyiy hám gumanitar ilimler tarawında kúshli rawajlandı. Arab jazıwındaǵı mádeniyattıń rawajlanıw procesine xalıfatlıqqa kirgen kóplegen millet hám xalıqlar wákilleri qatnastı. Basqa millet wákilleri ushın arabtilin hám jazıwın úyreniw, biliw húrmetli isesaplandı.

Sebebi, islam diniy túsiniğinde, alla tala qurandı Muhammed payǵambarǵa arab tilinde jetkergen, degen isenim bar edi. Bul jaǵday Arab xalıfatlıǵında

arabtiliniń basqaxalıqlardıń tiliniń ústinen ústemligintámiyinledi. Qurandı basqatıllerge awdarma jasaw qadaǵan etildi, diniy parızlar, arab tilinde orınlanatuǵın boldı. Arab tiliniń tazalıǵın saqlawǵa mámleketlik kólemdegi áhmiyetli másele sıpatında qaraldı.

Arab jazıwı islam dini payda bolmastan burın-aq qalıplesken edi. Finikiy jazıwınıń tiykarında aramey jazıwı, aramey jazıwınıń tiykarında b.e.sh IV - b.e. I ásirlerinde nabatey jazıwı payda bolǵan edi. Nabatey jazıwı arab tilinde sóylewshi qawimler tárepinen Sinay yarım atawı hám Arqa Arabiyada VI ásirge shekem qollanıladı. Arab jazıwı konsañant-

háriplik jazıw bolıp, onda jazıwlar qatarlar ońnan shepke qaray jazıladı.

Arablardıń ózinetán bolǵan jazıwı VI ásirdeń baslarında arab Laxmid xalıfatlıǵınıń paytaxtı Xiraqalasında qalıplesebaslaydı. VII ásirdeń ekinshiyarımında sozımlı hám qısq adawıslı lardı, dawıssız seslerdiń qabatlasıw qubılıslarınańlatıwushın háriplerdiń nastı, ústine qoyılatuǵındı kritik belgiler (fatha, kasa, tanwin, sukun, zammah. t. b) qabıletildi, bu rınbarları jetilistirildi.

Islamtariyxında Ospan xalifa lıqetken 644-

656 jılları Qurani Kárimnińayatların xat qatúsiriw, sistemaǵasalıw hám Qurannıń nusqal arını kóbeytiw getapsırma boladı. 651-jılı Qurandı birinshi mártebe qaǵazǵa jazıp rásmiylestiriw tiykarında bul jazıw mámleketlik kólemde tastıyqlandı. Bul wazıypalardı orınlaw barısında Qurannıń tekstin durıs oqıw, ondaǵı hár bir súreniń, sózdiń

añlatatıǵın tuwrahámawıspalı mánilerin úyreni w hám túsini k sózlerin jazıw zárúrligitu w ıladı. Muhammed payǵambardıń kúyew balası Áliy xalifa lıǵınan on jıldan soń Abul-Asvad al Duali degen ulamaǵa Qurandaǵı súrelerge hár qıylı túsini k beriw getıy ımsalıw, onıń durıs oqlıw hám maytılnı normaların islep shıǵıw wazıypası tapsırıldı.

Olar abtil grammatikasın izertlewge hár ketetti. Abul Asvad al-Dualı sózlerdi úsh sóz shaqabına ajıratdı: atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózler. Qısqadawıslarushın qosımshatańbalarkirgizdi, sóz ózgeriw máselelerin úyreniwge hár ket etti. Abul Asvadanıń shákirti Yaxiya ibn Yamar, Anbasa ibn Madan al-Fixri hám olardıń ishindegi eń talantlısı, sońǵılıǵında Basra mektebinıń tiykarın salıwın Abu Amir ibn Omaras-

Sakafı boldı. Orta ásirlerde arab til biliminde ğien ájayıp dóretpeler VIII-

XIII ásirlerde, mongol-tatarlardıń jawlapalıwshılıǵınan

aldındóretilgenlik kóriwge boladı.

Ayırım hújjetlerdegi maǵlıwmatlar 1453-jılı Konstantinopol qalasın türkler jawlapalǵanǵa shekemgidawırdede arab tilshileribelsen e hár ket etkeni tastıyqlaydı.

Arab tilshileri ózlerine shekemgi til biliminde qol jetken tabıslardı, máselen, áyyemgi grek filosofiyası, á sirese Aristotel miynetlerindegi, sonday-aq, hind til biliminiń jetiskenliklerin tereń ózlestirip arab til biliminiń rawajlanıwına paydalıtáreplerin qollanǵan.

Dáslepki grammatikalıq miynetler Evfrat hám Tigr dáryaları basseyninde ĵıkúshli rawajlanǵan civilizaciya-oshaqları Basra hám Kufa qalalarında payda boldı. Bul eki mektep wákilleri bir neshe ásir dawamında bir-biri menen ilimiy tartıslar tiykarında rawajlandı.

Basra hám Kufa mektepleriwákilleri Qurannıń oqlıwı boyınsha islam dúnyasında tán alınǵan jeti úlginıń ekewin dóretti. Birewin Kufa mektebi wákili al-Kisay, ekinshisin Basra mektebi wákili Abu-Ámir Inb al-Alla dóretti. Qurannıń úlgi tırde oqlıwı

házirgidawırdede óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Pátıń tır boyınsha muzikalı tillerge kiretuǵın arab tilinde hár bir sózdi tásirli etip jetkeriw seslerdi qısqahám sozımlı artikulyaciya daaytıw máselelerine baylanıslı.

Arab til biliminiń tiykarın salıwshı Xalil-Ibn-Axmad al-Faraxidi (791-

jılıqaytı bolğan) esaplanadı. Onıń «Kitab-al-ayn» (Ayn háribi kitabı) miynetini arab tiliboyınshadóretilgentúsindirme sózlik.

796-ı Basra mektebi niń kórnekli wákilishı ğı sı boyınshairanıy, al Faraxididiń shákirti Sibaveyxidiniń (on ıntolıqismi-sháripı Abu-Bishr Amr Ibn Usman Ibn Kanbar al-Basrıy) arab filologiyasında grammatikalıq táliymatqa tiykarsalğan «al-Kitab» miynetini dóretildi. Bul miynet arab tili grammatikası boyınsha usı waqıtqa shekemgi izertlewlerdi juwmaqlastırwshı, belgili bir sistemaga túsirgen miynet. Sibaveyxioziniń bul miynetinde hár bir grammatikalıq kategoriyalarğa keń túrde anıqlama beredi. Bul anıqlamalardı tastıyıqlaw ushın Quran hám eskipoeziyalıq shıǵarmalardan 1000 nan aslam mısallar keltiredi. Sibaveyxidiniń tereń ilimiy túrde jazılğan bul miynetini tek Basra mektebi wákilileri tárepinen ǵana emes, al Kufalıng vistikalıq mektebi wákilileri arasında damoyınlangan. Onıń grammatikalıq táliymatınıń sistemalılıǵı, ilimiy juwmaqları sońǵı ásirlerdegi arab filologları tárepinen tánanılınan.

«Al-Kitab» tıtúsiniw ushın Basra hám Kufalıng vistikalıq mektep wákilileri arasındaǵı tartıslar faktler tiykarında arab tili sistemasın bayanlaw hám normalastırw máselelerine baylanıslı. Sonday-aq, Basra hám Kufamektebi wákilileri ortasında arab tiligrammatikası boyınshakeskin pikirlertartısı alıp barıldı. Basralılar qurannıń tilini hám poeziyalıq dóretpelerde klassikalıq normalardıń qatnısh saqlawdın tárepdarları boldı, al Kufalıılar awızeki sóylew tilinde sintaksislik qatnısh normalardan bir qansha dárejede shetlewge boladı dep esapladı. Olar arab orfoepiyasınıń úlgisipatında jazdıalektiń usınadı.

Kufa lingvistikalıq mektebi wákilileri-túbir feyil dep birinshi bet, házirgi máhál, birlik sanda hám mujskoy rodtaǵı feyillerdi esaplaw kerek,-dese, Basralıngvistikalıq mektebi wákilileri qosımshamánı bildirmeytuǵın grammatikalıq kategoriyalardı esaplaydı. Basra hám Kufa mektepleri ortasındaǵı ilimiy tartıslar arab tilibilimindegigrammatikalıq terminlerdi qalıplestiriw máselesinde baylanıslı. Eki mektep ortasında 13 grammatikalıq termindi qollanıw boyınsha ayır mashılıqlar bar: anıq dárejede gıkelbetlik feyil, almasıq, sóylewshı hám tınılawshıǵa aldın anıq bolǵan almasıq, ajratırwshı almasıq, bayanlawısh, sheklew, «la» biykarlaw janapayı, ke lbetlik, teńba ylanıstırwshı dáneker, biyk arlawshı jana pay, seplenetuǵın hám seplenbeytuǵın ata wısh sózler, betlenetuǵın hám betlenbeytuǵın feyiller.

Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleriniń tiykarǵı wákilileri tómendegiler: Kufamektebiniń tiykarın salıwshı Abu Jafar Muhammad Ibn al-Xasan Ibn Abi-Sara ar-Ruasi bolıp tabıladı. Onıń shákirtleri al-Kisa i, Abu Zakari Yaxi ibn Ziyada ibn Abdulla ibn Manzura ad-Daylami al-Farraı. Kufalıngvistikalıq mektebine Basra hám Kufa mektepleri ortasındaǵı ózgeshelikleri tuwralı traktattıń avtorı, belgili grammatist Abul-Abbas-

Axmed Salabaniydı dakirgizedi. Basramektebiniñ tiykarınsalıwshı Abu Amir ibn Umara s-Sakafibolı pesaplanadı.

Rammati kalı qónertu wralı miynet dóretken Abul-Asvada nıñs hákirti. Abul-Asvadanıñ ekinshi shákirti de, Basra mektebiniñ kórnekli wákılleriniñ biri bolıp jetilisedi. Ol Ábiw-Abdraxm n-al-Xalil ibn Tamilmaal-Faraxidi.

Sivabeyxidiñ «al-Kitab» miynetinde bulardan basqa -al-Mazini, Abul-Xasan al-Axfash al-Avsat, ad-Dabbi, Xamidal-Axfash al-Akbar, Salıx ibn Isxak al-Djarmi h.t.b. ilimpazlarıñatı kórsetilgen.

762-jılı Arab xalıfatlıgınıñ basqarıw-siyasiy hám mádeniy ómiri jaña paytaxt Bağdad qalasına kóshirildi. Bağdad grammatistleri dáslepki waqıtlarında Kufalı ardıñ principleriñ qollap-quwatlağan bolsada, soñın ala Basramektebi wákılleriniñ koncepciyaları nı basshılıqqa aldı, nátiyjede bu lekimekteptiñ de unamlı táreplerin ózinde jámllestirgen Bağdad mektebi qalıplesti. Bağdad mektebi wákılleri tiykarınan ağırtıwshılıq jumısları menen shuğıllanıp arab tili boyınshakóplegen oqıw qollanbalardı dóretti. Bul oqıw qollanbalarda arab tilı boyınshama ǵıwmatlarıñ qahámqısqalogikalıqtırde bayanlangan. Basra hám Kufa mektebi wákıller iortasında ǵılımiy tartıslardı tómen de ǵılımiy miynetlerde izertlengen:

1. Bağdad grammatika mektebi wákili Abul Xasan ibn Kaysonnıñ «Basra hám Kufa grammatika mektebi wákılleri izertlegen máseleler» miyneti;

2. Bağdad grammatika mektebi wákili Kamaliddin ibn Abu Sayyidal-Anbarydıñ (1119-1181) «Basra hám Kufa ilim pazları ortasında ǵırtıstı máseleler geqalı, insappenen qatnas jasaw» miyneti. Bul miynette avtorekimektep ortasında ǵı 121 tartıslı máseleleri kórsetip, sol máselelerdiñ jetewinde Kufa grammatikalıq mektebi wákılleri keltirgen dáliller isenimli dep kórsetedi, al qalğan 14 máselede avtor basra ilimpazlarıñ pikirlerin qollap-quwatlaydı.

3. Ubul-Baqo Ubkariydiñ (1143-1219) «Basra hám Kufa tilshileri ortasında ǵı tartıslı máseleler» degen miynet h.t.b.

Arab ilimpazlarıñ til bilimi tarıwında ǵı tabısları tómen degilerden ibarat: Áyyemgi hind, grek grammatistleriniñ ózgesheligiarablarses hám háriptiñ, sóylew tili menen sóylew sesiniñ grafikalıq simvolınıñ óz arası ayırmashılıǵı, til seslerin aytıw menen olardı jazıwdıñ ayırmashılıǵın anıqladı. Seslerge sıpatlamaberiwde fiziologiyalıq principke súyenedi, akustikalıq tárepi de belgili dárejede basshılıqqa alındı.

Fonetika tarawında arab sesleriniñ artikulyaciyalıq ózgesheliklerini anıqlawǵa, seslerdiñ kombinatorlıq ózgerislerine tiykarǵı dıqqat qaratıldı. Dawıslı hám dawıssız seslerdiñ bir-birine tásirini, metateza, eliziya qubılısları úyrenildi.

Sivabeyxi arab tilinde ǵı 29 dawıssız sestıñ 16 jasalıw ornın kórsetedi, soǵansaykes arab tilinde ǵı seslerdi klassifikaciya jasaydı. Arab til biliminde fonetikalıq izertlewlerdiñ rawajlanıwınabelgilidárejede Qurandıqıráátke salıpoqıwǵa

baylanisli seslerdi sozimli ham qisqa aytiwga qoyilatuyn talaplar da ozinin tasirintiygizgen desekqatelespeymiz.

Sözlerdi söz shaqaplarına klassifikasiya jasawda Aristotel klassifikasiyasınbasshılıqqa aladı ham úsh söz shaqabı feyil, atawish ham kómekshi sözler barekenligin tánaladı.

Arab tilshileriniñ jetiskenlik tárepleriniñ biri - semit tilleri ushın xarakterlibolğan,ishkifleksiyaqubılısitiykarındaózgeriskeushıraytuynúshdawıssızs esten turatuğıntúbirmorfematúsinigin anıqlawıbolıptabiladı.

Áneusım orfologiyalıqka tegoriyaX VIII-XIXásirlerdegievropalingvistleriniñ grammatikalıq táliymatına, anıqırağı F. Bopptıñ salıstırmalı-tariyxıytıl bilimine úlkéntásirintiygizdi.

Arabilimpazlarıgr ammatikanısintaksis,morfologiyahám fonetikağaajıratıpúyrendi,sonday-aq,sózjasalıwhámetimologiya máselesine belgilidárejede dıqqat awdardı. Arab tilini n ózine tán ózge sheliklerin anıqlaw máqsetindesintaksis ham morfologiya arab til biliminde tereñ izertlenildi, bul jağday eski grektıl biliminde de, eski hind til biliminde de ushıraspağan edi. Sintaksistiñ wazıypası-gáptistruktural-semantikal ıqjaqtananalizlewbolıp tabıldı.Ekiatawıshsóz,yamasaatawıshpenenfeyilortasındağısubyekt-predikatqatnas larıúyrenildi.Gáplerqosp ahámjaygáplergeajıratıldı 1.Gáptiñekinshidárejeliagzal arıklassifikasiya jasaldı ham olardıñ atqaratuyn xızmeti anıqlanıldı. Söz dizbegindegisózlerdiñ jupkerlesiw, basqarıw, izafetlik baylanısları úyrenildi. Morfologiyada sózshaqapları ham olardıñ forma jasawdağı ózgeshelikleri izertlenildi, atawish sózler,feyillerhámkómekshisózlerdiñ 27túrikórsetildi.

Arab tilshileri ádebiy til ham dialektlerdegi sózlerdi úyreniwge háreket etti.Gónergen sózler, ózlestirilgen sózler, bir mánili ham kóp mánili sózler, sózdiñtuwra ham awıspalı mánileri úyrenildi. Leksikografiya tarawında ádewir tabıslarğaerisildi.XalilibnAhmedtiñ«Kitab-al- ain»miynetibultarawdağıeñdáslepki miynetlerdiñbiribolıpsózliktesózdiñtúbirieki,ús h,tórt,bessestenibaratbolıwına baylanisli, dáslep eki sestenturatuğınsózler berilgen.Sózlik dúziwdiñbul dástúriúshásirdawamında saqlanıptúrdı.

Arab til biliminiñ eñ joqarı jetiskenlikleriniñ biri leksikografiya tarawı bolıpesaplanadı. Arab lingvistleri oğada bay leksikalıq materiallar jıynadı. Sinonimlersózligi, túsindirme sózlik, siyrek ushırasatuyn sózler sózligi, ózlestirilgen sózlersózligi, eki tillik sózlikler dúzgen. Máselen, qılısh sóziniñ 500 sinonimin, arıslansóziniñ 500 sinonimin, túye sóziniñ 1000 sinonimin jıynap arab tiliniñ leksi kalıqbaylıg ınatapkórsetedi.Xásirdiñ talantlıf ilologların ınbiriXamzaal-Isfaxani «baxıtsızlıq» só ziniñ 400s inonimintawı p,«baxıt sızlıq »ata masını nózibaxıtsızlıq,-dep atap ótken edi.

Ana tiliniń sózligin dúziwde arab tilshileri kóp miynet etti. Al-FiruzabadidegenilimpazKamus(okean) dep atalgan60tomlıqsózlik dúzgen.

Bulardan basqa X ásirdeń aqırında Al-Djauxari degen ilimpazdıń 40 000sózdenibarat«Sıxak»degen,Al-Geravidegenilimpazdıń10tomnanibarat «Leksikologiyağa jetilisiw» dep atalgan sózlikleri dúzilgen. Bul sózliklerde sózlerarab alfavititiykarında berilgen.

Islam dúnyasında tildiń payda bolıwı tuwralı diniy-filosofiyalıq baǵdardapikirler tartısı boldı. Arab filologiyasında tildiń payda bolıwı tuwralı úsh túrli kóz-qarastı kórsetiw múmkin: a) Til alla-taala tárepinen adamǵa inám etilgen; b) Tiladamzatjám iyetinińdáslepki basshı larıarasındaǵıkeli simtiykarındapaydabolǵan;v)Adamǵaalla-taalatárepinentildińtiykarǵıazs andaǵıelementlerijiberilgen,soń adamzat tárepin entil rawajlandırılǵan.

Arabtilbil imindetildi ńpaydabolıwtuwral ıdeyalardiniy kó zqarastanbayanetildi i:Tilallataalatárepinen dóretilgen,allataalaAdamataǵatildi inámetken,Muhammedpayǵambarǵatildińbaylıqlarınanqalaypaydalanıwhámtildirawajlandırıwjollarınanxabarj etkizgendeptúsindiriledi.Tild inpa ydabolıwındiniy kó z-qarastadálille ytuǵınılim pazlar toparıarabtil inińbasqatille rdenayırıqs ha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálillewgeumtiladı.

Ekinshtopardaǵı ili mpazlar, til danıshpan adamlardıń jámáátlikmiy netiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep esaplaydı.ArabtilbilimindegiBasrahámKufamekteplerinińwákilleriislamdininińtiykarǵıjazbaesteligiesaplanatuǵın«Quran»nıńtilin,sonıńmenenbirgekópshilikjaǵdaydas óylewtilinormalarınúyrendi.Buláyyemgidáwirdegihind,qıtay,grek, rimlingvistikasındaushıraspaytuǵınqubılıs.

Zamaxshariy

Abdulqasım Maxmud Ibn Omar 1075-jılı 19-mart kúni Xorezm oypatında házirgi Turkmenstannıń Tashawız walayatı aymaǵında Zamaxshar awılında tuwılǵan. Usıǵan baylanıslı Az-Zamaxshariy laqabına iye. 1144-jılı 14-aprelde Urgench qalasında qaytı bolǵan. Ol xat tanıwdı, kitap oqıwdı óziniń ákesinen úyrengen. Ákesi medresede imam katib bolıp islegen. Bunnan soń Xiywada Abu Mudar degen ustazǵa shákirt boladı. Soń Buxara medresesinde ilimin tereńlestirgen. Buxaradan soń Baǵdatqa, onnan Mákke-Mádiynaǵa barıp sol jerde eki jıl jasaydı. Ol arab tilleri boyınsha óz zamanınıń sawatlı adamı bolıp jetilisedi.Shayıxlıq dárejege jetisedi. Xorezmge qaytıp kelgennen keyin bir ayaǵı aqsaq bolıwına baylanıslı Urgenchtegi medresede xat kóshiriwshi-katiblik xızmet penen shuǵıllanǵan .Óz zamanınıń bilimdan, sawatlı adamla rınan mol bilim hám tájiriybelerdi úyrenip Zamaxshariy óz dáwiriniń talantlı shayırı, ilimpazı hám mádeniy xızmetkeri bolıp jetilisedi. Arab tilindegi kitaplardı tereń úyreniwi

nátíyjesinde arab grammatikası hám leksikası, arab poeziyası hám stilistikası boyınshaili miytraktatlar jazğan.

Zamaxshariy xajı saparınab arıp, Má kede eki jıl jasap kelgennen keyin «Muxaddimat-al-adab» miynetin 1137-jılı jazıp pitkergen. Óziniń bul miynetin 1127-1156-jılları Xorezmmám leketin basqarıpturǵan Abdul Muzaffar Atsızdeg enpatshanıńh úrmetine arnap jazğan. «Muxaddimat-al-adab» («Ádeplilikke kirispe») miyneti leksikografıyalıq sózlik bolıp tabıladı. «Muxaddimat-al-adab» miynetiniń eki kóshirme nusqası saqlanıp qalǵan. Birinshisi, 1305-jılı kóshirilgen nusqası, ekinshisi, 1492-jılı kóshirilgen nusqası. Mazmunı boyınsha bul miynetar absha, türksh e, mongolsha sózlik. Zamaxshariydiń bul sózliginiń jetiskenlik tárepleriniń biri sózler alfavit tártibinde berilgen. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánilerituwr alıtúsiniń beredi. Awıspalı mánilerdiń paydabolıw sebebi túsindiridi. Sonday-aq, sózsh aqap larituwr alıtúsiniń beriliptiykargı úsh sózsha qabı barekenliginaytıadı. 1. Ism-atawısh sózler, 2. feyil, 3. kómekshisózler hám feyildiń sepleniw úlgi lerin kórsetedi. Sonday-aq, bul sózlikte 3500 deý sózler, arab naqıl-maqallarınıń dizimi berilgen. «Muxaddimat al-adab» miyneti birinshimártebe 1706-jılı Xoja Iskah Ependi tárepinen osmanlı türk tiline awdarma jasalǵan. Sońın ala francúz, nemis tillerine awdarma jasalıp Parij, Leipci g, Vena, Leiden qalalarında járiyalanǵan. Nemis ilimpazı Vatzastayn «Muxaddimat al-adab» miynetiniń Evropa daǵı qol jazba fondlarında saqlanatuǵın jeti nusqasını salıstırmalı úyrenip 1850-jılı Leipci g ta eki tom túrinde kritikalıq tekstin baspadan járiyaladı. Zamaxshariy óziniń keyninde 50 den aslam miynetler qaldırǵan. Arab grammatikası boyınsha «Al-Mufasssal-fisańatal-ırab» miynetin avtor Mákke qalasında 1121-jılı jazǵan, mánisi «Fleksiya óneri haqqında tolıq kitap» degendibildiredi. Bul kitap arab tili grammatikasın úyreniwde áhmiyetli qollanba sıpatında shıǵıshambatıs mámleketlerinde abırayǵa erisken, qollanıwdabolǵan.

Zamaxshariydiń bul miynetibelgili arab tilshisi Sibaveyxidiń arab tiligrammatikası boyınsha jazılǵan «Al-kitab» miynetinen keyin ekinshi orında turadı. Hátte Siriyahákimi Muzafariddin Musakim de-kimaz- Zamaxshariydiń bul miynetiny adtan bilse, oǵan 5000 gúmisteńge pul hám sarpayjabıwǵa awáde bergen. Bir qansha adamlardıń Zamaxshariydiń bul miynetiny adlapsawǵan alǵa nlıǵı dereklerdekeltiriledi. Bul mısıl Zamaxshariydiń bul miynetiniń soldawırlerde de qanshama dárejede joqarı bahalanǵanın kórsetedi. «Al-Mufasssal» miynetiniń bir qol jazba nusqası Tashkentte Beruniyatındaǵı Shıǵıstanıw insti tutınıń qol jazbalar fondında 5198 shıfır menen saqlanadı. Bul miynet 1873-jılı ilimpaz J.R. Brosh tárepinen nemis tiline awdarma jasalıp 1859-jılı Kristyanada járiyalanǵan.

«Al Mufasssal» dín kóp sanlı kommentariyalarınıń ishindegi eń keń tarqalğanı siriyalı grammatist Muwaffaq al-Xalabiy(1158-1245) tárepinen jazılğan kommentariya bolıp esaplanadı. Bul kommentariya 1882-jılı Leipcig qalasında eki tom túrinde járiyalanğan.

Zamaxshariydín «Al-mufasssal» miyneti qurılısı boyınsha tórt bólimnen ibarat: 1) Ism, 2) feyiller, 3) kómekshi sózler, 4) ism, feyil, kómekshi sózler aralas qollanğan halatlar.

Zamaxshariydín bunnan basqa da «Al-muhajat bil-masoil an-nahviya av-ahajiy al nahviya» (Grammatika máselelerine tiyisli jumbaqlar), «Al-unmuzaj fin-nahvij» (Grammatikalıq úlghiler haqqında), «Samiymul-arabiya»(Arab tiliniń negizi), «Al-mujam al arabiy al farsiy» (Arabsha-parsısha toplam), «Al-mufrad va-l-muallaffin-nahvi» (Grammatikada birlik hám kóplik), «Diyvanut-tamsiyl» (Assimilyaciya haqqında kitap), «Sharx, abyat kitab Sibaveyx» (Sibaveyxı kitabı báyitleriniń shárhi) miynetleri bar.

Zamaxshariydín «Grammatikağa tiyisli jumbaqlar» miyneti Mákke hám eldarlarınıń biri Ulay ibn Vahhosğa sawğa etilgen. Ulay ibn Vahho sóz dáwiriniń sawatlı kisileriniń biri bolğan. Avtordín «Grammatikalıq úlghiler haqqında» miyneti «Al-Mufasssal» miynetiniń qısqartılğan túri. Bul miynet 1900-jılı Stambulda, 1901-jılı Kairda basqa avtorlardín miynetleri menen birge toplamda járiyalanğan. Zamaxshariydín «Arab tiliniń negizi» miyneti Bağdadta Iraq milliy muzeyi qasındağı kitapxanada 1002 shıfır menen saqlanadı. «Arabsha-parsısha toplam» dep atalatuğın miynet Doktorat-ufiy tárepinen türk tiline awdarma jasalıp, 1951-jılı Stambul qalasında járiyalanğan. Bul miynettiń Vatzastayn tárepinen tayarlanğan baspası 1843-jılı Leipcigte járiyalanğan. Zamaxshariydín

«Grammatikada birlik hám kóplik» dep atalatuğın miynetiniń bir qoljazbası Stambuldağı Kúprili kitapxanasında 1393 shıfır menen saqlanadı. Bul miynet Iraq ilimpazı Bahiyja bakir al-Husniy tárepinen izertlenip Iraq Ilimler Akademiyası jurnalınıń 1967-jılğı 15-sanında járiyalanğan. Zamaxshariydín «Sibaveyxı kitabı báyitleriniń shárhi» miyneti arab ilimpazı Sibaveyxıdın arab tili grammatikası boyınsha jazılğan kitabın analizlewge bağıshlanğan. Bul miynettiń bir qol jazbası Stambuldağı Ahmedas-Salis kitapxanasında saqlanadı. Qoljazba 111 betten ibarat.

Maxmud Qashgariydín «Devanu-luğat-it-türk» miyneti

Maxmud Qashgariydín «Devanu-luğat-it-türk» miyneti XI ásirde jasağan türkiy qawimleriniń tilinen mağlıwmat beriwshi bahalı miynet bolıp tabıladı. Avtordín tolıq atı-Maxmud Ibn-al-Xusain. «Devanu-luğat-it-türk» degen ataması biziń tilimizde «Türkiy tilleriniń sózligi» degen mánini bildiredi.

Bul miynettiń qashan jazılğanı tuwralı mağlıwmatlar, miynettiń III tom, 166-betinde

ushırasadı:

«törtmártebekózdenótkeripteksergennensoñhijriyjilesabında466-jılı (yaǵnıy1072-jılı)jazıppitkerildi»,–dep jazadıavtor.

«Devanu-luǵat-it-türk» tiń qol jazba nusqasınıń tek bir danası saqlanǵan.Házir bul qol jazba nusqa Stambuldaǵı milliy kitapxananın Áli Ámiri fondında saqlanbaqta. Bul qol jazbanı 1288-jılı 1-avgustta Mahmud Qashǵariydıń ózi

jazǵantúpnusqadanaradanekijúzjılótkennenkeyinsiriyalıalımMuxammedibnAbubak iribnAbdulfatxas-Savi(al-

Damashqiy)degenadamkóshirgen,solkóshirmenusqabizgekelipjetken.Kólemi319bet qaǵazǵajazılǵan,qaǵazıqıtayda islengen, bekkem hám qalın qaǵaz. Nusqanın ayırım jerleri óshken. «DLT»miyneti arabgrafikasında,arab tilinde jazılǵan.

Miynettińózindeqayjerdejazılǵanıtuwralımaǵlıwmatlarushıraspaydı,biraq 1074-jılıBaǵdat xalifasıMuktedge sawǵaǵa berilgeni tuwralımaǵlıwmatbar.SoǵanqaraǵandaMaxmudQashǵariyóziniń40jılǵashamalastır kiyqáwimlerihámqalalarınatlı,eshekli,piyadalapegezipmateriallardıjıynapbolǵannan keyin Baǵdat sháhárine kelip sol jerde jıynaǵan materiallardı sistemaǵasalıp tórt jıl dawamında jazıp pitkergen bolıwı múmkin. Baǵdatta jazılǵan depboljaw jasawǵa qosımsha tiykar bolatuǵın nárse XI ásirde Irakta türk qáwimleribasım kópshilikti quraytuǵın edi hám türk seldjúklerdiń shıǵıstan batısqa qarayıIrak,Iran,Armeniya,Greciyajerlerin basıpalıpatırǵan waqıtiedi.

Toǵız ásir dawamında ilim ushın belgisiz bolıp kelgen «DLT» miynetinińnusqası XX ásirdiń basında tabıldı. Mahmud Qashǵariydıń bul miyneti uzaq ásirlerdawamındaesap-sansızarabádebiyatlarınń arasındatabılmaykelgenedi.

Bul miynettiń qalay tabılǵanı tuwralı türk ilimpazı Besim Atalaydıń «DLT»tiń türk tilineawdarmasındamaǵlıwmatlarushırasadı:Stambul qalasıSahaflarbazarındaǵıkitapshıBurxanápendigeNazifpatshanińxızmetshilerinińbi risatılatuǵın kitap ákeledi. Burxan ápendi kitaptı satıw ushın bilimlendiriw bóliminealıp baradı. Bilimlendiriw bólimi 30 türk lirasına bul kitaptı qımbat kórip satıpalmaydı.

Bunnan soñ Burxan ápendi qol jazbanı AliÁmiri degenbir qansha xatsawatı bar adamǵa kórsetedi. Ali Amiri kitaptıń qunlı miynet ekenigin kórip 30liraǵasatıpaladı.Burxanápendigeqosımsha3lirakomissionxızmethaqısıntóleydi. Ali Amiri kitaptı alǵannan keyin adamlarǵa bul kitaptıń áhmiyeti tuwralıkóp mártebe aytsa da hesh kimge kórsetpeydi. Ziya Gokalp degen baspaxana iyesikóp mártebeótinishetsedeoǵanbermeydi.

General Sadriazam Talat pashanıń iske aralasıwı menen Kilisli Axmed RifatBilge degen ilimpaz hám baspaxana iyesi 1915-1917 jılları úsh tomnan ibarat kitapetipbastırıp shıǵaradı.I,IItomları 1915-jılı,IIItomı 1917-jılıbasıldı.

Solay etip, türk dúnyasınıńájayıpjazba estelikleriniń biri«DLT»miynetijıoq

bolıw qáwpinen qutqarıldı. Kitaptıń Ali Amiri sıyaqlı sawatlı, Kilisli Rifat sıyaqlı ilimge keń qızıǵıwshı baspaxana iyesine dus keliwi bul miynetti joq bolıp ketiw qáwpinen qutqardı, bul olardıń tyurkologiyaǵaqosqanúlkenúlesi bolıptabiladı.

Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti 1915-1917-jılları arabgrafikasında Kilisli Rifat tárepi nen Stambul qalasında basılı pshıqqannan keyin bul miynet pútkil dúnya til shi ilimpazları arasında úlken qızıǵıwshılıq oyattı: Breslav qalasın da ǵıun iversitett insemittilleriboyıns haprofessorı Karl Brokelman ilimpazlararasındabirinshiretbul miynettinemistilineawdarm ajasadıhám 1928-jılı Budapesht-Leypcig qalalarındakitapetipbastırıpshıǵardı. Turkiyadabulmiynettit úrktilineawdarmaj asawǵabirinshilerdenbolıpkirisken Kilisli Rifat bolıptabiladı. Óziniń bildiriwineqaraǵandabirinshidúnyajúzilikuristıńaqır ındayaǵnıy 1918-jılı 22 dápterden ibarat «DLT» miynetiniń tú rkshegeawdarması nbilimle uluniversitytiniń túrktilihámádebiyatı fakultetiniń kitapxanasınatapsırılǵan.

1921-jılı Türkiyadarevolyciyajeńip Mustafa Kemal Atatürk tiń basshılıǵında Osmanlı imperiyası saplastırılǵannan eki jıl soń bul miynetti túrktiline awdarma jasaw hám kitap etip basıp shıǵarıw zárúrliǵı tuwadı. Bul jumısbilimlendiriw ministrliǵiniń xızmetkeri Salih Rifat bey hám shayır Mehmed Akif beyge tapsırıladı. Olarǵa Stambul universiteti kitapxanasındaǵı Kilisli Rifat tiń 22 dápterden ibarat qol jazbası da alıp beriledi. Biraq negedur bul jumısjáne iskeaspaydı.«DLT» miynetinińawdarması tayarbolmaydı. Bunnan soń Konyalı ilimpaz Bay Atıftárepinen Turkiya Respublikası til komitetiniń ótinishimenen «DLT» miyneti awdarma jasaldı. Awdarma jasawda jiberilgen qáte-kemshilikleri ushın bul saparıdakı tapbolıptastırılmağı.

1937-jılı bul jumıst Turkiya respublikası til komitetiniń bas xatkeri Ibraxim Nejip tárepinen ilimpaz Besim Atalayǵa tapsırıladı. Ol ózinen burınǵı awdarmalar, ásirese Bay Atıftıń 943 betlik sońǵı awdarmasına sın qatnasın jasay otırıp bul iske kirisedi. 1939-jılı I tom, 1940-jılı II tom, 1941-jılı III tomnıń Ankarada kitap etip basıpshıǵardı. «DLT» miynetinawdarmajasawózbektilshileriarasında filologiyailimleriniń kandidatı Salix Mutallibov tárepinen qolǵa alındı. 1960-jılı I tom, 1961-jılı II tom, 1963-jılı III tom, 1967-jılı I V tominiń (indeks) ózbektilindeǵi awdarması basılıpshıqtı. 1967-jılı Salix Mutallibovǵa Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetin ózbek tiline awdarma jasap, til bilimine qosqanúlesi ushın filologiyailimleriniń doktor ilimiy dárejesi berildi.

Bunnan soń uyǵır ilimpazı Sadvakasov M. Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetin uyǵır tiline awdarıp, eki tom etip bastırıp shıǵardı. Demek usı waqıt qasheke marabshajazılǵan bul miynettört tilge awdarmajasaldı (nemis,

türk, ózbek, uyğır tillerine). Bul miynetti qaraqalpaq tiline awdarma jasaw qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardıń biri.

Avtor «Men türkler, túrkmenler, oǵuzlar, chigiller, yaǵmalar, qırǵızlardıń qalaların, awıl hám jaylawların kóp jıllar gezip shıqtım, sózlerin jıynadım, sózdiń hár túrli qásiyetlerin úyrenip, anıqladım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, al bul tillerdegi hár bir kishkene tillik ózgesheliklerdi anıqlaw ushın isledim». (DLT, 1, 44 bet),- dep jazadı. Jáne de, «..Men hár bir qáwimge tiyisli sózlerdiń jasalıw ózgesheliklerin hám qanday qollanıwına qısqasha túsinik beriw ushın ayrıqsha joltuttım. Bul jumısta mısıl retinde türklerdiń tilinde qollanıp kelgen qosıqlardan, shadlıq hám matam kúnlerinde aytılatuǵın hikmetli sózlerinen, naqıl-maqallarınan keltirdim. (DLT,1,47bet)», -dep kórsetedi

Maxmud Qashǵariy «DLT» miynetinde túrkiy tilleriniń fonetikasına baylanıslı bahalı pikirler bildiredi. Sol dáwirde ses penen háripler arasındaqı ayırmashılıqtı birinshi mártebe anıqladı, jazıwda qollanılatuǵın háripler janlı sóylew tilindegi seslerdi tolıq sáwlelendire almaytuǵının kórsetti. Ol bılay jazadı:

«Túrkiy tillerinde qollanılatuǵın tiykarǵı háriplerdiń sanı on segizdur. Álbette, tildegi sesler on segiz emes, kópdur. Bul on segiz hárıp jeterli emes. Bulardan basqa túrkiy tildegi seslerdi anlatıw ushın jáne jeti hárıp kerek. Lekin olháripler joq. Ol jeti ses burınnan bar háriplerdiń ústine arnawlı belgi qoyıp jazıladı. (DLT,1,48 bet)». Mahmud Qashǵariy túrkiy tillerindegi kóplik qosımtası tuwralı bılay jazadı: «Er» sóz kóplikte «eren» túrinde ushırasadı. Lekin bul jaǵday júdá azushıraydı hám ol qaǵıydaǵa qarama-qarsı, óytkeni, kóplik jalǵawı -lar//-ler túrinde boladı. (1,71-bet).

XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri

1. **«Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-túrki ve adjemi-ve mogoli ve farsı».** (Túrkiy, arab, mongol hám farsı tilleriniń awdarma kitabı). Bul miynetniń tup nusqası Gollandiyada Leyden kitapxanasınıń arxivinde saqlanbaqta. Tıp nusqanıń kólemi 76-bet. Miynetniń 62-betinde túrkshe-arabsha sózlik berilgen, ol tórt bólimnen ibarat. Túrkiy hám arab tilleri boyınsha leksiko grafiyalıq hám grammatikalıq maǵlıwmatlar berilgen. Miynetniń avtorı belgisiz. Bul miynetti gollandiyalı ilimpaz arabist, iranist hám tyurkolog Martin Teodor Xoustma 1894-jılı Leyden qalasında baspaǵa tayarladı hám nemis tilinde járiyaladı. G.Xoustma birinshi ret bul sózliktiń tilin izertledi, latin grafikası tiykarında transkripiciya jasadı, nemis tiline awdardı. G.Xoustmanıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, sózlik 1245-jılı 28-yanvar kúni (27 shaban 643-jıl) jazıp pitkerilgen. Egipette yamasa Siriyada jazılǵan dep boljaw jasaydı. Qol jazba nusqanı kóshirip jazǵan Xalil ibn Muxammed ibn Yusup Konevi yaǵnıy Túrkiyanıń Koniya qalasınan shıqqan katib. Belgili tyurkolog A.Nadjip «bul túrkshe-arabsha sózlik Egipette mámleket basına mamlyukler kelmesten aldın dúzilgen», - degen pikirdi bildiredi. Ilimpazlar sózliktiń quramında

1260 mánili sóz qollanılğanın, onnan 70 procenti qıpshaq tillerinde ónimli jumsalatuǵın sózler ekenligin anıqlaydı.

Bul miynetti ekinshi ret baspaǵa tayarlaǵan qazaq ilimpazı A.Kurıshjanov boldı. Oltúrkshe-arabsha bul sózliktiń tilin orta ásirlerdegi hám házirgi túrkiy tilleri menen salıstırmalı baǵdarda izertledi hám «Túrkshe-arabsha sózliktiń leksikası boyınsha izertlewler» degen atamada 1970-jılı Alma-Ata qalasında miynetti baspadan shıǵardı. Bunnan keyin ózbek ilimpazı A.Yunusov bul sózlikti tolıq awdarma jasaǵan halında, onıń leksikası hám morfologiyasın izertlep kandidatlıq dissertaciya jaqladı.

2. **Jamal-ad-din-at-Túrkiydiń«Kitab-bulgat-ál-mushtaq-fi-luǵat-at-türk-wál-qıfshaq»** (Túrkiy hám qıpshaq tillerin úyreniwge mıtáj adamlar ushınqollanba kitap) sózligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beretuǵın áhmiyetli miynetlerdiń biri. Bul miynettiń házirshe ilim ushın belgili bolǵan bir nusqası bar. Bul nusqa Franciyada Parij qalasındaǵı milliy kitapxanada saqlanbaqta. Kólemi jaǵınan 166 bet, eki bólimnen ibarat. Bul miynet XIV ásirdiń birinshi yarımında jazılǵan dep shamalanadı, anıq jazılǵan jılı belgisiz. Polshalıprof. A.Zayonchkovskiyniń kórsetiwinshe, sózlik XIV ásirdiń ortalarında Siriyada jazılǵan.

Miynet túrkiy hám qıpshaq tilleriniń materialları tiykarında jazılǵan. Qol jazbanıń sózlik quramında 770 mánili sóz qollanǵan. Sonıń menen birge türk hám qıpshaq tilleriniń grammatikalıq qurılısı jóninde kóplegen maǵlıwmatlar bar. Qol jazbanıń birinshi bóliminde atlıq sózler berilgen bolıp, kólemi 28 bet. 1958-jılı Varshavada basıp shıǵarıldı. Birinshi bólimniń dáslepki qoljazbası 1939-jılı Varshavaǵa nemislerdiń topılısı waqtında órt sebebinen janıp ketken edi. Miynettiń ekinshi feyil sózlerdi izertleytuǵın kólemi 138 betten ibarat bolǵan bólimi Varshava qalasında 1954-jılı basıp shıǵarıldı.

Ózbek til biliminde Sh.Fayzullaeva 1969-jılı Jamalatdin-at-Túrkiydiń bul «Kitab bulǵat-ál-mushtaq-fi-luǵat-at-türk wál-qıfshaq» miynetiniń fonetika, leksika, morfologiyasın izertlew menen birge eki bólimdi birlestirip tolıq awdarma jasadı, bul temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Prof. Á. Nadjip sózlikte qıpshaq tillerine qaraǵanda oǵuz-türkmen sózleri kóplep ushırasadı, -degen pikirdi aytadı.

3. XIII-XV ásirlerde oǵuz-qıpshaq tilleri boyınsha dóretilgen miynetlerdiń ishinde XIV ásirdiń eń kórnekli filologlarınń biri, **Ásiyruddin Abu-Hayyan Ál-Andalusidiń «Kitab ál-idrak-li-lisan-ál-átrak»** miyneti (Túrkiy tillerin úyreniwkitabı) belgili orındı iyeleydi. Bul miynette mamlyuk mámleketindegi aralas oǵuz-qıpshaq túrkleriniń tili, onıń fonetikası, leksikası, morfologiya hám sintaksisi boyınsha oǵadabay materiallar berilgen. Prof. Á.Nadjipóziniń«XIV ásirdegi Egipetmamlyu klerinińqıpshaq-oǵuzá debiytili»depa talǵandoktorlıqdissertac

iyasında Abu-Hayyannın qálemine tiyisli bul miynetten basqa eliwge shamalas dóretpeleri bar ekenin kórsetedi. Abu-Hayyannın bul «Kitab-al-idrak li-lisak al-atrak» miyneti 1312-jılı (hijriy jıl esabı boyınsha 712-jıl 20-ramazan) Kair qalasında Malik Salix medresesinde jazıp pitkerilgen. Miynettiń tiykarǵı nusqası saqlanbaǵan, eki qol jazba kóshirmesi saqlanıp bizge kelip jetti. Onıń bir nusqası Stambul qalasında Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Efendi kitapxanasında saqlanadı.

Ekinshi kóshirme nusqası Stambul universitetiniń Xalis Efendi atındaǵı qoljazba fondında saqlanadı. Abu-Hayyannın bul miyneti birinshi ret 1891-jılı türk filologi Mustafa bey tárepinen Stambulda basıp shıǵarıladı. Ekinshi ilimiy baspası türk ilimpazı Axmed Jafaroglı tárepinen tayarlanıp, 1931-jılı Stambulda basıp shıǵarıladı.

Ózbek ilimpazı N.A.Rasulova tárepinen 1969-jılı «Abu-Hayyannın «Kitabal-idrakli-lisanal-atrak» miynetiniń tilin izertlew» degen temada kandidatlıq disertaciya jaqlandı. Bul miynette AbuHayyan miynetiniń morfologiyası, leksikası izertlengen hám glossarii (sózligi) berilgen.

Qazaq ilimpazı M.N.Majenova «Abu Hayyan-qıpshaq tilin izertlewshi» degen temada 1969-jılı Alma-Atada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Abu-Hayyannın bul miynetinde 3500 den aslam türkiz sózler berilgen. Bunda qıpshaq, oǵuz, türk, tatar, bulgar, uyǵır tilleriniń materialları salıstırmalı baǵdarda bayanlangan. Abu-Hayannın bul miynetinde qollanılǵan sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bizge bahalı maǵlıwmat beredi.

4. XIII-Xvásirlerdegi oǵuz-qıpshaq tiliniń kelesi eń iri miynetleriniń biri **«Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-luǵat-it-turkiya»** (Türkiy tilleri boyınsha minsiz taza sıylıq) esteligi bolıp bul miynettiń avtorı ilim ushın ele belgisiz. Bul miynet XIII-XV ásirde payda bolǵan miynetlerdiń arasında tillik faktlerdiń jıyınalıqlıǵı, bay maǵlıwmatı, jazılıw sapası jaǵınan tyurkologiyada ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul miynettiń ilimiy qunlılıǵı sonnan ibarat, türkiz tilleri boyınsha jazılǵan basqa miynetlerdegi birneshe bólimlerge bólingen.

Birinshi bólimde, qısqasha kirisiw berilgen, onda qıpshaq tiliniń seslik qurılısı, grafikalıq jazıwı tuwralı maǵlıwmat beriledi.

Ekinshi tiykarǵı bólimde qıpshaq tiliniń sózligi berilgen, sózlik arab háripleriniń jaylasıw tártibi menen berilgen, dáslep arab sózleri, keyin onıń türkiz tilindegi ekvivalenti berilgen.

Úshinshi bólimde, qıpshaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydaları berilgen. Sózlik bólimi 29bapqa, grammatikalıq bólimi 64 bapqa bólingen.

Fuadbey Kuprilizade, I.A.Zayonchkovskiyniń miynetlerinde «At-tuhfa» nıń qoljazba nusqaları hám tillik ózgeshelikleri tuwralı pikirler ushırasadı.

Bul miynettiń payda bolǵan dáwiri hám jazılǵan ornı tuwralı hárqıylı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV ásirde Egipette

jazılğan dep boljasa, ayırım ilimpazlar miynettiñ tilinde ushırasatıǵın Siriya arablarınıñ dialektlik sózlerine tiykarlana otırıp miynettiñ avtorı Siriyada tuwılıp ósken, soń Egipette jasaǵan. Egipette jasap turǵan waqtında bul miynetti jazǵan dep boljaw jasaydı.

Bul miynettiñ qoljazbası házirgi dáwirde Stambul qalasındaǵı Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Áfendi kitapxanasında №3092 shifri menen saqlanadı. Kólemi 180 bet, 3600 den aslam sózler qollanılǵan.

M.G.Ziyaevanıñ kórsetiwi boyınsha, 1729atlıq, 1185feyl, 313 kelbetlik, 92 sanlıq, 53 almasıq, 42 ráwısh, 33 dáneker, 28 tirkewish, 10 janapay, 6 tańlaq sóz qollanǵan.

Qol jazba nasx usılında jazılǵan, arab sózleri qara, túrkiy sózleri qızıl sıya menen jazılǵan. Kólemi 26 X 17,5 sm qaǵazǵa jazılǵan. Hár bir bette 13 qatarjazıw, hár bir qatarda ortasha 7 sóz jazılǵan. 1902-jılı túrk ilimpazı Nájb Ásim Bayazid kitapxanasınan bul esteliktiñ foto kopiyasın alıp Shemsettin Sami degen ilimpazǵa awdarma jasaw ushın bergen. Shemsettin Sami 212 betlik awdarma jasaydı, biraq basılıp shıqpaydı. Soń «Kitabat-tuxfat» miyneti úsh mártebe baspadan basıp shıǵarıladı.

Birinshi ret prof. T. Xalashi Kun tárepinen bul miynettiñ qol jazbası baspaǵa tayarlanıp 1942-jılı Vengriyada Budapesht qalasında basıp shıǵarıladı.

Ekinshi ret, talantlı túrk ilimpazı Besim Atalay tárepinen 1945-jılı túrk tiline awdarma jasalıp, sózligi dúzilip Stambul qalasında basılıp shıǵarıladı.

Úshinshiret ózbek ilimpazı prof. S. Mutallibov tárepinen ózbek tiline awdarma jasalıp, 1968-jılı Tashkentte basıp shıǵarıladı.

Bul miynettiñ tillik ózgeshelikleri tuwralı ózbek ilimpazı M.G.Ziyaeva 1972-jılı «XIV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfat-uz-zakiya fil-luǵat-it-turkiya boyınsha izertlewler» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı. Uyǵır ilimpazı T.A.Arınov «XV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfa-az-zakiya-fil-luǵat-at-turkiya» tiliniñ leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri (Alma-Ata, 1983) degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

5. «**Al-kavaninal-kulliyali-dabtal-luǵatat-túrkiya**» (Türk tilin úyreniwshiler ushın qollanb akitap) miyneti. Bul miynettiñ avtorı belgisiz. Ilimpazlardıñ dálillewinshe, XV ásirde basında Egipette jazılǵan dep esaplanadı.

Tili jaǵınan qıpshaq-türkmen tilleri materiallarınıñ aralas ekenligin kóriw múmkin. Nusqanıñ qol jazbası eki bólimnen ibarat:

Birinshi bólim, túrkiy tiliniñ grammatikalıq ózgesheligin anıqlawǵa arnalsa, ekinshi bólimde, sózlik berilgen bolıp 500 den aslam sóz ushırasadı.

Bul miynet birinshi mártebe 1928-jılı túrk ilimpazı Kilisli Rifat tárepinen türk tiline awdarma jasalıp prof. Fuadbey Kuprilizadeniñ kiris sózi menen Stambulda basılıp shıqtı. Ekinshi baspası prof. S. Telegdi tárepinen tayarlanıp 1937-

jılıBudapeshtqalasındabasılpshıqtı.Qurılısıjağınankirisiwbólimi,fonetikalıq hám morfologiyalıq ózgesheligin izertlewge arnalğan tiykarǵı bólimnenhám sózliktenibarat.

6.Ibn-Muxannanın «Kitabu-xuliyat ul-insan va xulbat ul-lisan» sózligi.Orta ásirlerde dúzilgen sózliklerdiń ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul sózliktiń 6qoljazba nusqası saqlanǵan. Sonıń ishinde úsh qoljazba nusqa Oksfordta, birnusqa Parijde, bir nusqa Berlinde, altınshı nusqa Stambulda saqlanadı. Altınshı qoljazba nusqa keyinirek tabılǵan. Dáslep bes nusqanı akad.P.M.Melioranskiy óziniń1900-jılıSankt-Peterburgtajáriyalanǵan«Arab-filologtürktilihaqqında»depatalatuǵınmiynetindeizertledi.P.M.Melioranskiydińkórs etiwinshe sózlikXIIIásirdińaqırıXIVásirdińbaslarında jazılǵan.Qoljazbalardıńishinde sapası,tolıqlıǵı jağınanStambul nusqası Evropadan tabılǵan nusqalardan ajralıp turadı.Ol házirgi waqıtta Stambul mámleketlik muzeyi kitapxanasında saqlanadı. Bulnusqa 1921-jılı Stambul qalasında Kilisli Rifattıń baspaǵa tayarlawında «Kitabuxuliyat ul-Insanvaxulbat ul-lisan»degenatamadajáriyalandı.

Prof.S.E.Malov óziniń 1928-jılı Leningradta járiyalanǵan «Ibn-Muxanna türktili haqqında» degen maqalasında P.M.Melioranskiy tárepinen járiyalanǵan Ibn-MuxannasózligineStambulunusqasınıtiykarlanaotırıpdúzetiwlerkirezdi⁷.

1934-jılı türk ilimpazı Abdulla Battal Ibn Muxanna sózliginiń nusqaların tekstologiyalıqjaqtanizertleplatıngrafikasında,türktilineawdarmajasapStambulda járiyaladı⁸.P.M.MelioranskiyIbn-MuxannasózligiIranyamasaAzerbayjanda mongollar ústemlik etip turǵan dáwirde jazılǵan, onıń tilindegi eskiazerbayjan tiliniń belgileri bunı dálilleydi dep kórsetedi. S.E.Malov joqarıda atıatalǵanmiynetindeIbn-MuxannasózligindeShıǵısTürkstan,qashǵar,uyǵırtillerinińbelgilerisáwleleniwintapq andegenpikirdibildiredi.Prof.A.Nadjipóziniń 1965-jılı Moskvada «XIV ásirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oǵuzádebiy tili» dep atalatuǵın doktorlıq dissertaciyasında bul sózlikti XIV ásirdegiaralas qıpshaq-oǵuz ádebiy tilinde jazılǵan esteliklerdiń biri ekenligin dálilleydi.Avtordıń anıqlawınsha Ibn-Muxanna sózligindegi shıǵıs türkstan, uyǵır tillerinxarakterli sózler kitabıy tilden jazba nusqalardan alıp qollanılǵan. Ibn-Muxannanınóziniń kórsetiwinshe bul sózlikti dúziwde ózineshekem dóretilgen tórt miynettenpaydalanǵanınbildiredi.Uyǵırádebiydástúriinińtásirisózjasalıwdadabayqaladı.

⁷МаловС.Е.Ибн-Муханнаотурецкомязыке.ЭКВ,III,-Л.,1928, С.221-248

⁸АptullaBattal.Ibnu-MuhennaLugati.-Istanbul.,1934.

Máselen, qıpshaq tillerinde kelbetlik jasawshı-lı//li, oǵuz tillerindegi-lu//lú qosımtaları menen birge uyǵır jazba esteliklerine tán-lıǵ//lig affikslerinde jumsalǵan. Sonday-aq, auslaut poziciyada -ǵ//-g sesleriniń saqlanıw yamasa túsip qalıwı ushırasadı: achıǵ (ashshı),aǵrıǵ (awırıw), aqkózlu, altunlıǵ, atlı-atlıǵ, baǵlıǵ-

baylawlı, biliglig chira hám chıraǵ. Qıpshaq tillerinde sońǵı -ǵ//g sesleriniń túsip qalıwı xarakterli ushırasadı.

Anlaut poziciyada -d//-t sesleriniń sáykesligin kóriw múmkin: davar (zat), tawarlıǵ, daǵuq-taǵuq, demir-temir, dil-til, dish-tish, deva-teva, dolu-tolmaq, delu olmaq - telbe (esinen ayırılıw). Anlaut poziciyada «d» sesiniń jumsalıwı oǵuztilleri, «t» sesiniń jumsalıwı qıpshaq tillerine tán belgi.

Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-lluǵatayn» miyneti

«Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń tórt qol jazba nusqası saqlanǵan:

1. Nusqalardan birinshisi Stambuldaǵı Topqapı sarayı muzeyi Ravan kitapxanasında 808 shıfır menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınıń 774-781-betlerinen orın alǵan. Bul qol jazba 1697-jılı kóshirilgen.

2. Bul miynettiń jáne bir nusqası Stambuldaǵı Sulaymaniya kitapxanasınıń Fatih bóliminde 4056 shıfır menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan.

3. Parij nusqası. Bul nusqa Parij milliy kitapxanasında saqlanatuǵın (Suppe.Turc.316-317 sanlı qol jazba) Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan. Qol jazba 1526-1527-jılları kóshirilgen.

4. Bul miynettiń jáne bir nusqası Budapeshtte saqlanadı. «Muhokamatu-l-luǵatayn» birinshi mártebe 1841-jılı Parijde M.Katremer tárepinen járiyalanadı. 1882-jılı Baqsha sarayda I.Gaspiralı tárepinen, 1895-jılı Stambulda Ahmed Javdetulı tárepinen baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. 1917-jılı Qoqandta tasbaspa usılında basılıp shıqtı. Bunnan soń ózbek alımı Parso Shamsiev bul miynetti 1940, 1948, 1967-jılları Tashkentte úsh mártebe járiyaladı. 1940-jılı latın álipbesinde járiyalanǵan. Bul baspaǵa miynettiń Parij nusqası tiykar etip alınǵan. 1948, 1967-jıllarda kirill jazıwında járiyalandı. Bul miynet Ashxabad, Urumchi qalalarında dáriyalanǵan. 1996-jılı bul miynet Ankarada Túrki tili qurımı tárepinen járiyalandı. 2000-jılı Tashkentte jáne bir mártebe járiyalandı.

Bul miynette túrkiy til menen parsı tili bir-birine salıstırmalı baǵdarda sóz etiledi.

Nawayı túrkiy ulıstı túrkler, túrk eli, túrk ulısı, túrkiy tildi bolsa túrk tili, túrk lafzi, túrk alfazı, túrkshe, túrkiy alfaz dep ataydı. Parsı ulısın sart ulısı, sart eli, parsıy tildi bolsa farsıy, farsı tili, farsıy alfaz yamasa sart tili, sart lafzi dep ataydı. Alisher Nawayı óziniń miynetinde bul eki tildi bir-birine tek salıstırıw menen sheklenbeydi. Onda túrkiy hám parsı tilleriniń ózine tán ózgeshelikleri ilimiy tiykarda bayan etilgen. Nawayınıń bul dóretpeni jazıwdaǵı tiykarǵı máqseti túrkiytildiń kórkem shıǵarma dóretiwdе múmkinshilikleriniń oǵada sheksiz ekenligin, onıń sózlik baylıǵın kórsetiw hám usı tiykarda jas qálemkeshlerdiń itibarın tiykarınan túrkiy tilge qaratıw bolıp tabıladı. Nawayınıń aytpaqshı bolǵanı,

ayırım türkiytilishayırlar ózanatılindeemes, alparsıtilinde qosıq jazıwdı maqul kórgenligi sebepli türkiy tildiń bay hám sheksiz imkánıyatların bilmegenin, onnan paydalana almasın kórsetiwedi.

Alisher Nawayınıń bul miynetitil bilimindegi úlken jańalıq bolıp, ondadúnya til biliminde dáslepki ret tuwısqan bolmağan tiller bir-birine salıstırılbaǵdarda úyrenilgen. Nawayınıń bul miyneti dóretilmesten burın jazılǵan ayırım sózlikler, grammatikalıq miynetlerde tildegi belgili qubılıstı túsindiriw ushın ekitildi salıstırıw tájiriyesi bar edi. Biraq tipologiyalıq jaqtan basqa-basqa tilliksemyalarǵa kiretuǵın tiller salıstırılıp úyrenilmegen edi. Nawayı óz miyneti arqalı til bilimindegi usı boslıqtı toltırdı. Türkiy hám parsı tilin óz-ara salıstırıp leksika-semantikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq kóz qarastan bayanlaydı. Olekitildisalıstırıp, til birlikleriniń stillik qollanıwı, sózdiń teksttegi ornı, tınlawshıǵa tásirimáselelerinedetoqtaladı.

Ol óziniń bul miynetinde tillerdiń payda bolıwı tuwralı pikirlerin bayanlap, insandı tilarqalı bárshetirishilik dúnyasınıń gúltajı etip jarattı, dep jazadı. Nawayınıń kórsetiwinshe, sóz gáwhar, onıń dáryası kewil. Kewil sonday bir orın bolıp, onda mayda hám úlken mániler toplanǵan. Sóz dúri kewilden sózge sheshen adam tilinde tısqarıǵa shıǵadı, onıń bahası óziniń dárejesine qaray abıroyǵa erisedi. Nawayı insan tilin haywan hám quslardıń seslerinen ózgeshelenetuǵın parqın kórsetip «Insan máni hám tildiń iyesi. Máni sózler arqalı sáwlelenedi, sózlerden máni ańlanadı»-

dep jazadı. Dúnya tilleri ishinde arab tiliniń óziniń názik liligi, kórkemlik tásir liligi menen ajralıp turatuǵının kórsetip ótedi. Bunnan soń úsh til bar. Türkiy, parsı hám hind tilleri Nuw payǵambardıń úsh ulı- Efas, Som hám Homǵa barıp tireledi. Topan suwınan aman qalǵan Nuw payǵambar Efas degen balasın- Abu türk dep atadı-onı Qıtayǵa jiberdi, Som degen balasın Abu-Furs dedi-onı Iran-Turanǵa hákim qıldı, Xom degen balasın Abu-Hind dep atadı, onı Hindistanǵa jiberdi. Türkiy, parsı hám hind tilleris olúshewiniń áwladları ortasında tarqaldı- dep jazadı.

Nawayı ekitildisalıstırılmaı úyreniw detiy kargıdıqqattı, fonologiyalıq qarusta parsı tilinde ushıraspaytuǵın türkiy tildiń ózine tán seslerine, semantikalıq qarustan ázik mánili háreke halatlarınańlatatuǵın feyiller, olardıń mazmunǵa tási, sinonim, omonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti, sózlerdiń kóp mániligi, sonday-aq, türkiyatamal ardıń júdá baylıǵı sıyaqlı lingvistikalıq belgilerine awdaradı. Nawayı türkiy tildiń seslik ózgeshelikleri tuwralı bılay jazadı: Til sesin «ún» dep ataydı. Seske baylanıslı jıńışke ún (inčka ün), kúshli ún (biyik ün) sózlerin qollanadı. Onıń shıǵarmaları tilinde singarmonizm nızamıturaqlı saqlanǵan: ald ama, qıstamaq, yalınmaq, indämäk, örtänmäk. Nawayı tilinde til artı, juwan (a) sesi menen birge til ortası jıńışke (á) dawıslısı basqa-basqa fonemalar

sıpatındajumsalğan.

Türkiy tilleriniñ tariyxıy fonetikasına baylanışlı bildirgen pikirleri bahalı. Ola, á, e o, ó, ı, i, u, ú sesleriniñ hár túrli artikulyaciyası nátiyjesinde sózdiñ mánilikózgeriske ushıraytuğının atap ótedi. «Ot» hám «ót» sózlerinde bir sestñ ózgeriwimenen sózdiñ mánisiniñ ózgeretuğının atap ótedi: «ot»-jandırwshı nársese, ót-ótiwmánisin ańlatadı,-dep jazadı. Jáne de «tor» dep oqılsa «awshılar torı», «tur» dep oqılsa «qusqonaqlaytuğınağash», «tór» delinse «úydıńtóri», «túr» dep oqılsa «esiktitürmek» degenmáńiańlatılatuğın kórsetedi.

Nawayı türkiytilde sóz baylıǵı, türkiytilde stilistikalıq qolaylılıǵın kórsetiw máqsetinde parsıtilinde sınaı joq júz feyil sózdimasalǵakeltiredi. Topqapı hám Parij nusqalarında toqsantoǵız, al Sulaymaniya hám Budapesht nusqalarında júz feyil sóz berilgen: CHIMDILAMAK. Sonday-aq avtorsinonimlerdiñ stillik ózgesheliklerine dıqqat awdaradı: «sıqtamaq», «yıǵlamsınmaq», «ıńramaq», «yıǵlamaq», «ókirmek», «ıshqırmaq» sózleriniñ kontekst tegi mánilerin kórsetedi. Sózlerdiñ kóp mániligin kórsetedi: türkler «kók» sózin birneshemáńide qollanadı. Birishiden, «kók» dep «aspan» dıataydı jáne «kók»-tigiwde qollanadı, kók leptigiw, kók-boyaw, jáne kók-kókshóph.t.b.

Parsı tiline salıstırǵanda türkiy tilde sózlerdiñ bay ekenligin kórsetip, parsılarkóp legentürkiy sózlerin qollanadı dep jazadı. Máselen, azıq-awqatlıq zatlardan «qaymaq», «qatlama», «bulamaq-bılamıq», «qurut», «qımız», «súzma» sózlerin parsılartürksheaytıadı.

Nawayı türkiy tilge tán ózgesheliklerdi ańlatatuğın ayırım morfologiyalıq qubılıslar tuwralı sóz etedi. Bunda bir sóz eki adamnıñ birlesip islegen is-háreketinańlatadı: arz qilishmaq, qarshilashmaq, sher aytishmaq. Parsısha jazıwshılar bulpaydadan mahrumdur,-dep jazadı. Sonday-aq, avtor bazı sózlerdiñ sońına hámelyamasa kásipti bildiriw ushın -chı// -chi qosımtası qosıladı. Bul da parsıy tilde joq, bálkiolar hám türksheaytıadı,-dep jazadı: suwchı, nayzachı, quschı, qoruqchı, tamǵachı, kemachi, qoychı, qazchı, turnachı, kiyikchi. «Qarawıl, yasawıl, bákawıl, shıǵawıl» sózlerinde jumsalğan «wıl» qosımtası da parsı tilinde joq. «Qıshlaq, yaylaq, awlaq, quslaq» usaqansózlerde jumsalatuğın «laq» affiksinde parsılartürkiytilimenenaytıadı,-dep jazadı.

Alisher Nawayı «türkiy tilde usınday náziklikler kóp, búgingi kúńge shekemheshkim bularjóninde pikir júritpegenligise beplijasırınhalda qalıpkelgen. Türkt inónersiz, biyshara, xoshpeyil jigitleriańsatlıqtıǵózlep, parsıtilinde qosıq jazıw menen shuǵıllanıp kelgen. Haqıyqatında bolsa bul tilde sonshama keńlik hám maydanında jazıqlıq tabılǵanlıǵınan eger kisi jaqsı oylansa hám pikir júritse, bul tilde tez ayta alıw, gózzal nárseler jazıw, qosıqlar jaratıw hám shıraylı hikayalardóretiw ańsatıraqboladı. Türkiytildeńtolıqlıǵı usınshamadálillermenen

tastıyqlangannan keyin bul xalıq arasınan shıqqan talantlı adamlar qábiylet hám talantların óz tilleri turǵanda, basqa til menen júzege shıǵarmaqlıqları hám iske salmawları kerek. Eger hár eki tilde aytıwǵa qábiyletleri bolsa óz tillerinde kóbirek hám basqa tilde (parsı) azıraq aytsa bolaredi. Eger arttırıp jibermekshi bolsa hár eki tilde teń aytısalardı»-dep jazadı.

Nawayı óz shıǵarmasınıń sońında «türk xalqınıń sóz ustaları aldında ullı wazıypanı orınladı. Bunıń menen olar parsıǵoy shayırlardıń türkiy tilde dóretilgen shıǵarmalar tuwralı bildirgen eskertiw hám kemsitiwlerinen qutıldı», -dep jazadı. Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, sheriya mülkiniń sultanı Alisher Nawayınıń «Muhakamatu-l-luǵatayn» shıǵarması türkiy til biliminiń tariyxında ayrıqsha ornı bar miynetlerdiń biri. Ol türkiy tildi parsı tili menen salıstırıp, onıń parsı tilinen tómek emesligin, kerisinshe bay til ekenligin kórsetti hám kórkem sóz sheberlerin türkiy tilde shıǵarma dóretiwge ruwxlandırıdı.

Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası

Evropada orta ásirlerde ilimniń barlıq tarawları, sonıń ishinde til biliminde aytarlıqtay alǵa ilgerilewshilik bolmadı. Bul dáwirde ámeliy máqsetlerde latin tilin úyreniw boyınsha jumıslar júrgizildi. Rim grammatistleri Eliya Donata hám Prisciannıń latin tili boyınsha qollanbası qollanıw da boldı.

Donataniń grammatikası («Arsgrammatica») latin tili boyınsha jazılǵan qısqasha oqıw qollanba. Sonlıqtan da IV ásirden baslap mekteplerde latin tilin úyreniwde mın jıldan aslam waqıt aralıǵında keńnen qollanılgan. Onıń tolıq («Arsmaior») hám qısqartılǵan («Ars minor») variantları bar. «Ars minor» da kirisiwbólim, sóz shaqapları tuwralı qısqasha maǵlıwmatlar berilgen. «Ars maior» dafonetika, jazıw, qosıq qurılısı, sóz shaqapları tuwralı táliymat, stilistika boyınshamateriallar keń türde berilgen. Áyyemgi grek-rim grammatikalıq tradiciyalarınıń ishinen belgilew hám belgisizlik almasıqlarınıń feyiller menen dizbeklesip qollanıwı máselesin tereńirek izertlewi menen bahalı.

Prisciannıń grammatikası («Institutum onum grammaticarum») on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında til sesleri hám forma jasawshı qosımtalar tuwralı táliymatı bayanlangan. Ol «Priscianus Maior» dep ataladı. On jeti hám on segizinshi kitaplar «Priscianus Minor» dep atalıp onda sintaksis, sóz dizbekleri úyrenilgen. Priscian latin tilin bayanlawda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákili Apolloni Diskoldıń grammatikalıq táliymatına tiykarlanadı.

Oyanıw dáwirinde tilge baylanışlı tiykarǵı úsh másele kún tártibinde turdı:

a) milliy tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı; b) xalıq aralıq masshtabta hár qıylı tillerdi úyreniw hám iyelew; v) antik dáwirlerdegi lingvistikalıq miyraslarđı qaytatiklew;

Evropada dáslepki universitetlerdiń (Parij, Sorbonna, Bolonya, Praga,

Vena, Geydelberg, Kembridj) paydabolıwı menen Prisciannıń grammatikasın joqarıbas qıshaǵı oqıw máqsetlerine beyimlestiriwge umtıwı paydaboldı. Usınday jumıslardıń biri - Aleksandr Villadeyskiydıń 1199-jılı qosıq túrinde jazılǵan latın grammatikası dóretpesi.

Grammatikanı logika-filosofıyalıq kóz-qarastan úyreniw Petr Abelyar (1079-1142) hám Raymond Lullıyanıń (1235-1315) koncepciyalarında kózgetaslanadı. Ásirese Raymond Lullıya latın tiliniń tiykarında universal filosofıyalıq tildiqáleplestiriwde yasınusınadı. Onıń pikirinshe, tildıń elementleri hámq ollanıw kombinaciyası logikalıq modellestiriw mexanizmin sáykes túrde ózinde sáwlelendiriwitiyis.

Buldáwirlerdetilmáselelerin úyreniwge úlken diqqatawdarǵan filosoflardıńayırımları originalideyaldı usındı. Máselen, 1225-1274 jılları jasaǵan logik-filosof hám teolog Foma Akvinskiy «adamnıń sóylew tilindegi sesler sırtqı dúnyadaǵı zatlardı ańlatadı»-degen pikir dı bildiredi.

XIII-XIV ásirlerde Prisciannıń grammatikasın ele de jetilistiriw máqsetinde ayırım miynetler payda bola basladı. Solardıń biri Petr Geliyskiydiń «Ulıwma grammatika» (Summagrammaticae) miynetı bolıp, onda orta ásirlerde Evropa xalıqlarınıń xalıq aralıq tili dárejesine kóterilgen latın tilin dáwir talaplarına sáykes jetilistiriw názerde tutılǵan. Sonday-aq, Petr Geliyskiy ózine shekemgi ilimpazlar kibi grammatikaǵa - durıs jazıw hám durıs sóylew óneri sıpatında ǵana emes, al ilim sıpatında qatnasasaydı.

Orta ásirlerde latın tili menen birge grek hám eski evrey tillerin úyreniwge umtıw kózge taslanadı. Rodjer Bekonnıń (1214-1294) grek hám eski evrey tiliniń grammatikasın boyınshamıynetke eńtanımalıq qaiye boldı. Orta ásirlerdetildil logikalıq baǵdarda izertlew Petr Ispanskiydiń (1220-1277) «Ulıwma logika» (Summulae Logicales) miynetinde bayanlandı. Ol grammatika, rıtorika hám logikanı sóylew procesine baylanıslı ilimlerge kirgizedi. Onıń pikirinshe, logika universal qubılıslardı úyrenedi, al grammatika tillerdiń biri-birinen ayırma shılıǵın izertleydi.

İtaliyalı Dante Aligeri (1265-1321) feodallıq orta ásirdiń tamamlanıwı, burjuazıyalıq dúzim qalıplesken jańa dáwirdiń ilimpazı bolıp, til máseleleri menende qızıqsındı. Ol 1304-1307-jılları jazılǵan «Xalıq tili haqqında» traktatında tildıń payda bolıwı máselesine toqtaydı. Jańa dáwir mádeniyatı tariyxında birinshilerden bolıp xalıq tilin etiykarlangan ádebiy til haqqında ǵımáselenik óteredi. Ol kanonlıq-diniy kitabıy tildıń emes, al milliy ádebiy tildıń tárepdarı boladı. Ol xalıq tilin latın tiline salıstırǵanda tábiyiy til ekenligin, al latın tili-jasalma yaǵnıy óli til ekenligin kórsetedi hám óziniń shıǵarmaların latın tilinde emes, al italyan tilinde

jazadı.

Kitap basıp shıǵarıwdıń payda bolıwı, xalıqtıń sóylew tili tiykarında ádebiy tilleriniń qalıplese baslawına baylanıslı batıs Evropa xalıqlarınıń ózine tán grammatikalıq táliymatları dóretilse basladı. Solardıń biri oyanıw dáwiriniń grammatisti, francuz ilimpazı Per de la Rame (Ramus.1515-1572) bolıp tabıladı. Ol grek, latin hám francuz tilleriniń grammatikası boyınsha miynetler jazdı. Onıń 1562-jılı Parij qalasında «Francuz grammatikası» degen miyneti járiyalandı. Ol til bilimde házirge shekem qollanılıp kiyatırǵan gáptiń bas aǵzaları hám gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları terminlerin kirgizdi. Onıń shákirtleriniń biri Yakob Madsen Aarus (1538-1586) jańa dáwirdiń birinshi fonetistlerinen esaplanadı. Ol 1586-jılı jazılǵan «Hárip tuwralı eki kitap» degen miynetinde dat tili hám dialektlerindegi sesler hám olardıń jasalıw ornı, usılları tuwralı sistemaǵa túsirilgen izertlewlerin járiyaladı.

Rossiyada XVI ásirdeń basında Maksim Grektiń (1475-1556) miynetlerinde grammatika máselelerin óz aldına úyreniw baslandı. 1586-jılı «Slavyan grammatikası» degen atamada Vilno qalasında slavyan tilleriniń grammatikası boyınsha izertlewleri basılıp shıqtı.

Lavrentiy Zizaniyanıń «Slavyan grammatikası sózligi menen» degen miyneti de 1596-jılı Vilno qalasında járiyalandı.

Evropada tilge tariyxıy qatnas jasaw etimologiyalıq hám kóp tillik sózliklerdi dúziwde kózge taslanadı. Bunday miynetlerdiń qatarına Menajdıń «Francuz tiliniń etimologiyalıq sózligi» (1650), Ferraridıń «Italyan tiliniń derekleri» (1676) sózliklerin kórsetiw múmkin.

Por-Royal grammatikası

XVII ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwında 1660-jılı payda bolǵan «Ulıwma hám racional grammatika» yamasa Por-Royal grammatikası belgili orındı iyeleydi. Bul grammatikalıq táliymat Parij janındaǵı Por-Royal monastrında jazıldı.

«Por-Royal grammatikası» eki talant iyesi filosofiya hám logika professorı Antuan Arno, grammatika hám filologiya professorı KlodLansl onıń birliktegi dóretiliwshilik miynetiniń jemisi bolıp tabıladı.

Antuan Arno 1612-jılı Parij qalasında belgili advokattıń semyasında tuwıladı. Ákesi 1594-jılǵı universitet huqıqların qorgawshılardıń uezuidlerge qarsı kóterilisine qatnasqan. Usı kóterilis sebepli quwdalanǵan ákesi shańaraǵın Parijge jaqın jerdegi Por-Royalab batlıǵına kóshirip alıp keledi. Antuan Arnoda soń b ul jerden quwdalanıp Belgiyaǵa ketiwge májbúr boladı hám 82jasında 1694-jılı Bryusselde qazalanadı. Antuan Arno hár qıylı ilim tarawları boyınsha kóplegen miynetler dóretken. 1775-1781 jılları Shveyccariyanıń Lozanna qalasında onıń

44tomliqtoliqshıǵarmalar jıynaǵı járiyalanǵan.

Klod Lanslo 1616-jılı Parij qalasında tuwılǵan. Óziniń bas dushpanı bolǵanKardinal Risheleniń óliminen soń Por-Royal abbatlıǵında mektep shólkemlestiredi.Onıń birinshi muǵallımı hám basqarıwshısı boladı. Ol klassikalıq hám janlı tillerboyınsha kóplegen izertlewler dóretken. Klod Lanslo 1695-jılı 79 jasında qaytısboladı.

Por-Royal abbatlıǵı Parijge jaqın jerde jaylasqan bolıp, onda hayal-qızlardıńkatolik shirkewi bar edi. XVII ásirde bul shirkew Yansenizm táliymatınıń oraynaaylandı.Yansenizmbul-belgiligollandiyalıruwxaniy-teologYansentiykarınsalǵan diniy aǵım bolıp, onda diniy-socialıq háreketlerdiń ideyaları bayanlanadı.Solay etip, XVII ásirde Por-Royal shirkewi Franciyanıń aǵartıwshılıq oraylarınıńbiriboladı.Por-Royalmonastrındaqalıpleskenhayal-qızlarhámerbalalarmektepleriózinińbilimberiwdárejesinińjoqarılıǵımenenajıralıpturadı.Bulmekteplerdeteologiyalıqyaǵnıydiniybilimlermenenbirgedúnyalıqilimlerdiúyreniwge,ásirese,filosofiya,tılhámkórkemádebiyattıúyreniwgeayırıqshadıqqat awdarıldı. Usınday progressiv tárepleri katolik shirkewindegi dinshillergejaqqpay1660-jılıherbalalarmektebijabıladı,1710-jılıhayal-qızalarmektebidejabılıp, buzıp taslanadı. 1712-jılı Franciya karoli Lyudovik XIV buyırǵı menenPor-Royalmonastrıórtepjiberiledi.

UsıPor-

Royalmonastrındahárqıylıoqıwqollanbalarhámsabaqlıqlardóretilgen.Olardıńishinde AntuanArnotárepinenendóretilgenracionalizmruwxındajazılǵan «Logika»sabaqlıǵıkópshilikketanıldı.

KlodLanslokópjıllarlatın,grek,ıspan,italyantillerinoqıtıwmenenshuǵıllandı. Latın tiliniń ayırıqsha jaǵdayı, yaǵnıy xristian diniy kitaplarınıń ondajazılıwı, al tildiń grammatikası tek anıqlamalar jıynaǵı sıpatında qaralıwı, tillerqudaytárepinen dóretilgendegen kózqaraslaronı tınıshsızlandıradı.

Klod Lanslo mektepte oqıtıw zárúrliginen kelip shıǵıp 1644-jılı latın tilinoqıtıw boyınsha qollanba, 1655-jılı grek tili boyınsha, 1660-jılı ıspan hám italyantilleri boyınsha qollanbalar jazdı. Oqıw qollanbalar tayarlaw barısında bul tillerdińbarlıǵındaortaqgrammatikalıq analogiyalardıń barekenliginańladı.

Por-Royalgrammatikasıeskievrey,grek,latınhámfrancuztillerimaterialları tiykarında jazılǵan. Biraq bul miynet salıstırmalı izertlew emes, allogika-tipologiyalıqgrammatika.Onıńtiykarǵımáqseti-barlıqtillergeortaqracional (logikalıq) derekti tabıw hám olardıń arasındǵı ózgesheliklerdi anıqlawbolıp esaplanadı. Usı dáwirge shekemgi grammatikalıq táliymatlardan ózgesheligi-tillikmateriallardıhártäreplemeanalizlewibolıptabıladı.Por-Royal

grammatikasında eki princip, birinshisi grammatikalıq anıqlamalardıń ulıwma tillikbolıwı,ekinshisi,ulanıqlamalardıńlogikaǵatıykarlanıwıbasshılıqqaalınǵan.

«Por-Royal grammatikası» qurılısı boyınsha eki bólimnen ibarat. Birinshialfavıt, ses hám hárıp, jazıw tuwralı bólimi altı bapqa bólingen. Birinshi bapta dawıslı sesler hám olardı ańlatatuǵın háripler sóz etiledi. Dawıssız sesler tuwralıekinshi bapta latın, grek, eski evrey tillerindegi dawıssız seslerdiń kestesi berilgen.Úshinshibaptabuwın,tórtinshibaptapátizertlengen.Besinshibaptashártlitańb alar-háripler izertlew obyektı boladı. Altınshı bap «Qálegen tiptegi tillerdi tez,jeńil úyreniwboyınsha jańa metodlar»depataladı.

Por-Royal grammatikasınıń ekinshi bólimi 24 baptan ibarat. Bul bólimdesózdiń hár túrliligi hám kópmániligine tiykarbolatuǵın principler hám motivlersózetilgen.Ibap«sóylewbirlikleriesaplanatuǵınsózlerdińkóptúrliliginińgrammatikalıqtıykarları»máselesinsózetedi.IIbaptaatlıqhámkelbetliksózler,IIIbaptamens hiklihámǵalabalıqatlıqlar,IVbaptabirlikhámkópliksanizertlengen. V bapta rod kategoriyası (mujskoy, jenskoy, sredniy rod), VI baptaseplik kategoriyası, VII bapta artıql, VIII, IX baplarda almasıqlar, X bapta francuztilindegirelyativ,grammatikalıqanıqlamalar,XIbaptatirkewishler,XIIbaptará wish sózler, XIII bapta feyilge tán ózgeshelikler, XIV bapta feyildiń bet-sankategoriyası, XV bapta feyil máhálleri, XVI bapta feyildiń meyilleri, XVII baptainfinitiv, XVIII bapta kelbetlik feyiller, XIX bapta feyildiń belgisiz dárejesi, XXbapta hal feyiller, XXI bapta gerundiya hám supin, XXII bapta kómekshi feyiller,XXIII bapta dánekerler hám tańlaq sózler, XXIV bapta sintaksis, sóz dizbeklerihámǵaplerizertlengen.

Solay etip, Por Royal grammatikasınıń tiykarǵı jańalıqları tómendegilerdenibarat boladı: 1) Sózdiń tábiyatın izertlew, onıń qurılısı, qásiyetleri hám mánilerinizertlew: 2) Izertlew juwmaǵında tillerge ortaqlı ulıwmalıq belgilerdi anıqlaw: 3)Tildiń jasawı ushın tiykar bolatuǵın qubılıslardı úyreniw: 4) Tillik qubılıslar hámkategoriyalarinenoylawdıńkategoriyalarıarasındaǵıqatnastıanıqlawbolıptabıl adı.

Til bilimine qosqan jańalıqları menen birge bul grammatikanıń kemshilikleride boldı. Olar til kategoriyalarınıń bir-birinen ózgesheligin ańlamay, bir qubılıssıpatındaqaradı.

Olarhábirtildińgrammatikalıqqurılısıbolıwmúmkınliginbiykarladı.Grammatika ulıwmatıllik,universalbolıwkerek,sebebigrammatikalıqkategoriyalar logikalıq kategoriyalardıń kórsetkishleri, al jeke milletlik logikalıqkategoriyalarbolmaydı,tillerdińbarlıǵıdalogikaǵaǵárezlidep tastıyıqladı.

Bul pikirdiń qáteligi mına da: logikalıq kategoriyalardıń ulıwma adamzatlıqbolatuǵını durıs, biraq til jeke xalıqqa, milletke tiyisli boladı. Oylaw

procesin hám kategoriýaların hárbir til ózinshe sáwlelendiredi. Tillik kategoriýalar logikalıq

kategoriyalarga salıstırğanda keń hám kóp tarawlı. Álbette dúnya tillerine ortaqqubılıslar, universal qásiyetler kóplep ushırasadı, biraq usıǵan tiykarlanıp barlıqdúnya tillerine ortaq, barlıǵı birdey dárejede qollanatuǵın grammatika dóretiwgeboladıdepesaplawqáte.Tilbiliminińtiykarǵımáqseti-barlıqtillerditek birgrammatikaǵaǵárezlietiwemes,altillerarasındaǵıortaqhámózgesh elikbelgilerdi anıqlawbolıptabıladı.

Por-Royal grammatikası óz dáwirinde Evropada úlken abırayǵa iye boldı. Olbir neshe tillerge awdarma jasaldı, qayta járiyalandı. Kóplegen ilimpazlar Por-Royal grammatikasın til bilimi tariyxındaǵı ayrıqsha qubılıs, ulıwma til biliminińtırnaǵısıpatındabahalaydı.Por-

Royalgrammatikasınıńózdáwiri hámsonǵıásirlerdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına qosqan tásiiri kúshli boldı. Soldáwirlerdegi barlıq oqıw orınlarında til boyınsha ulıwma teoriyalıq bilim beretuǵınsabaqlıq retindeoqıtılǵan.

Por-

Royalgrammatikasıpaydabolǵannankeyin50jılǵashekemtilbilimindebasqamiynetpaydabolmadı.Bulmiynettilteoriyasınoqıtıwtarawındaǵıeń baslımiynetsıpatındaFranciyadaǵı mekteplerdeoqıtıldı.

Franciyada XVIII ásirdeń basında Por-Royal grammatikasınıń tásirinde birqanshamiynetlerpaydabolabasladı.Bundaymiynetlerdińqatarına1706-jılıjazılǵan abbat de Marenıń «Francuz grammatikası ocherkleri» miyneti, Danjonıń1711-jılıjazılǵan«Grammatikalıqocherk»miyneti,KlodByufenıń1732-jılıjazılǵan«Francuzgrammatikası»miyneti,AbbatD.Olivenıń1740-jılıjazılǵan «Grammatikalıqocherk»miynetlerikiredi.BulmiynetlerdińbarlıǵıdaXVIIIásirde filosofiyalıq grammatika dep atala basladı. Bul miynetlerdiń avtorları sózshaqaplarınklassifikacijajasadı,dawıslıhám dawıssızseslerdińjetilistirilgenklassifikacijalarınPor-Royalgrammatikasıprincipleritiykarındaislepshıqtı.

Sonıńmenenbirge, Por-Royalgrammatikasınakózimenenqaraǵanayırım avtorlar ózleriniń pikir, usınısların bildiriwge umtıldı. Máselen, 1767-jılıN.Boze degen ilimpazdıń «Ulıwmalıq grammatika» miyneti payda boladı. N. BozePor-Royalgrammatikasındaǵıideyalaradıawametkenhaldaózmiynetinúshbólimgebólipqaraydı:Sózdińelementleri,sóylewdińelementleri,sintaksistińelementleri. Ol óziniń bul miynetinde, grammatika sóylew óneri dep esaplaǵanPor-Royal grammatikasına qosımsha kirgizip grammatika til ilimi bolıwı zárúr,-dep atap ótedi. Sonıń menen birge, sóylew óneri tek janlı tilge xarakterli bolatuǵınıtuwralı pikirlerinberedi.

1769-jılıDyuMarseniń«Grammatikanızamları»depatalatuǵınmiynetipayda boldı. Dyu Marseniń grammatikası «konstrukciyalar teoriiyası» dep ataladı.DyuMarsenińkonstrukciyasıboyınshabarlıqjerdehámayırımhalatlardaqollanılatuǵınsózler-oylawdıńnızamlarıhámprincipleritiykarındaboladı.Oybarlıqjerdebirdey,al biraq onı

tillik analizlew hám sintezlew hárqıylı,sonlıqtan

da dúnyada kóplegen tiller ómir súredi,- dep kórsetedi. Sonday-aq, tildin paydabolıwı tuwralı pikir bildirip, ol «instinktın metafızıkası hám sezim tildin paydabolıwınaalıpkeldi»,-depjazadı.

1755-

jılıE.B.Kondilyakdegenilimpaz«Grammatika»degenmiynetinjáriyaladı.Bulmiynette Por-

Royalgrammatikasınıńtekayırımprincipleribasshılıqqaalınan.Ózinińbulmiynetiniń ekinshibabındaavtortildisistemasıpátındaúyreniwgeháreketetedi.Oltildionińoyǵa qat nasınaqarayizertleydi.Ol

«Mengrammatikaǵaoylawónerinińbirinshibólimisıpátındaqarayman.Tilnızamlarına nıqlawushınbizińqalayoylaytuǵınıımızdıbaqlawımızkerek,bulnızamdı oylawdıń analizinen izlewimiz kerek»,-dep jazadı. Onıń pikirinshe, Arnohám Lanslo kórsetkenine qaraǵanda, til hám oy anaǵurlım tıǵız baylanısqa, sebebitiltekoydısańlelendiripqoymaydı,tılbizinińoypikirimizdiń,bilimimizdińrawajla nıwınadatásirjasaydı.Bul pikirtilbilimindegijańalıqlardıńbiriedi.

Por-RoyalgrammatikasıpripitiykarındainglizilimpazıD.Garristiń «Germes,yamasagrammatikanıulıwmafilosofıyalıqizertlew»(1751)miynetipayda boldı. Aristotel tálimatına tiykarlanıp Garris tildi artikulyaciyalıq seslikistema sıpatında qaraydı. Materiya hám forma haqqında Aristoteldiń pikirlerinbasshılıqqaaladı.

Universal teoriyanıń tárepdarlarınıń ayırımları, máselen, K. de Gabelin hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın tillerdiń materialların ilimiy aylanısqa qosadı.Onıń«Universalhámsalıstırmalıgrammatika»(1774)miynetindeqıtayhámame rikaindeeclerinińtiliizertlewobyektietipalınan.

Logikalıq grammatikanıń kóz-qaraslarınıń durıslılıǵın orıs tili materiallarıtiykarında dálillewge I.S. Rijskiy «Sóz ónerine kirisiw» (1806) miynetinde umtıldı.Oladamzatoy-pikirińozindeańlelendiretuǵınlogikanıńulıwmalıqnızamlılıqlarınátanalıwzárúrligin bildirdi.

Hártúrlitilliksemyamateriallarıtiykarındapaydabolǵanuniversalgrammatika-tildinqurılısnilimiytúsiniwgetaslanǵandaslepkiqádemboldı.Sonlıqtandagrammatika lıqoy-pikirdińrawajlanıwınıńáhmiyetlibasqıshlarınıńbiri bolıpesaplanadı.

XVI-XVIII ásirlerde til teoriyasın izertlew menen birge jer júzindegi burınbelgisiz tillerdi anıqlaw, úyreniw hám klassifikaciya jasaw máselesi áhmiyetke iyeedi. XVI ásirde sol dáwirge shekem belgili tillerge sholıw jasawǵa umtıls kózgetaslanadı.Bundayjumıslardıńqatarına1555-

jılıCyurixqalasındajáriyalanǵanK.Gesnerdiń«Mitridat»degenmiynetin,1592-

jılıFrank-furtqalasındajáriyalanǵanIeronimusMegizerdiń«Qırıq tildin úlgeri» dep atalatuǵın miynetlerin kórsetiw múmkin.

XVIII ásirde Rossiyada Ekaterina II patshalıq etken dáwirde sózlerdiń dizimi
hám kórsetpe tayarlanıp Sibirdiń hákimshılık orayları, Sibirdi izertlewshi

Akademiya aǵzalarına, sonday-aq, Rossiyanıń elshixanası bar mámleketlerdiń bárine tarqatıladı hám dizimde berilgen sózlerdiń sınırların soljerde jasawshı xalıqlardıń tillerinen tabıw wazıypası júklenedi. Bul materiallar milleti boyınsha nemis akademik Petr Simon Pallas (1744-1811) tárepinen sistemaǵa túsirilip 1787 hám 1789-jılları eki tom túrinde «Barlıq tiller hám dialektlerdiń salıstırmalı sózligi» degen atamada járiyalanadı. Bul sózlikte 272 til hám dialektlerdiń materialları berilgen.

Ispan monaxı Lorenzo Ervas-i-Panduronıń 1800-1804-jılları Madridte altı tomlıq «Dúnya tilleri hám olardıń klasifikaciyası» boyınsha izertlewı járiyalandı. Bul miynette 300ge shamalas tillerdi salıstırıp úyreniw tiykarında tillerdiń grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerge dıqqat awdardı. Bul tiptegi sózliklerdiń ishinde nemec tilshisi Iogann Kristof Adelungtıń «Mitridat, yamasa ulıwma til bilimi» (1806-1817) dep atalǵan tórt tomlıq sózligi eń jetiliskeń sózliklerden esaplanadı. Bul miynette 500 den aslam dúnya tilleri hám dialektleri boyınsha maǵlıwmatlar berilgen.

XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm

XVII-XVIII ásir filosoflarınıń miynetlerinde til ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń quramında sóz etildi. Ulıwma adamzatqa tán racional til hám til ontologiyası máseleleri átirapında pikirler bildirildi.

XVII Ásirde til filosofiyası boyınsha Angliya, Franciya, Germaniyada qalıplese baslaǵan úsh koncepciyanı kóriw múmkin. Angliyada F.Bekonńıń empirizmi, Dekart ideyalarında óziniń sáwleleniwın tapqan francuz racionalizmi, Germaniyada Leybnictiń ilimiy-filosofiyalıq koncepciyası payda boldı.

FrensisBekonńıń (1561-1626) filosofiyalıq grammatika koncepciyasınıń⁹ tiykarında biliwdiń empirikalıq metodı, induktiv principler turadı. Bekon barlıq tilsemyaları ushın ortaq bolǵan salıstırmalı grammatikanı dúziw ideyasın usınadı. Ol eń keń tarqalǵan hind-evropa tilleri ushın qatnas quralı xızmetin atqaratuǵın esperanto sıyaqlı jasalma tildi dóretiwdi usınadı. Ol óziniń bul pikirlerin 1623-jıl járiyalanǵan «Ilimdi jetilistiriw hám jetiskeńlikleri haqqında» degen miynetinde bayanladı.

Rene Dekart (1596-1650) adamzattıń oǵada quramalı túsiniwler sistemasın elementar birlikler menen (shártli tańbalar) ańlatatuǵın filosofiyalıq tildi dóretiw boyınsha ideyaların usındı.

Dekart óziniń 1637-jılı jazılǵan «Sananı basqarıwǵa hám ilimde shınlıqtı tabıwǵa xızmet etetuǵın metod haqqında pikir júrgiziw», 1644-jılı jazılǵan «Filosofıyanıń baslanıwı» 1650-jılı jazılǵan «Metafizikalıq pikir júrgiziw»

⁹Bacon F. The Works of F. Bacon. - London., 1864.

Miynetlerinde racionalizmiń metodologiyalıq tiykarın quraytuǵın birqansha principlerdi bayanladı: Olar obyektiv dúnyanı biliwdiń sheksizligi; barlıq ilimlerdiń birligi; ulıwmalıq deduktivlik principler; logika-matematikalıq metodqa tiykarlanıwdıń zárurligi; sananı ańlaw, teoriyalıq oylawdıń sezim arqalı biliw basqıshına salıstırǵanda joqarı basqısh ekenligin hám biliw aktinde birden-bir hám kemshiliksiz kriteriya ekenligi. Dekarttıń tiykarǵı juwmaǵı tómendegiden ibarat: «Men oylap turman, demek men jasadıp atırman».

Gotfrid Vilgelm Leybnictiń (1646-1716) lingvistikalıq qızıǵıwshılıǵı birneshe baǵdarda kózge taslanadı. Birinshiden, tillerdiń óz ara qarım-qatnası hámolardıń geneologiyasını anıqlaw. Bunda ol tilge salıstırmalı-tariyxıy qatnas jasaydı. Dúnya tilleri boyınsha kóplep maǵlıwmatlar toplawdı ol qollap quwatladı.

Ekinshiden, lingvofilosofiyalıq kóz qaralarında ol tildiń mánisi, til biliminiń wazıypaların ulıwma filosofiyalıq baǵdarda bayanlaydı. Ol óziniń 1704-jılı jazılǵan «Adam sanası haqqında jańa tájiriybeler» miynetinde tildi logikalıq analizlew tuwralı pikir bildirip, universal simvolikalıq tildi dóretiw tuwralı ideyanı usınadı.

Ol 1666-jılı jazılǵan «Kombinatorika óneri haqqında» dep atalatuǵın dissertaciyalıq jumısın da til filosofiyası tuwralı óziniń ideyaların birinshi ret bayanladı. Ol dúnya tillerine ortaқ hámme ushın túsinikli jazıwdı qalıplestiriw, tańbalardı islep shıǵıwdı usınadı. Bul jasalma tildiń logika filosofiyalıq konstrukciyalarǵa, matematikalıq cifrlarǵa oǵada jaqın bolıwınıń tárepdarı boldı.

Leybnic formallasqan jasalma tildiń proektin usındı, onı jazba hám awızekitúrde qollanıwǵa boladı dep esapladı. Ol tómendegik órinis keiyeboldı:

a) Birden toǵızǵa shekemgi cifrlar latın alfavitindegi dáslepki toǵız dawıssızǵa sáykes keledi: 1=B, 2=C, 3=D, 4=F, 5=G, 6=H, 7=L, 8=M, 9=N.,

b) Onlıq sanlar latın tilindegi bes dawıslı seske sáykes keledi; 10=A, 100=E, 1000=I, 10000=O, 100000=U. Eki dawıslı au diftongin ańlatıw ushın 1000000 cifrin qollanıw dúsyndı.

Leybnictiń ideyaları simvolikalıq logikanıń rawajlanıwına tásir jasadı, keyin ala matematikalıq logika hám kibernetikada paydaǵa astı.

Bekon, Dekart, Leybnictiń til teoriyası tarawındaǵı pikirleri til filosofiyası sheńberinen sırtqa shıǵa almadı. Sol dáwirdegi janlı tiller, olardıń ishki tábiyatı, qurılısı boyınsha lingvistikalıq materiallardı analiz jasadı.

Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar

Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar XVIII ásirdegi filosofiya oyshıları Russo, Didro hám Gerderdiń miynetlerinde bayanlandı.

Jan Jak Russo (1712-1778) tildiń payda bolıwı tuwralı eki teoriyanı usınadı. Birinshisi, sociallıq kelisim teoriyası, ekinshisi-emocionallıq yaǵnıy tańlaqlıq

teoriyası. Olózinínteoriyaların 1761-jılı járiyalanğan «Tillerdiń paydabolıwı tuwralı tájiriýbeler» miynetinde bayanlaydı.

Sociallıq kelisim teoriyası boyınshatıl jámiyetlesken adamlardıń óz arakelisimiy karında paydaboladı, - degen pikir diýsinadı. Sociallıq kelisim teoriyasınıń wákilleri «tildi-jámiyettegi adamlardıń sanalıtúrdegi dóretpesi» esaplaydı. Yaǵnıy til jámiyettegi adamlardıń anaw yamınaw zat hám qubılıstıqalayataw jónindegi óz arakelisimiarqalı dóredi, - dep qaraydı.

Emocionallıq yamasatańlaqlıq teoriyası boyınshatıl adamnıń ishki sezimleri - quwanış, qıynalıw, tańlanıwlarınıń h.t. btiykarında dóregen, - dep esaplaydı.

Áyyemgidáwirlerde haywanat dúnyasınan jańabólinip shıǵıp atırǵan payıtlarda adamlar haywanat hám quslardıń hár qıylı seslerine uqsas halda dásleptáńlaq sózlerdi qollanǵan, kem-kem sonıń tiykarında máni ańlatatuǵın sózler paydabolǵanlıǵın aytadı. J.J.Russo adamzattıń dáslepki tili sezimlerge bay, tolı edi, keyin ápiwayılasıp qaldı, áyyemgi adamlardıń tilinde ishki sezimlerdi bildiretuǵın tańlaq sózler kópedi, - deptastıy qılaydı.

J.J.Russonıń tildiń payda bolıwı tuwralı bul teoriyaları onıń zamanlası Deni Didro (1713-1784) tárepinen qattısıńǵalındı. Didro óziniń «Enciklopediyayamasak órkem óner, ónermentshilik hám ilimniń túsindirmes ózligi» degen miynetiniń toǵızınshı tomında tildiń payda bolıwı tuwralı kóz-qarasların bayanladı. Onıń kórsetiwinshe, «...til belgili bir milletke ǵana tiyisli bolıp, ses arqalı pikir diýzege shıǵaratuǵın kónlik peler jıynaǵı». Didro tildiń kommunikativlik xızmetin atap kórsetedi: «Til oydı qalıplestiriw hám bayanlawdıń quralı». Ol tildiń paydabolıwı haqqında ǵımáselegetoqtaptıldı payda etkeni ushın qudayǵa ırazı bolıwımız kerek, - dep juwmaq jasaydı.

Til biliminde keń tarqalǵan teoriyalardıń biri-seslik eliklew teoriyası. Bul teoriyanı G. Leibnic óziniń «Adam sanası haqqında jańa tájiriýbeler» miynetinde bayanladı.

Bul teoriya boyınshatıl dıń paydabolıwı, sózdıń dóreliwiseslik eliklew tiykarında qalıpleskende boljaw jasaladı. Bul teoriyanıń tárepdarları ayırım sózler seslik eliklew geti ykarlangandeptastıy qılaydı. Máselen, quslardıń bazı birewleriniń atamasında olardıń dawısındaǵı belgiler geti ykarlangan baylanıstıń barekenligi aytıladı.

Seslik eliklew teoriyası da tildiń kelip shıǵıwın tolıq dálilley almaytuǵın nadurıst teoriyalardıń biri bolıp tabıladı. Bul teoriyanıń kemshiligiondatıl dıń jámiyetlik qubılıs ekenligi esapqa alınbaydı, tildi tábiyattıń ózi dóretken, til tábiyiy qubılıs dep esaplaydı.

Miynet shawqımı teoriyası da mánisi jaǵınan tańlaqlıq teoriyasına jaqın. Bul teoriyanı francuz ilimpazı S.L.Nuare (1829-1889) usınǵan. Onıń pikiri boyınsha,

miynetetiw procesi miynet shawqımın payd aetedi. Demek tildiń payda bolıwına

miynet shawqımı tiykar bolğan dep esaplaydı. Bul teoriya da tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwındaǵı obyektivnı zamlılıqtı moyın lamaw bolıptabıladı.

Kórnekli nemec aǵartıwshısı Iogann Gerder (1744-1803) óziniń 1772-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı haqqında izertlew» miynetinde J.J. Russonıń «Sociallıq kelisim» hám «tańlaqlıq» teoriyaların sınaǵa alıp, «til tábiyiy túrde payda bolǵan» degen juwmaqqakeledi. Onıń pikirinshe, til adamnıń oy-pikirlerin, sezimlerin basqa adamǵa jetkeriw ushın qollanıladı. Yaǵnıy, til tek sezimlerdi ańlatıw quralı dep esaplaw qáte. Tildiń payda bolıwı hám tariyxı oylawdıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. «Adamlar, - dep jazadı I. Gerder, - obyektiv dúnyada ǵızatlarǵa hám olarǵa xarakterli bolǵan belgilerge dıqqat awdaradı, olardı bir-birinen ajratadı. Adamnıń sanasında saqlanıp qalǵan usı birinshi belgi óziniń atamasına iye boladı, sózde sáwlelenedi. Bul jaǵday tildiń payda bolıwına alıp keledi». Onıń kórsetiwinshe, til quday tárepinen dóretilmegen hám birden payda bolǵan joq. Tildiń payda bolıwı - adamnıń sanası hám sezimleriniń rawajlanıw barısındaǵı nı zamlı qubılıs. Til sol tilde sóylewshi adamnıń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı rawajlanıp baradı.

Sonlıqtan datil bilim tariyxında I. Gerder tildiń tariyxı rawajlanıw teoriasınıń tiykarın salıwshılardıń biri esaplanadı. Ol tildiń rawajlanıwınıń ekibasqı shıtuwralıp pikir bildirip, tildiń rawajlanıwındaǵı tariyxıylıq probleması nı ortaq qoyadı.

Onıń til hám oylawdıń óz ara qatnası máselesindegi bildirgen pikirleri, kóz-qarasları V. Gumboldt, G. Shteyn tal kibi talantlı tilshilerdiń lingvistikalıq koncepciyaları nıń qalıptesiwine belgili dáreje de tásir etti.

3-SALÍSTÍRMALÍ-TARIYXÍY TIL BILIMI

Joba:

1. *Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri. Franc Bopp. Rasmus Kristian Rask. Yakob Grimm. Aleksandr Xristoforovich Vostokov. XIX ásir ortalarındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi*
2. *XIX ásirdegi til filosofiyası. Romantizm aǵımı..Naturalizm aǵımı*
3. *Ulıwma til bilimi koncepciyasınıń qalıplesiwi. V. Gumbold. Psixologiyalıq aǵım.G.Shteyntal*
4. *Vilgelm Vundttıń til filosofiyası. A.A.Potebnyanıń til filosofiyası*

XVII-XVIII ásirlerde dúnya tilleri boyınsha kóplegen ilim izertlew jumıslarınıń payda bolıwı hám hár qıylı tiptegi tiller boyınsha bay materiallardıń jıynalıwı,til haqqındaǵı teoriyalıq túsiniqlerdi salıstırmalı úyreniwge sharayat jaratıp berdi.

XVIII asirdiń ortalarınan baslap tildi salıstırmalı-tariyxıy kóz qarastan izertlew zárurlıǵı tuwralı ideyalar payda bola basladı. Bul dáwirde tábiyiy pánler-astronomiya, fizika, ximiya, biologiya h.t.b. ilimler tarawındaǵı jetiskenlikler de lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına tásir jasadı.

Ilimde, sonıń ishinde til biliminde de tariyxıylıq principini ilimiy jámiyetshilik tárepinen tán alınıp kem-kem tastıyıqlanıp bardı. Til biliminde bul princip tillerdi salıstırıp, metodınolardıń kelip shıǵıw tariyxı menen baylanıstırıp,tillerdi klassifikaciya jasawdada tillerdiń kelip shıǵıwı hám rawajlanıwına baylanıslı úyreniw túrinde qalıplese basladı.

Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri

Tillerdiń óz ara genetikalıq baylanısları, yaǵnıy tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler salıstırmalı-tariyxıy metod qalıplespesten ádewir burın payda bola basladı.

Dúnya tilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, óz ara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler XVI ásirlerde payda bola basladı.

Francuz gumanisti Gvilelma Postellustıń (1510-1581) «Tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı» (1538) degen miyneti járiyalandı. Avtor óziniń bul miynetinde tillerdi genetikalıq jaqtan birinshilerden bolıp klassifikaciya jasawǵa umtıladı. Bunnan soń gollandiyalı ilimpaz Yosif Yustus Skaliger (1540-1609) óziniń 1599-jılı jazılǵan «Evropalılardıń tilleri tuwralı pikir júrgiziw» miynetinde Evropadaǵı barlıq tillerdi tuwısqanlıǵına qaray klassifikaciya jasaydı. Ol óziniń bul miynetinde Evropada on bir til toparı bar ekenligin kórsetip, onnan tórtewi-úlken, jetewi-kishi tillik toparlar ekenligin bildiredi. Skaliger hárbir gruppa-bir ata tildiń

tiykarında qalıplesken dep kórsetedi. Tiykargı tórt tilge latın, grek, tevton, slavyantillerin kirgizedi. Jeti kishi tillerge alban, tatar, venger, fin, irland, britt, bask tillerinkirgizedi. Onıń pikirinshe, bul on bir til óz ara tuwısqanlıq qatnasqa iye. Tillerdiń tuwısqanlıq problemasını bul dáwirde filosoflarda qızıqsındı. Bul máselege belgilinemec filosofı Gotfrid Vilgelm Leybnic dıqqataydaradı. Ol burın izertlenilme gentillerdi izertlew boyınsha jumıslardı shólkemlestiriwge umtıldı. Ásirese Rossiyadaǵı azsanlı xalıqlardıń tillerini úyreniwdiń zárurligin bildirdi. Máselen, Shveciyanıń Rossiyadaǵı elshixanasına elshilik xızmetine jiberilgen, shıǵıs tilleri boyınsha qánige hám orıs tilin de jaqsı biletuǵın Sparvenfeld degen ilimpazǵa 1696-jılı jazǵan xatında slavyantillerin tereń úyreniw zárurligin, onıń fin hám got tilleri menen tuwısqanlıq máselesin anıqlawdı usınıs etedi. Leybnic 1713-jılı 26-oktyabr kúni Petr 1-ge jazǵan xatında Rossiyadaǵı izertlenilmegen azsanlı xalıqlardıń tilin izertlew hám olardıń sózligindúziw zárurligin aytadı. Vilgelm Leybnic 1704-jılı jazılǵan «Adam zatsanası tuwralı jańatájiriybeler» degen miynetinde dúnya tillerini aramey hám yafet tilleri dep eki topǵa bóledi. Yafet tilin skif hám kelt tilleri dep taǵı eki shaqapshaǵa bóledi. Skif shaqapshasına fin, túrkiy, mongol hám slavyan tillerini, kelt shaqapshasına basqa evropa tillerinkirgizedi.

Ol óziniń bul miynetinde barlıq dúnya tillerini salıstırıp úyreniw zárurligin bildiredi. Dúnya tillerini birinshiden, óz ara salıstırıw kerek, ekinshiden, eski jazba esteliklerdi, máselen, tevton, eskigerman hám bibliyanıń tekstlerini salıstırıp úyreniw zárur degen pikir di bildiredi.

XVIII ásirde tillerdiń genetikalıq tuwısqanlıq hám ayırım tillerdiń kelipshıǵıw deregi bir ekenligi tuwralı pikirler belgili orıs ilimpazı M.V. Lomonosov tárepinen bildirildi. Onıń 1755-jılı jazılǵan «Rossiya grammatikası» (SPb) miynetinde hám 1757-jılı jazılǵan «Orıstılindeshirke wkitaplarınıń paydası tuwralı» degen miynetlerinde slavyan tilleriniń tuwısqanlıqın kórsetedi. Ol slavyantillerin tereń izertlew tiykarında, ortaqlı slavyan tilinen orıs, polyak, bolgar, serb, chech, slovak, vend (vend termini arqalı lujic tili túsinilgen) tilleri kelip shıqqanlıǵın aytadı. M.V. Lomonosovtıń kórsetiwine qaraǵanda, házirgi waqıtta hár bir slavyan tili óz arası qaylı tuwısqanlıq dárejesinde turıptı. Máselen, orıstılın bolgartiliniń tuwısqanlıqı, polyak tiline salıstırǵanda ádewir jaqın.

Sonıń menen birge ol, slavyan tilleriniń basqa hind-evropa tilleri menen tuwısqanlıq qatnasın anıqlaydı. Máselen, slavyan tilleri, grek hám latın tilleri menen genetikalıq jaqtan jaqın dep kórsetedi. Slavyan tilleri ásirese kurlyand tilleri (avtor kurlyand tilleri termini arqalı litov hám latısh tillerini názerde tutqan) menen jaqın tuwısqanlıq qarım-qatnasqa iye ekenligin bildiredi.

M.V. Lomonosov óziniń izertlewlerinde bul tillerdegi sanlıq sózlerdi izertlew

obyekti etip aladı.

XVIII ásirde gollandiyalı izertlewshi Lambert ten Kate «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde (1723) got, nemis, golland, anglo sakson hám island tillerin salıstıradı.

XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń basında salıstırmalı izertlew sheńberine eskihind tili materiallarınń tartılıwı nátiyesinde hind evropa-tilleriniń tuwısqanlıǵı máselesi jáne de aktuallastı. Eski hind grammatikalıq dásturi tiykarında fonetika hám morfologiyalıq qurılıstı mayda bóleklerge bólip izertleytuǵın sanskrit tiliniń grammatikası járiyalandı. Bul sanskrittili grammatikasınıń járiyalanıwı ayırım Evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısın oǵan salıstırmalı baǵdarda izertlew múmkinshiligin jarattı. Bul hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń jaratılıwına túrtki boldı.

1767-jılı francuz ruwxanıy Kerd Francuz Akademiyasına hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı tuwralı jazba bayanat bildirdi. Bul bayanatta latin, grek, sanskrit tillerindegi sózler hám grammatikalıq formaların dizimi berildi, bul tiller bir derekten payda bolǵan degen ideyanı tastıyıqladı. Bul bayanat 1808-jılı járiyalandı.

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794) Kalkuttadaǵı Aziya jámiyetinde jasaǵan ilimiy bayanatında sanskrittili menen grek, latin, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bul tillerdegi grammatikalıq formaların tiykarınan sáykes keletuǵının kórsetti. Bul izertlewiniń juwmaǵında Djounz «bul salıstırılıp otırǵan tillerdegi tek ǵana sózlerdiń emes, al grammatikalıq formaların da sáykes keliwi olardıń genetikalıq tuwısqanlıǵınan derek beredi», - degen sheshimge keledi. Onıń kemshiligi sanskrit tilin prayazık-ata til sıpatında emes, basqa hind-evropa tilleriniń biri sıpatında qarawı boldı.

1776-1789-jılları Indiyada jasaǵan avstriyalı monax Paulino Santa-Bartolomeo sanskrit tili boyınsha eki grammatika hám sózlik dúzdi. 1798-jılı Djounz ideyaları tásirinde «Parsı, hind hám german tilleriniń tuwısqanlıǵı hám áyyemgiligi tuwralı traktat» miynetin jazadı.

Fridrixon Shlegel (1772-1829) lingvistikalıq komparativistikanıń baslawshılarınıń biri boldı. Dáslep ol eskı grek ádebiyatı, filosofiyası, eskı grek tilin úyrendi. Romantizm aǵımınıń Yen mektebiniń qalıplesiwine úlesin qostı. Bul mektep wákilleri eskı dáwirdegi mádeniyat hám tildi romantizm ruwxında úyreniwge umtıldı. Jashıq jıllarında tildiń sóylew barısında kem-kem jetilisip tábiyiy túrde payda bolǵan degen pikirdi bildirse, ómiriniń soǵı jılları til quday tárepinen dóretilgen degen pikirde boldı. Diniy sezimlerge beriliwine baylanıslı ideal túrindegi gózzallıq, dinniń mánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hind tiline baylanıstıradı. Onıń 1808-jılı keń tanımálıqqa iye bolǵan «Hindlerdiń

danalığı hám tili tuwralı» miynetinde hind-evropa tilleriniń payda bolıw hám qalıplesiwiniń basqışların úyreniwge umtıldı. Fridrix Shlegeldiń pikirinshe, «sanskrit-bul tiykarǵı derek, ata til (prayazık), onnan basqa hind-evropa tilleri payda boldı hám rawajlandı», - degen ideyanı bildiredi. F. Shlegel sanskrit tilimenen grek, latin, parsı hám german tilleri tek sózlik quramı jaǵınan emes, al grammatikalıq qurılısı jaǵınan da tuwısqan ekenligin bay tillik materiallar menen anıqlaydı. Fridrix Shlegel til biliminde birinshi bolıp «hind-german tilleri hám salıstırmalı grammatika» degen termindı qollanadı. Sońın ala bul terminniń sinonimi retinde «hind-evropa tilleri»termini qalıplesti.

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniń birinshi tipologiyalıq klassifikaciyasın islep shıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniń materialları tiykarında flektiv tiller túsiniǵın kirgizdi. Onıń jigit aǵası, **Avgust Vilgelm fon Shlegel** (1767-1845) óziniń roman, german hám hind filologiyasına baylanıslı izertlewleri menen til biliminde iz qaldırdı. Ol tillik qubılıslardıń tábiyatınıń tariyxın úyreniwge qızıǵıwshılıǵı menen ajralıp turadı. Ol flektiv tillerge keń túrde sıpatlama beredi. Flektiv hám affikslitillerden basqa túbir tillerdiń bar ekenligin kórsetedi. Ol til bilimine sintetizm hám analitizm terminlerin alıp keldi. Onıń pikirinshe, hár qıylı tillerdiń biri-birine tásiyetiwi nátiyjesinde, Evropa xalıqlarınıń tilleri analitikalıq tipke qaray rawajlanbaqta. 1818-1819-jılları Bonn universitetinde orta ásirlerde jazılǵan nemis tekstleri boyınsha lekciyalar oqıw barısında nemis tiliniń tariyxıy grammatikasın dóretiwdi usınıs etedi. Joqarıda kórsetilgen ilim-izertlew jumıslarınıń bárinde de tilge tariyxıy qatnas jasawdıń zárúrligi tiykarlandı, tillerdi salıstırmalı úyreniw til biliminde salıstırmalı-tariyxıy metodtıń lingvistikalıq izertlewlerdiń jańa usılı sıpatında qalıplesiwine jaǵday jaratıp berdi.

Franc Bopp

Franc Bopp salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol 1791-jılı 14-sentyabrde Germaniyanıń Maync qalasında tuwılǵan. Ashaffenburg qalasındaǵı gimnaziya oqıdı. Gimnaziya oqılǵan waqıtları Vindishman degen ustazınıń tásirinde tilge qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. Ol shıǵıs tilleri-sanskrit, parsı, arab, eski evrey tillerin úyrenedi. 1821-jılı Berlin universitetiniń shıǵıs ádebiyatı hám ulıwma til bilimi kafedrasınıń professorı, 1829-jıldan Ilimler Akademiyasınıń aǵzası bolıp saylanadı. Franc Bopp 1867-jılı 23-oktyabr kúni Berlinde qaytı boldı. F.Boppnıń lingvistikalıq koncepciyalarınıń qalıplesiwine áyyemgi hind grammatistlerinen baslap ózi jasaǵan dáwirdegi tariyxıy-filologiyalıq hám lingvistikalıq táliymatlar tásir jasadı. F. Bopp 1812-1816-jılları bes jıl Parijde kitapxanalarda sanskrit jazba esteliklerin hám basqada shıǵıs tillerin úyrendi. Bul jerde ol Avgust Shleg el menen tanısadı. Sanskrit tilin elede tereńirek úyreniw máqsetinde 1816-jılı Londonga baradı. Bul jerdegi Britaniya kitapxanasında

saqlanatuǵın hindlerdiń Max abxaratadaństanınıń bir neshe bólimlerin baspaǵatayarlap járiyalaydı. Bul sanskrit tilin úyreniwshilerge qollanba wazıypasın atqardı. Bundasanskrit jazba estelikleriniń tekstleri, olardıń awdarması berildi, sózligita yarlandı (1834). Londonǵa barǵanında Angliya daǵı Germaniya elshisi Vilgelm fon Gumboldt penen jaqın doslıq qatnasta boladı. A. Shlegel, V. Gumboldt penen bolǵan pikir alıswlaronıń lingvistikalıq koncepciyalarınada unamlı tásirintiygizedi.

Franc Bopp tıń 1816-jılı járiyalanǵan «Sanskrit tilindegi sepleniw sisteması hám onı grek, latin, parsı hám german tilleri menen salıstırıw» degen miynet isalıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarı esaplanadı. F. Bopp bul miynetinde óziniń aldına tiykarǵı eki wazıypanı qoyadı: birinshiden, hind-evropa tillerin tereń ilimiy izertlew tiykarında olardıń tuwısqanlıǵın dálillew, ekinshiden, hind-evropa tilleriniń ishki fleksiyasını úyreniw. Sebebi ishki fleksiya qubılısı bir tilden ekinshi tilge ózlestirilmeıydi. Ekinshi wazıypanı orınlaw ushın hind-evropa tillerindegi feyil sózshaqabın tereń úyreniwge kirisedi. Bul miynetinde besh hind-evropa tilindegi feyil diń sepleniw úlgisin salıstırmalı izertlew tiykarında olardıń bir tiykar tilden kelip shıqqanlıǵın dálillew tuǵın uqsaslıq belgilerdi anıqladı. Ol dáslep eski hind tilindegi sepleniw sistemasın tereń izertleydi hám onı grek, ispan, parsı, german tilleri materialları nasalıstıradı.

F. Bopp tıń eń baslı jetiskenligi - salıstırıw ushın grammatikalıq qurılısqatıykarlanadı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵında dálillewde basqatıllık semyalardan ózlestirile bermeytuǵın fleksiya qubılısı hám sóz jasalıwdı baslılıqqa aladı.

1833-1852-jılları F. Bopp óziniń tiykarǵı miyeti esaplanǵan «Sanskrit, zend (XIX ásirde avesta tili solay atalǵan), grek, latin, litov, got hám nemis tilleriniń salıstırmalı grammatikası» miynetin járiyaladı. Hind-evropa tilleriniń (Til bilimine «hind-evropa tilleri» terminin F. Bopp alıp keldi) grammatikalıq materialları tiykarında bul tillerdiń tuwısqanlıǵın kórsetti. (Ol malaya-polineziya hám kavkaz tillerinde hind-evropa tillerimen entuwısqandep esapladı, biraq bul qátepikiredi).

F. Bopp tıń ózine shekemgi dáwirdegi lingvistlerden ózgesheligi - sanskrit tilin úyrenip áyyemgi hind grammatistleriniń táliymatınan óziniń ilimiy kóz qarasarına sıykes keletuǵın táreplerin baslılıqqa aladı.

F. Bopp tıń «Salıstırmalı grammatika» miynetinde salıstırılıp atılǵan tillerdiń seslik sisteması hám jazıwına qısqasha sıpatlamadan soń «Túbir sózler tuwralı» degen bap berilgen. Bul bapta ol óziniń túbir morfema tuwralı teoriyasın bayan etedi. Hind grammatistleriniń táliymatına súyengen túrde, hind-evropa tillerinde sózler dáslepki waqıtlarda bir buwınlı feyil hám almasıq túbir morfemalar bolǵan degen pikir dibildiredi. Feyil sózlerdiń tiykarında atlıq hám kelbetlik sózler, alması

qlardıńıtykarındatirkewish,dáneker,janapaylarkelipshıqqandepkórsetedi.

F. Bopp tárepinen qollanğan metod tñ mánisi - birtildeg grammatikalıq formanı - yaǵnıy feyil formaların basqatıldegı formalarǵa salıstırıp arqalıolar arasındaǵı uqsaslıq hám ózgeshelikleranıqlanadı. Bullingvistikalıq izertlewlerushın jańa usıl bolıp F. Bopp tñ salıstırmalı-tariyxıy metodqa tiykar salıwına alıp keldi.

Óziniń «Salıstırmalı grammatika» miynetine kiris sózinde «Bul kitapta menatıatalǵantiller organizmindegi barlıqtu wısqanlıq qatnaslardı salıstırmalı bayanla wǵa, mexanikalıq nızamların hám grammatikalıq qatnaslardı ańlatatuǵın formalardıń kelipshıǵıwın izertlewge háraket etemen», - dep jazadı.

Fridrix Shlegelden keyintú bir morfemateoriyasına baylanıslı F. Bopp tillerdi tipologiyalıq klassifikasiya jasaydı. Tiykarǵı úsh tiptik órsetedi:

1) Túbirtiller. Bultipke qı taytilir kirezedi. Bultiptegitillerde tú bir morfemanıń qurılısında ózgeris bolmaytuǵın kórsetedi.

2) Birigiwshi tiller, yaǵnıy hind-evropa tilleri. Bul tillerde feyil hám almasıq tiykarındaǵı bir buwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánili sózler paydaboladı.

3) Keminde úsh dawıssız sesten turatuǵın tú bir morfemalı tiller. F. Bopp bultipke semit tillerin kirezedi. Tú bir morfemanıń qurılısında ózgeris júzege keliwimenensózler mániozgesheligine ushıraytuǵın bildiredi. F. Bopp tñ tillerdi izertlew tiykarında adamzat sanası hám ruwxınıń tábiyatın túsiniwge umtılwı tekǵana V. Gumboldt hám Fridrix Shlegeldiń til filosofiyasınıń tásirinde emes, al universal grammatika, yaǵnıy Por-Royal grammatikasına baylanıslı edi.

F. Bopp tñ til bilimitariyxındaǵı ilimiy xızmeti sonnanı barat, ol hind-evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısındaǵı genetikalıq jaqtan ortaq elementlerdi topladı hám sistemalastırdı; Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-grammatikasınıń bunnan bılay rawajlanıwına tásir jasaǵan morfologiyalıq formalardıń

sáykesligi kestesinislepshıqtı. F. Bopp tñ izertlew jumıslarısol waqıtlar til biliminde ústelik tipturǵan tereń ilimiy bolmaǵan F. Shlegeldiń romantikalıq koncepciyasına salıstırǵanda metodikalıq jaqtan progressiv áhmiyetke iye boldı. F. Shlegeldiń dúnya tilleriniń tiplerituwralı teorıyanı 1808-jılı jarıyalanǵan «Hindlerdiń danalıǵı hám tili tuwralı» degen miynetinde bayanlaydı.¹⁰ Ol dúnya tillerin tipologiyalıq jaqtan eki tipke ajratadı. Birinshi-organikalıq tiller, yaǵnıy flektiv tiller, ekinshisi jalǵamalı tiller. Ol flektiv tipti eń joqarǵı tip dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, flektiv tiller materialdıń hám ruwx tñ birliğin ózinde saqlaydı. Bultiptegi tiller qurılısınıń organikalıq birliǵi forma hám mazmunınıń sáykes keliwinde kórinedi.

¹⁰Schlegel F. Über die Sprache und Wesheit der Indier - Heidelberg. 1808.

F. Shlegel organikalıq (fektiv) tillerge latin, grek, á sirese ata til esaplangansanskrit tillerin kirgizedi. Onıń romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleribirdenhámtayarhalında joqarı jetiliskentúrinde paydaboldı. Bunnan keyin rawajlanıwdadıń dáslepki garmoniyanıń buzılıwı yaǵnıy tayar birtildiń maydasha qapshalarǵa bóliniwine alıp keldi, -dep tastıyıqladı. F. Bopp bul pikirge sın kózimenen qaradı. Óziniń izertlewlerinde til mexanizminiń dáslepki halatınan áste aqırın hám basqıshpa-basqısh ózgerip barıwı menen birge, mexanikalıq birikpe lermen enalmasıwdá stúrijúzege kelip, sonıń nátiyjesinde jańa organizm-jańa tillerdiń paydabolıp hám rawajlanıp baratıwınan anıqladı. Til organizminiń qalıplesi wi qatań til nızamları tiykarında júzege asadı.

Sonlıqtandahárqanday ilimiy izertlewdiń tiykarǵı maqseti hár birtilliksemyalarǵa tán bolǵan tillik nızamlılıqlardı anıqlaw bolıp tabıladı dep esapladı. F. Bopp óziniń miynetlerinde morfologiyalıq qurılıstı analizlew tiykarında hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı gipotezasın ilimiy túrde dálilledi. Bul gipotezanıń tiykarında hind-evropa tillerinde ayırımıqsastıllıq qubılıslardıń barekenligi tuwralı pikiremes, alolarıń grammatikalıq sistemasınıń birekenligin anıqladı.

Rasmus Kristian Rask

Rasmus Kristian Rask (1787-1832) Kopengagen universitetin pitker gen. 1811-jılı «Eski arqa (avtor bul termindi skandinaviya mánisinde qollanǵan) yamasaislandtili boyınsha qollanba» degen miynetijáriyalanǵan. 1812-1814-jılları Islandiyada úsh jıl jasaydı. Bul jerde ol island ádebiy shólkemin dúzdi. «Kishi hám úlken Edda» jurnalların shıǵardı. Usı jılları eski island tili, tariyxı hám ádebiyatı boyınsha materiallartoplaydı. Rasmus Rasktıń tillerdisalıstırmalı izertlew tara wındaǵı eń tiykarǵı bul miyneti 1814-jılı jazılıp «Island tiliniń payda bolıwı yamasa eski arqa tili boyınsha izertlewler» degen atamada 1818-jılı járiyalanadı. Rasktıń bul miyneti dat tilinde jazılǵanlıǵı sebepli Evropa ilimiy jámiyetshiligine keshigiń kirep tanıldı. Rask bul miynetinde got (ol german tillerin anlatıw ushın bul termindi qollanǵan.) tilleri menen frakiy tilleriniń (latin hám grek tillerin anlatıw ushın bul termindi qollanǵan) tuwısqanlıǵın dálilleydi.

Olshıǵısh hind-evropa tillerini úyreniw máqsetinde Indiyaǵa saparetedi. Jol boyı Peterburg, Moskva, Kavkaz hám Iranda boladı. Ol Indiyada ekijıl jasaydı. Dáslep Bombeyde musulmandininde giparsılar arasında, soń Ceylonatawl arında buddistler arasında jasaydı. Indiyada jasaǵandáwirinde inglistilinde shıǵıstillerib oyınsha, óz watanınakelgennen keyin zendtili boyınsha izertlewlerin járiyalaydı. Rasmus Rask ispan, italyan, friz, eski inglis, shved h.t.b. tiller boyınsha

kópsanlı grammatikalıq miynetler járiyaladı. Ol 25 ten aslam tildi bilgen. Til biliminiń rawajlanıwında R. Rasktıń qollanǵan izertlew metodikasında qızıǵıwshılıq

tuwdıradı. Bul island tilin tuwısqanlıq dárejesine qaray izbe-izlikte basqa tillergesalıstırıwusılıbolıpesaplanadı.

Oldáslep island tilinaymaqlıqjaqtanjaqınjaylasqangrenland,kelt,bask,fintilleri menensalıstırıpayırımsózlerdiesaplamağandabultillerortasındatuwısqanlıq qarım-qatnastıńjoq ekenliginaytıadı.

Bunnan soń island tilin slavyan, latısh, litov tillerine salıstırıp, bul tillerdińhind-evropa tilleri semyası qurılısındaǵı ornın kórsetedi. Onıń juwmaǵında avtor,eski arqa (skandinaviya) hám got tilleri bir shaqanıń putaqları bolsa, slavyan tillerimenenbaltiktilleri-eskifrakiyshaqasınanósipshıqqan,-degenjuwmaqqaakeledi.

Tillerdi salıstırmalı úyreniw mashqalaları tuwralı avtor óziniń kóz-qaraslarınbildirip, tillerdegi leksikalıq sáykeslikler júdá isenimli bola bermeytuǵının aytadı.Sebebi hár qanday sóz bir tilden ekinshi tilge ózlestiriliwi múmkin. Sonlıqtan daleksikalıqsáykesliklertiykarındatillerdińgenetikalıqkelipshıǵıwıntolıqmánisinde dálillew qıynshılıq tuwdıradı. Al tillerdiń tuwısqanlıǵın dálilleytuǵıntiykarǵıkórsetkish, fonetika-grammatikalıqsáykesliklerbolıptabıladı,- depjuwmaq jasaydı.

Yakob Grimm

Yakob Grimm (1785-1865) - kórnekli nemis ilimpazı, salıstırmalı - tariyxıymetodtıńtiykarınsalıwshılardıńbiri,germantillerinińbirinshisalıstırmalıgrammatikasınıńavtorı.

Ol GermaniyanıńGanawqalasındatuwılǵan.DáslepKasselqalasındaǵıliceyde, soń Marburg universitetiniń yuridika fakultetinde oqıǵan. Biraq ta YakobGrimmniń filologiyaǵa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵanlıǵı sebepli óziniń ómirin tilhámádebiyatqabaǵıshladı.1830-

jılıGettingenuniversitetinińnemistilihámádebiyatıkafedrasınıńbaslıǵıbolıptayınlandı.1840-jılıBermenuniversitetiprofessorı lawazımına saylanadı. Yakob Grimmniń barlıq dóretiwshilik xızmetituwısqan inisi Vilgelm Grimm (1786-1859) menen tıǵız baylanıslı. Olar liceydehámuniversitettebirgeoqıdı.1813-1816-jılları«AltdutscheWalder»jurnalınshıǵardı. Bul jurnalda eski nemis awılları, tariyxı hám avtorlar jıynaǵan nemisfolklorınıńúlgilerijáriyalandı.Olarbirliktenemistilinińsózligintayarladı.Házirg eshekemdúnyaádebiyatında«TuwısqanGrimmertekleri»keńnenmálim.

Y. Grimm orta ásirlerdegi jazba estelikler boyınsha izertlew jumısların alıpbardı.1811-jılıjazılǵan«Eskinemismaysterzangihıhaqqında»miynetindeeskinemis ádebiyatın dáwirlestirdi. 1834-jılı «Rein schart Tuchs» kitabın járiyaladı,ondaY.Grimmniń romantizmaǵımı tásirindegi kóz-qarasları sáwlelengen.

Tórttomliq«Nemisgrammatikası»miynetiY.Grimmniñtilbilimitariyxındaǵı eñ tiykarǵı miyneti esaplanadı.¹¹ Onıń I tomı fonetikanı izertlewgearnalıp1819-jılı,morfologiyanıizertleytuǵınIItomı1822-jılı,sózjasalıwdıizertleytuǵın III tomı 1831-jılı, sintaksis máselelerin sóz etetuǵın IV tomı 1837-jılıjáriyalanǵan. F. Bopptan ózgesheligi Y. Grimm fonetika hám sintaksis máselelerintereń izertleydi.

YakobGrimmniñ«Nemisgrammatikası»miynetiniñjáriyalanıwııltillerdisalıstır malıizertlewteoriyasıhámameliyatınakúshlitásirjasadı.Olózineshekemgiuniversal,logikalıqgrammatizmhámbasqadaXVIIIásirdegilingvistlergesalıstırǵandajańametodtı qollandı.Hátteózimenenqatarjasan

F. Bopp, R. Rask sanskrit, eski grek hám latin jazba esteliklerine házirgi tillerdisalıstır malı izertlegen bolsa, Yakob Grimm tek házirgi tillerdi, onda da germantillerihámoniñ dialektleri materialların salıstır malı baǵdardaúyrendi.

Ol bılay jazadı: «Ádette grek hám latin jazba esteliklerinde jumsalǵan sózlerhám grammatikalıq formalardı ideallastırıp olarǵa háwesimiz keledi. Negizindenemis xalqınıñ awızeki sóylew tili hám dialektleri materialların tereńirek izertlewarqalıbul sózhámgrammatikalıq formalardıonnan tabıwmúmkın».

Solayetip,nemisromantizminiñwákiliYakobGrimmkonkretillikmateriallartiy karındaF.Shlegeldiñteoriyalıqkóz-qaraslarınaqosıladı.YakobGrimmniñózmilletihámmilliytiliniñtariyxınaqızıǵıwshılı ǵıkúshli,onıromantizmruwxındabayanlaydı.

Y. Grimm adamzat tiliniñ payda bolıwı hám rawajlanıwı máselesine óziniñkóz-qarasın bildirip,onıñtiykarǵıúshbasqıshıńkórsetedi:

Birinshibasqıshqa-túbirhám dórendisózlerdiñpaydabolıwhámqalıplesiwi, sózlerdiñ erkin dizbeklesiwi, kóp sózlilik hám muzikalılıq tán; ekinshibasqısh-fleksiyanırawajlanǵandawiri,tildiñpoetikalıqjetilisiwi;úshinshibasqısh - oy-pikirdiñ ayqınlıǵına yaǵnıy analitikaǵa umtılw basqıshı. Avtordıñpikirinshe,ekinshibasqıshaǵıtillergesanskrit,zend,eskigrektillerikiredi.Úsh inshibasqıshaǵıtillergeházirgiinglis,hind,parsı,jańagrek,romanhámgermantillerin kirgizedi.Keleshekteanalitikalıq qurılısqaiyeingliz tiliniñjerjúzine keń tarqalatuǵının aldın ala seze bildi. Grammatikalıq formalardı salıstırıwhámolararasındaǵıgenetikalıq tuwısqanlıqtıdálillewgeumtılganF.Bopptan, Y. Grimmniñ ózgesheligi, ol seslik ózgerislerge tiykarǵı dıqqattı awdardı. Bulásireseablautqubılısı,yaǵnıytúbirmorfemadaǵıdawıslıseslerdiñalmasıwqubılısın abaylanıslıbildirgenpikirlerindekórinedi.Y.Grimmniñpikirinshe,ablaut-nemis tiliniñ grammatikalıq qurılısınıñ tiykarın quraydı, ishki sóz jasalıw-depatapkorsetedi.«Ablaut-nemistiliruwxınsáwlelendiriwshiforma».Onıñ

¹¹GrimmJ.,DeutscheGrammatik.Bd.I-IV.–Gottingen.,1819-1837.

kórsetiwinshe,ablautnemishámbasqadagermantillerinháreketkekeltiriwshikúshi.

Yakob Grimmge shekem dawıslılardıń almasıp qollanıwın (ablauttı) XVIIIásırde gollandilimpazıLambertteKate dekórsetkenedi.Olóziniń1723-jılıjáriyalanǵan «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde german tilleriqurılısındatúbirmorfemadadawıslıseslerdińózgeriwqubılısınbirinshilerdenbolı patapótedi.Oleskigermantilleri-

gott,nemis,anglosakson,islandtillerindegıfeyilsózlerdińqurılısındaǵıseslerdińalmasıwınúyrendi.YakobGrimm 1851-jılı járiyalanǵan«Tildiń payda bolıwı haqqında» degen miynetindelıngvistika menen botanika, zoologiya bir-birine salıstırıladı. Tildiń rawajlanıwıtábiyattıńqatańnızamlarınabaǵınadı,-degenpikirdibildiredi.

Yakob Grimmniń salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń rawajlanıwındaǵı tiykarǵıxızmetlerinińbiriseslerdińalmasıpqollanıwnızamlılıqlarınanıqlawıbolıptabıl adı. Ol óz dáwirindegi til bilimi teoriyasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı,lingvistlerdińkeyingiáwladlarınıńqalıplesiwinetásirjasadı.Onıńilimiydóretiwshilikxızmetinińáhmiyetlitáreplerinińbiri-awızekisóylewtilleri,dialektlikmateriallardıızertlewtiyykarındahárbirmilliytillerdińizertleniwinetúrki jasadı.

AleksandrXristoforovichVostokov

Rossiyadasalıstırmalı-

tariyxıyslavvyantilbiliminińqalıplesiwindeorısakademigiA.X.Vostokovtıń(1781-1864)miynetleribelgilorındıyeleydi.

A.X.Vostokov(Ostennek)EzelatawındaArensburgtetuıldı.1787-jılıPeterburgtaǵıKadetkorpusınaoqıwǵakiredi.1794-jıldanbaslapkórkemónerAkademiyasında oqıwın dawam etedi. Ol jaslayınan sóz ónerine qızıqsınadı. Orısxalıqqosıqları,naqıl-maqallarınjıynadı.«Naqıl-maqallarjıynaǵın»(1865,SPb), «Orıslardıń qosıq qurılısı boyınsha tájiriybeler» (1817) miynetlerin járiyaladı. Orısxalıqsóylemlerinúyrendi,orıstilinińetimologiyalıqsózligiústindekópjıllarmiynet etti.Sankt-PeterburgtaImperatordıńkitapxanasındaqoljazbalarbólimibaslıǵınıń járdemshisi bolıp jumıs islewi oǵan eski slavyan qol jazbaların tereńúyreniw mümkinshiliginberedi.

A.X. Vostokovtıń tiykarǵı miynetleri: «Рассуждение о славянском языке»(1820),«Русскаяграмматика»(1831),«Описаниерусскихиславянскиххрук описей Румянцевского музея» (1842), «Издание Остромирова Евангелия»(1843),«Словарьцерковно-славянскогоязыка»(1858-1861),«Грамматикацерковно-славянскогоязыка» (1863). Bul grammatika 80 jasar ilimpazdıń sońǵımiyneti edi. Vostokovtıń dáslepki izertlewinen-aq, onıń til bilimindegi jańa aǵımsalıstırmalı-tariyxıy til bilimi aǵımınıń wákili ekenligi kózge

taslanadi.

Tillerdińtuwısqanlıǵında lilewushınsózlerdi «birinshidárejelisózler», «ekinshidárejeli

i

sózler» ge ajıratadı. «Birinshi dárejeli sózler» toparına atlıq, kelbetlik, sanlıq hámalmasıq sózlerdi kirgizedi, ekinshi toparına feyil, kómekshi sózler, tańlaq hámeliklewishlerdi kirgizedi. Onıń dáslepki miynetlerinde sanskrit tili tilge de alınbasa, al keyingilerinde F. Shlegel, á sirese, F. Adelungtıń miynetleri menen tanıs ekenligimálimboladı.

A.X. Vostokovtıń «Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti onıń ilimiymiyraslarınıń ishinde belgili orındı yeleydi. Bul miynet slavyan tilleriniń grammatikalıq qurılısı salıstırmalı baǵdarda úyrenilip, slavyan tillerinde birinshi mártebe salıstırmalı metod qollanılǵan.

«Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti qurılısı jaǵınan eki bólimnen ibarat: 1) Pikir júrgiziw; 2) Ańlatpa; «Pikir júrgiziw» bóliminde shirkew slavyan tiliniń rawajlanıwınıń tiykarǵı úsh basqısh barekenligi kórsetedi. Birinshi basqısh-eskidawır, IX-XIV ásirler; ekinshi basqısh-XV-XVI ásirler; úshinshi basqısh-XVI ásirden keyin payda bolǵan jazba esteliklerdi óz ishine aladı. Á sirese, úshinshi basqısh tabaspadanshıǵarılǵan diniy kitaplardı keń túrde analiz jasadı.

A.X. Vostokovtıń bul miyneti hind-evropa tilleri semyasınıń bir toparınıń (slavyan toparı) tariyxıy fonetikasını boyınsha júrgizilgen ilim izertlew jumısı. Bul miynet bir tárepinen slavyan hám orıs tili tariyxın dawırlestiriw, eski orıs tiliniń shirkew slavyan, polyak hám slavyan tillerine qatnasına baylanıslı jasaǵan ilimiy juwmaqları menen bahalı bolsa, ekinshi tárepten tuwısqan tillerdi anıqlawı menen qunlı.

A.X. Vostokov kóp sanlı shákirtler tayarladı. Olardıń ishinde P. Shafarik, V. Kopitar, F. Mikloshich (1813-1891, Vena universiteti professorı) ajırılıp turadı. Pavel Iosif Shafarik Vostokovtıń eń talantlı shákirti bolıp, ol salıstırmalı-tariyxıy metodtı slavyan tilleriniń hám ádebiyatını úyreniwge qollandı. Ol serb hám chex tillerini izertlew obyektini etip aldı. Shafariktıń chex tili grammatikasınıń tásirinde 1863-jılı A. Maleckiynıń polyak tili grammatikasını, 1856-jılı M. Gattaldıń slavyan tili grammatikasını, 1864-jılı X. Danilichinıń serb tili grammatikasını, F.I. Buslaevtıń 1858-jılı orıs tilini grammatikasını boyınsha miynetleripaydaboldı.

XIX ásir ortasındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi

XIX ásirde ortasında ilimpazlar ózleriniń izertlew jumıslarını salıstırmalı-tariyxıy metodologiya jánedeterenlestiriw, ilimiy mashqalalardı sheńberin keńeytiw, izertlew usıllarını jánede jetilistiriwge baǵdarladı.

Bul dawırde sońǵılıǵında til bilimindegi belgili bir aǵımlarǵa tiykar salǵan A.F. Pott, G. Kurcius, A. Kun, T. Benfey, A. Shleyxer, I. Shmidt, t.b. ilimpazlar izertlew jumısların alıp bardı.

Olar birinshiden, hind-evropa tillerindegis óz ózgertiwshı affikslerdiń, á sirese, feyillerdiń bet-

sankategoriyasındağıqosımtalararasındağıuqsaslıqlardı

anıqlaw, ekinshiden, sózlik quramdağı ortaқ sózlerdi anıqlaw, úshinshiden, bultillerdińseslik sistemasındağısesliksáykesliklerdi izertlewgeumtıldı.

AvgustFridrixPott(1802-1887)ózinıńizertlewleriarqalıilimiyetimologiyaǵatıykarıaldı.Olıimpazlararasındabı rinshilerdenbolıpózaratuwısqantillerhámtilbirlikleriarasındağısesliksáykesliklerdite reńizertlewzárúrligin bildirdi. Tuwısqan tillerdegi sózlerdiń seslik qurılısın qatań hám tereńbilmey turıp etimologiyalıq izertlewler alıp barıw múmkin emesligin kórsetti. Egerde bul jaǵdaylar esapqa alınbay etimologiyalıq izertlewler júrgizilse, onda ol heshqanday dálillew kúshine iye emes, tek ótkir pikirilik tarawındağı shınıǵıw bolıpqaladı,-depatapótti.SesliknızamlardegendePott-tildińseslikquramınıńfiziologiyasınankelipshıǵatuǵınnızamlardıńázerdetutadı.Tilbil imindeXXásirdińbasındapaydabolǵanmladogrammatistleragımıA.F.Pottıózleriniń tá liymatınıń irge tasın qalawshı sıpatında atap ótedi. 1833-1836-jılları járiyalanǵanekitomlıq«Этимологическiяисследованияыволастииндоевропейск ихязыков,супоромнапереходзвуковвсанскрите,греческим,латинском,литовско миготском»miynetień tiykarǵı miyneti bolıptabiladı¹².

Georgiy Kurcius 1820-jılı Germaniyada tuwılıp, 1885-jılı qaytıs bolǵan. Jaswaqtınan baslapF. Bopp hám V.Gumboldtıń ideyalarımennen qızıqsınadı hámózin olardıń isin dawam ettiriwshi esaplaydı. G.Kurcius salıstırmalı-tariyxıy tilbiliminiń jetiskenliklerin klassikalıq tiller, ásirese grek tilin izertlewge qollanıwǵaumtıldı.Onıńtiykarǵımiynetil1858-1862-jıllarıLeipcigtejáriyalanǵanekitomlıq

«Grek etimologiyası tiykarları» dep ataladı.¹³ Ilimiy áhmiyeti jaǵınan qunlı jáne birmiyneti 1873-1876-jılları Leypcigte eki tom túrinde járiyalandı. Bul miynet «Grektılindegi feyil»depataladı.

Kurcius óziniń bul eki miynetinde de tildiń seslik sistemasın tereń izertlewgeumtıladı.1870-jılıSaksoniyakorolligiilimiyjámiyetinińtariyx-filologiyabóliminde jasaǵan bayanatında, «XIX ásirdiń 40-jıllarınan baslap tilshilerdiń jasáwladısesliknızamlıqlar,sáykesliklerhámolardıńsebeplerinqatańbaqlawdıózlerinińtiykarǵılozungi sıpatındakóteripshıqtı»,-dep tastıyıqladı.

Kurcius til tariyxın aǵa-inili Avgust hám Fridrix Shlegel menen V.Gumboldtkonceptiyalarına sáykes eki dáwirge bóledi. Birinshisi, rawajlanıw, ósiw dáwiri,ekinshisi, qartayıw hám eskiriw dáwiri. Kurciusta F.Boppqa salıstırǵanda da tábiyiyilimlerterminologiyasın tilbilimineqollanıwbasım.

A.Kun (1812-1881) til biliminde eki aǵımınıń tiykarın salıwshı esaplanadı.Birinshisi-lingvistikalıqpaleontologiya,ekinshisi-salıstırmalımfologiya.Sonıń

¹² Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littauischen und Gothischen. Bd-1,2. Lemgo. 1833-1836

¹³ Curtius G. Grundzüge der griechischen Etymologie. T. 1-2, -Leipzig., 1858-1862.

menen birge ol «Salıstırmalı til bilimi jurnalı» ın shólkemlestirdi. («Zeitschrift Furvergleichende Sprachor schund»). Ol tiykarınan eski tillerdi salıstırmalı-tariyxıybaǵdardaizertledi.

T. Benfey 1809-jılı tuwılıp, 1881-jılı qaytıı bolǵan. Ol ulıwma til bilimiboyınshabelgiliqánige,hindtanıwshı,lingvistikalıqpaleontologiyahámsalıstırmalı mifologiyanın tiykarın salıwshılardıń biri. Onıń jumısları grek tilinińgrammatikası,leksikasıhámsanskrittileriniizertlewgearnalǵan.

Solay etip, XIX ásirdeń birinshi yarımında salıstırmalı-tariyxıy metod nemisilimpazları F.Bopp, Y.Grimm, daniyalı R.Rask, orıs ilimpazı A.X.Vostokovlardıńmiynetlerinde payda boldı. Bul metodtıń payda bolıwı til teoriyası tarawında alıpbarılǵan kóp sanlı ilimiy-izertlewlerdeń tábiyiyjuwmaǵıboldı.

XIXásirdegitilfilosofiyası

XIXásirdeńtiykarınanhind-evropatillerinińsalıstırmalı-tariyxıygrammatikasın izertlew menen birge, tildıń antologiyasın filosofiyalıq túsindiriwqataralıpbarıldı.

Bulaǵımnıńtiykarǵıwákilleri-

I.Gerder,A.Shlegel,A.Shleyxer,V.Gumboldt,G.Shteyntal,A.A.Potebnya,V.Vundth.t.b.Olardıńmiynetlerindetildıńtábiyatınhámonıńoylawǵaqatnasınanıqlaw,tildıńulıw mateoriyasınqalıplestiriw hám tildıń rawajlanıwı teoriyasınıń tiykarǵı principielerin islep shıǵıw máseleleri izertlenildi.

Tábiyiy pánler tarawındaǵı sońǵı ashılıwlardıń nátiyjesinde XIX ásirdeń 50-60-jılları til biliminde naturalizm aǵımı qalıplese basladı. Bul aǵımın kórneklıwákili-hind-evropatillerinińsalıstırmalı-tariyxıygrammatikasıboyınshafundamental miynetleri menen keńnenbelgili Avgust Shleyxerboldı.

Bul máselelerdiizertlewdeV.Gumboldtıńornıayırıqshaboldı.V.Gumboldtıń lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwirdi baslapberdi. Ol til bilimi tariyxında birinshi ret tildıń ishki qurılısın sáwlelendiretuǵınpútinlingvistikalıqsistemanı,tildisoltildesóylewshixalıqtıńruwxıyh ámmádeniyómirimenenbaylanıslı haldaúyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz qaraları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı.GumboldtıńkórkemónerfilosofiyasınaqızıǵıwshılıǵıonıF.Shellingpenenjaqın astıradı. V.Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hámilimruwxıymádeniyattıńrawajlanıwındaǵıizbe-izbasqıshlarıekenligituwralıdeyanıbasshılıqqaaladıhámmonıń miynetlerindebulıdeyasezilipturadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hámolar adamzat dóretiwshiliginiń ayırıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına

iyebolatuğının anıqtúsindi.

Usikózarastanshigaotirip, V. Gumboldttil dijámiyetlikqubılıshámadamzattın ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın tilteoriyasınıńtiykarınsaldı. Buldáwirdegitil bilimide XVIIIásirdińsońǵıshereginde payda bolıp XIX ásirdeń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómirinińbarlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofıyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizmaǵımınıńtásirindeboldı.

Romantizmaǵımıwákilleritıltańbalarınıńmánisihámfunkcionallıqózgeshelikle ri, hárqıylıtańbalıqsistemalarhámolararasındaǵıbaylanıslardıizertlewgeúlkendıqqata wdardı.

XIXásirdiń60-jıllarıideyallıqhámabsolyutsanatuwralıusıdáwirgeshekemgiilimiykóz-qaraslarǵasalıstırǵanda, ruwxıydúnyanıńindividual-psixologiyalıqmexanizminizertlewgeqızıǵıwshılıqkúsheydi. Sonlıqtandailimpazlard ıń izertlew obyektı ulıwmalıqtan individtiń jeke psixikalıq háreketinińmexanizmin, yaǵnıyjeke ruwxtıizertlewgebaǵdarlandı.

Buldáwirdeindividualpsixologiyanıńtiykarlarıqáliplesebasladı. Til biliminde til diindividual-psixikalıqqubılıssıpatındaizertlewlerpaydabolabasladı. Solay etip, til biliminde psixologiyalıq aǵım payda boladı. Bul aǵımınıńtárepdarları hár qanday tillik analizdiń tiykarında sóylewshi individtiń sanasındaǵıpsixikalıqproceslerturıwıtıyisdeptastıyıqladı. Ilimiykóz-qarassıpatındaqáliplesken psixologizm G. Shteyntal, I. A. Boduen de Kurtene, A. A. Potebnya kibiilimpazlardıńdakoncepciyalarınıńajıralmasbólegiesaplanadı. A. A. Potebnya V. Gumboldtıń kóz-qaraslarına kritikalıq qatnas jasay otırıp til hámoylawmexanizminińóz aratásirinizertlewdi wazıypa etipqoyadı.

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń tásiri menen XX ásirdeń basında til biliminde mladogrammatizm(jasgrammatistler)aǵımıqáliplesti, olarózlerinińmiynetl erindenaturalizmaǵımınqattısıńaaladı.

Romantizmaǵımı

Evropada romantizm óz aldına ideologiyalıq aǵım sıpatında payda boldı. F. Shellingtiń«Transcendentalidealizmsisteması»miynetıGermaniyadaromantizm aǵımınıńpaydabolıwınaalıpkeledi. I. Kant, F. Shiller, I. Fixtenińfilosofıyalıqkonceptciy alarınıtiykarlanganF. Shellingtiń«Filosofıyaóneri»miynetinderomantizmaǵımınıńti ykarǵıkóz-qaraslarıbayanlanganedi. Germaniyadaǵı romantizm ótken dáwirde ideallastırdı, eski dáwirdegi tábiyat, diniyisenimh.t.b.máselelerdi romantikalıqkóz-qarastabayanladı.

Til biliminderomantizmaǵımınıńkórinislerisalıstırılmalıtil biliminińdáslepki bas hqıshlarında paydaboldı, yaǵnıyhind-evropatillerinbir-

bir inesa listirmalı úyreniwtiykarında olar arasında
uqsaslıq belgileranıqlanıp barıldı hám

bul tillerdiń barlıgınıń áyyemgi dáwirdegi ájayıp bir derekten kelip shıqqanlıgınrömantikalıq ruwxta bayanlawtúrindekórindi.

FridrixShlegel,AvgustShlegel,YakobGrimmhámbasqadatilshiilimpazlarmáde niyattariyxımáselelerimenenqızıqsındı.Olaráyyemgidáwirmádeniyatın tereń úyreniwge umtıldı hám sol dáwirlerdi ideallastırıp kórsetiwgeháreket etti.Olartibilimindegi romantizmağımınıń wákilleriboldı.

Romantizm ağımınıń wákilleriniń biri-**Iogann Gotfrid Gerder** (1744-1803)boldı. Ol belgili nemis oyshılı, kórkem-óner izertlewshisi, jazıwshı hám lingvistboldı.Onıńáyyemgidáwirdegiklassikalıqmadeniyatqaqızıgıwshılıgıkúshlibol ған. Tildi millet, xalıqtıń ruwxınıń sáwleleniwi dep esapladı. Ol óziniń «Tildińpayda bolıwı tuwralı traktat» miynetinde adamnıń sóylew tili óziniń ishki tábiyyıtalaplarınjúzegeasırwquralısıpatındaadamzatpaydabolğannanberlibirgejasay dı,-degenpikirdibildiredi.¹⁴

Gerderdiń pikiri boyınsha, «dáslep til payda bolğan, soń adamzat poeziyanıdóretken.Poeziyaadamnıń ruwxıyrawajlanıwıhámósiwiniń kórsetkishi».

«Til barlıq adamzattı biriktiriwshi kúsh. Til ayırım xalıqtı, ayırım millettibasqa barlıq xalıqlar, milletler menen baylanıstıradı. Tilde jeke millet hám barlıqadamzat jámiyetinetán belgilersáwleleniwin tabadı»,-dep jazadı.

Sonday-

aq,Gerdertiladamnıńpsixikalıqqurılısınıńayırıqshabirónimisiopatındarawajlanadı,ada mğatábiyattárepinenmiyrasqaberilmeydi,- degenpikirdibildiredi.TildińmánisihámpaydabolıwtuwralıGerderdińbildirgenpikirl eri ózinen keyingi dáwirdegi filosof, psixolog hám tilshilerge belgili dárejedetásirjasadı.

FridrixShlegeltiykarınananantikdáwirdegiádebiymiyraslardıizertlewgeumtıldı. Ol óziniń «Filologiya tuwralı» degen miynetinde abstrakt filologiyadanáyyemgidáwirdiizertleytuğınkonkrettábiyyıfilologiyaótiwzárúrliginay tadı.¹⁵

Óziniń«Grekhámrımlilerdińpoeziyasıtariyxı»miynetindehárqandayfilologiya lıqizertlewdińtiykarıtariyxbolıwkerek,onıizertlewshifilolog-tariyxshı filosof bolıwı kerek,-degenpikirdibildiredi.

XIX ásirdiń I yarımındağı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń «til bilimindegifilosofiyadáwiri»depatalıwıdaF.Shlegeldińusıkóz-qaraslarınıńtásirindeboldı.

F. Shlegeldiń 1808-jılı járiyalanğan «Hindlerdiń danalıgı hám tili tuwralı»degen miyneti til biliminde romantizm ağımınıń qalıplesiwine kúshli tásir jasadı¹⁶.Bul miynet til bilimindegi romantizmniń manifesti esaplanıp, onıń tiykarında XIXásirdińbirinshiyarımındağıkópshiliktilshilerdińkóz-qaraslarıqalıplesti.

¹⁴Herder J.G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.

¹⁵Shlegel F., Zur Philologie. Sammtliche Werke. Bd. 15. -Wein., 1846.

¹⁶Schlegel F., Über die Sprache und Weisheit der Indier. Heidelberg., 1808.

Romantiklerdiń eń joqarı sıynatuǵın obyektı óziniń tili hám folkları arqalı ózgeshelenip turatuǵın xalıq, millet boldı.

Tuwsısqan Vilgelm hám Yakob Grimmeler nemis tili grammatikasın úyreniwushın folklorlıq esteliklerdiń tilin úyreniwge umtıladı.

1812-jılı járiyalanǵan V. Gumboldttıń «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgileri» degen maqalasında romantizm ideyalarınıń tásiiri seziledi. V. Gumboldt bul miyнетinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxın izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlewushın gılt bolıwı kerek», - dep jazadı.

Ulıwma alǵanda, til bilimindegi romantizm aǵımınıń wákılleri, hind-evropa tilleri ushın orta qata tildi (prazayık) tabıw, qayta tiklewge umtıladı. Ata tildes óylegen xalıqtıń, qawimniń kún kórisi, mádeniyatı menen qızıqsınadı, olardı ideallastradı.

Naturalizmaǵımı

Naturalizmaǵımı XIX ǵasırtı biliminiń kórneklı wákılleriń biri, Ienuniversiteti professorı Avgust Shleyxerdiń (1821-1868) atı menen baylanıslı. Ol ulıwma til bilim boyınsha jetik qanige.

Bul ilim pazdıń dóretilishlik xızmeti ilimiy oyórisiniń keńligi menen ajralıp turadı.

Onıń 1852-jılı járiyalanǵan «Shirkewslavyantiliniń morfologiyası» miyнетinde baltıkhám slavyant illeriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha izertlewleri berilgen. 1855-1857-jılları «Litov tilin úyreniw boyınsha qollanba» miyнетi dóretildi. 1861-jılı til biliminiń bunnan keyingi rawajlanıwına úlken tásir jasaǵan «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası kompendiyi» miyнетi járiyalandı¹⁷.

Bul miyнетinde avtor bay tillik materiallar tiykarında hind-evropa ata tilin (prazayık) tiklewge umtıladı. Fonetikalıq izertlewler bul miyнетtiń ushten bir bólimi n aladı. Avtor ata tilde 9 dawıslı, 15 dawıssız, ulıwma 24 ses qollanǵan dep kórsetedi. Bul juwmaqqa házirgi hind-evropa tillerindegi dawıslı hám dawıssız seslerdi bir-birine salıstırıw hám onı sanskrit tiline salıstırmalı izertlew tiykarında keledi.

Avgust Shleyxerdiń naturalistlik kóz qarastırınıń ulıwma teoriyalıq baǵdarları onıń 1860-jılı járiyalanǵan «Nemis tili» miyнетinde berilgen. Avgust Shleyxerdiń jetiliskennaturalistlik kóz-qarastırınıń sońǵı ekimi miyнетinde bayanlanǵan. Onıń biri 1863-jılı járiyalanǵan «Darvin teoriyası hám til tuwralı ilim» miyнетi, ekinshisi 1865-jılı járiyalanǵan «Adamzattıń tábiyiy tariyxı ushın tildıń áhmiyeti» miyнетleri bolıp tabıladı.

¹⁷Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. – Bonn., 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II. – Praga., 1856-1857.

Bul miynetlerde keyingi dáwirdegi tilshilerdiń tartıslarına sebepshi bolǵan fonetikalıq nızam tuwralı, analogiyatuwralı, tildiń sistemalıq xarakterituwralı pikirleri, tillerdi Sharlz Darvinniń evoluciya lıqtalıymatına baylanıslı úyreniw boyınsha usınısları sáwleleniwın taptı. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń dáslepki basqıshında hind-evropa tilleriniń tuwısqantillere kenligi, olardıń bir derekten kelip shıqqanlıǵı ilimpazlar tárepinen anıqlandı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵı endiguman tuwdırmaıdı, biraq qaysı derektiń tiykarında hind-evropa tilleri payda boldı degen máselede ilimpazlardıń pikirleri hár qıylı boldı. XVIII ásirde Ulyam

Djounz sanskrit, grek hám latın tilleri orta qbirderekten payda bolǵan degen pikir di bildiri p edi. F. Bopp dáslep sanskrit tilinen payda bolǵan til tuwralı pikir aytsa, keyingi miynetlerinde sanskrit tiliniń áyyemgiligin hám onıń basqa tillerge tásirinjúdá joqarı kótermelep jibermeu ushın sanskrit tili menen tuwısqan bolǵan qandayda bir basqa til tuwralı pikirlerin bildirdi. F. Shlegel sanskrittili dáslep payda boldı, al basqa hind-evropa tillerisonıń tiykarında qalıplesti, -depesapladı.

Avğust Shleyxerdiń dáwirine shekem-aq bir qansha ilimpazlar F. Shlegeldiń bul pikirini biykarladı. A. Shleyxer filosofiyalıq kóz-qaraslar keń, tábiyiy pánlerge qızıǵıwshılıǵı kúshli, hár tárepleme rawajlanǵan ilimpaz bolǵanlıqtan til bilimi tábiyiy ilimlerge baylanıslı izertlewge háraket etti. Ol tábiyiy pánlerdegi, ásirese biologiyadaǵı organizmniń ishki bólekleri, qurılısın izertleytuǵın morfologiyalıq táliymattı bilimine qollanıp, sózdiń sırtqı formalıq belgilerini jámlengen grammatikalıq formalartuwralıq táliymattı payda etti. A. Shleyxer bul tillik formalardı evoluciya lıq rawajlanıw baǵdarında úyreniwge umtıladı.

Solay etip, ol tábiyiy dúnyada ómir súretuǵın, adamnıń erkinen tısqarı óziniń obyektiv nızamların menen rawajlanatuǵın filosofiyalıq «tábiyiy organizm» koncepciyasını bilimine qollanadı. Olayırımbirtilyamasatılsemyalarınanalizlew dede oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligin kórsetedi.

Tildiń seslik nızamlıqları, morfologiyalıq qurılısınıń ózgesheligi hám oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligi A. Shleyxerge tillerdiń kelip shıǵıwı tuwralı klassifikaciya sınpayda etiwine alıp keldi. Shleyxerdiń tillerdiń payda bolıwı tuwralı klassifikaciya sıboyınshahind-evropa tilleribiratatildiń (prayazık) tiykarında payda bolǵan. Onnan soń tilsemyalarınahámshaqapshalarına ajratılǵan. A. Shleyxer óziniń «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası» miynetinde hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵın kórsetiwshiklassifikaciyanı beredi.¹⁸

A. Shleyxer tildi tábiyiy dúnyadaǵı basqa da tiri organizmler sıyaqlı tábiyiy organizm esapladı. Xızmeti hám rawajlanıwı boyınsha til tábiyattıń nızamlarına baǵınadı, -dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, tilde biologiyalıq qubılıs, tuwıladı,

¹⁸Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. - Weimar, 1861-1862.

rawajlanadı, óledi. Sonlıqtan da tildi izertlewde tábiyat nızamların basshılıqqa alıwkerék, -deydi. Tildegi ózgerisler adamlardan gárezsiz boladı, sonlıqtan da tildibiologiyalıqorganizmlerqatarınajatqarıwkerék, -dep esaplaydı.

A.Shleyxerhind-evropatillerisemyasınıngenetikalıqklassifikaciyasınjasagan dáslepki lingvistlerdiń biri. Ol dúnya júzindegi hámme tiller ushın ortaқ-bir ata tildi (prayazık) qayta tiklew múmkin emesligin bildirdi. Ol F.Shlegeldińhind-evropa tilleriniń hámmesi sanskrit tilinen kelip shıqqanlıǵı tuwralı pikiriniykarladı.

A. Shleyxeróziislepshıqqanhind-evropatillerinińgenetikalıqklassifikaciyasına isengenligi sonsheli hind-evropa ata tilinde «Qoylar hám atlar»degenbir tımsaldıdajazdı.

Til bilimindegiA. Shleyxertiykarın salǵannaturalizm aǵımınıń tiykarǵıteoriyalıq kemshilikleriniń biri ol tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligin tán almaǵanıhámونیńbárqullarawajlanıwdabolatuǵının,adamzatjámiyetinińrawajlanıw nızamlarınabaylanıslıekenligintánalmawıbolıptabiladı.A.Shleyxerdińbiologiyalıqko ncepciyasınıńshákirtleriMoricRapptıń1840-jılıjáriyalangan «Til fiziologiyası» hám 1852-jılı járiyalangan«Salıstırmalı grammatika tábiyiyilimsıpátında»degen miynetlerindedawamettirildi.

Naturalizm mektebiniń jáne bir wákili-**Maks Myuller**. Ol 1823-jılı tuwılıp,1890-jılı qaytı bolǵan. Milleti boyınsha nemis, inglis tili boyınsha qanıge. MaksMyullerdetilbilimitábiyiyilimlerinińbirtarawıdeptúsinedi.Biraqoltilbiologiyalı qorganizmdengenpikirgeqosılmaydı.Tilbiologiyalıqorganizmemes,al oylawdıń quralı, til arqalı adamzat haywanatlar dúnyasınan ajralıp turadı, - depkórsetedi.Tildiadamlarkúndelikliturmıstaqollansaǵanaoljasaydı,alqollanıwdan qalsa tildiń ólgeni dep túsindiredi. M. Myuller tildegi túrli qubılıslardıtildiń rawajlanıw tariyxı dep esaplamaydı, al biologiyalıq organizmdegi sıyaqlı jayósiw dep kórsetedi. Maks Myuller hind-evropa tilleriniń klassifikaciyası boyınshapikir bildirip, hind-evropa tillerini tiykarǵı eki-aziya hám evropa toparına bóliwzárúrliginbildirdi.

Avgust Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımına kritikalıq kóz-qarastınemisilimpazı**IogannShmidt**(1843-1901)birinshilerdenbolıpbildirdi.Olóziniń «Indogerman tilleri arasındǵı tuwısqanlıq qatnaslar tuwralı» miynetinde Shleyxertáliymatındaǵı«hind-evropaatatili»termininsınǵaaladı.Shmidtbiratatilhaqqındaǵıpikirilimiyshınılqqatuwr akelmeydi,haqıyqatındaeńdáslepki dáwirlerdenbaslap-aqhind-evropatillikkompleksidialektlikbólsheklergebólingenedi.Sonlıqtanda,onıńbarlıqelementlerinbirdáwirgejatqarıwǵabolmaydı,-degen pikirdibildirdi.

Usıǵan baylanıslı I. Shmidt komparativistikanıń tiykarǵı wazıypası ata tildiqaıtadantiklewgeumtılw emes, alayırım sózhám grammatikalıqformalardırekonstrukciyajasawbolıptabıladı, -depkórsetti.¹⁹

Shmidtтіń pikirinshe, hind-evropatillerine Shleyxersıyaqlı birdaraqtıń shaqaları sıpatında emes, al bası da aqırı da joq sheńber tárizli óz ara baylanısqa bólimlerdenı baratshınjır sıpatında qaraw kerek. Máselen, hind-iransheńberitárepinen qaraǵanda oǵan eń jaqın sheńberler-baltik hám slavyan sheńberi, onnan keyin german, kelt, italyan, grek sheńberine shekembarıladı.

Ol geografıyalıq ornalasıwı jaǵınan bir-birine jaqın jaylasqan tillerdiń óz arauqsaslıǵı aymaqlıq jaqtan alısta jaylasqan tillerge salıstırǵanda kóp. Usıǵan sıyqeshind tillerinen iran tilleri arqalı slavyan tillerine, slavyan tillerinen baltik tillerine kem-kem tolqın tárizli tildıńaǵıp ótiw qubılısı bayqaladı, -depkórsetedi. Sonlıqtanda slavyan tillerini baltik tillerinesalıstırǵanda kóbirekirantilleriniń belgilerine iye, al iran tillerinde óz gezeginde sanskrit tiline salıstırǵanda slavyan tilleri menen ortaqlı belgileri kóp. Baltik-slavyan tilleri bir tárepten german tillerimenen, ekinshi tárepten iran hám hind tilleri usınday tınımsız baylanıslar menen tıǵız baylanısqa.

Solay etip, baltik-slavyan tillerini german hám hind-irantilleri arasındaqı aralıqlı basqısh. «Onıń dálili, -depkórsetedi Shmidt, máselen, slavyan-baltik tilleriniń sózlik quramında nemis tiliniń sózlik quramına salıstırǵanda iran tilleriniń elementleri tórt mártebe kóp, slavyan-baltik tillerinde german tilleriniń elementleri hind-irantillerinesalıstırǵanda onese kóp».

Solay etip, Shmidt til biliminde bir tildıń ekinshi tilge áste aqırın ótiw teoriasınatıy karsaladı. Bul teoriya «tolqın teoriası» dep ataladı.

I. Shmidtтіń bul teoriasınıń jetiskenlik hám kemshilik tárepibar. Onıń tiykarǵı jetiskenligi- A. Shleyxerdiń hind-evropa tilleri boyınsha klassifikaciya absolyutlestiriwden bastartıwı, jańa tillerdiń paydabolıwı hám tarqalıw nızamlılıqlarınanıqlawı boldı. Kemshiligi-qońsılastillerdiń óz aratásirin júdabórttirip kórsetiw bolıp tabıladı. Tillerdiń óz ara tásin anıqlawda tek tuwısqantillerdi názerde tutadı, al tuwısqan bolmaǵan tillerdiń bir-birine tási dıqqattanshet qaladı. Solay bolsa da, Iogann Shmidtтіń «tolqın teoriası» ózinen keyingidáwir degilingvistikalıq aǵımlarǵa belgilidárejeden tásirintiygizdi. Sońǵı dáwirde areal lingvistikanı izertlewshi neolingvistler aǵımı, «Sózler hám zatlar» mektebiniń basshısı G. Shuxardt bul teoriyanı belgilidárejeden basshılıqqa aladı.

Shmidtтіń «tolqın teoriası» keyinala jas grammatistler tárepinen kóp mártebesing aushıradı. Jas grammatistler aǵımı wákili Avgust Leskin Shmidtti

¹⁹Schmidt J., Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. - Weimar., 1872.

singaalatırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyası menentikkeleyqarama-qarsıemes ekenligindálillewgeumtıldı.

Leskin óziniń 1876-jılı Leipcig qalasında járiyalanğan «Slavyan-litov hámgermantillerindegisepliklerhaqqında» degenmiynetinde, «daraq» teoriyası (A. Shleyxer) menen «tolqın» teoriyasın (I. Shmidt) kelisimge keltiriwge boladı, sebebi dáslebinde úzliksiz ótiwshi baylanıs ómir súrgen, al keyin ala shaqalarǵabóliniw procesi bolğan, -dep tastıyıqlaydı.²⁰ Leskinniń pikirinshe, Shleyxer hám Shmidt teoriyaları arasında principial qarama-qarsılıq joq, olar hind-evropalılarıń tariyxına ekewi eki tárepinen qaraydı. Birewi-ayırım qawimlerdiń kóship qonıwınatıyjesinde olardıń tiliniń óz aldına rawajlanıwın bildirse (Shleyxer), ekinshisi-aymaqlardıń kem-kemkeńeyip barıwprocesinkórsetedi (Shmidt).

Ulıwmatilbilimikoncepciyasınıńqalıplesiwi.

V. Gumboldt

XIXásirdińbirinshiyarımında ulıwmatilbilimikoncepciyasınıńqalıplesiwinde Vilgelm fon Gumboldtın ornı ayrıqsha. Ol ózine shekemgi ilimiy jańalıqlardı ulıwmalastırıp lingvistika iliminiń filosofiyalıq negizin salğan talantlı tilshi ilimpaz, mámleketlik isker boldı.

V. Gumboldt 1767-jılınemisdvoryaninishańaraǵında tuwılǵan. 1835-jılı qaytısboladı. 1787-jılı Frankfurt universitetinińyurisprudenciyaqánigeligine oqıwǵa kiredi, ekinshikursta Gettinge universitetiniń filologiya fakultetine óz gertedi. Genrix Geyneniń tariyx hámá debiyat tariyxı boyınshalekciyalarıntınlaydı. Gettinge universitetinde talantlınemisshayı F. Shiller menentanıadı. F. Shillerdiń estetikalıq táliymatı oǵan kúshli tásir etedi. Estetika problemalarına qızıǵıwshılıq I. Kanthám F. Shelling filosofiyasını uyr eniwineiytermeleydi. Bunnanson V. Gumboldtın tilbilimine qızıǵıwshılıǵıkúsheyyedi. 1799-jılı bask tili boyınsha izertlew júrgizip, bir neshe tillerdi filosofiyalıq tiykardasalıstırmalı túrde izertleydi. V. Gumboldtqa onıńjigitaǵası, tábiyattanıwshı hám geograf Aleksandr amerika indeecleriniń tili boyınsha jıynaǵan kóplegen materiallar alıp kelip beredi. Onıń lingvistikaǵa qızıǵıwshılıǵıkem-kem kúsheyp

baradı.

Ol 1801-1810-jıllarımámleketlik xızmette bilimlendiriw departamentidirektorılawazımında isledi. Onıń 1810-jılı Berlin universitetiniń ashılıwında xızmet isalmaqılı boldı. Sonlıqtanda bul universitet V. Gumboldtınatına qoyılǵan.

1810-1819-jılları diplomatiyalıq xızmette bolıp, dem alısqa shıqqannan

soʻzinilimga bagʻishladi.

²⁰Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. - Leipzig, 1876.

1820-

jılı Berlin İlimler akademiyasında «Hárqıylı rawajlanıw basqıshlarındağı tiller disalır malizertlewhaqqında» degen temadabayanat jasadı. Bul bayanatında til bilimi tarawındağı óziniń ilimiy-izertlew jumıslarınıń baǵdarlamasın bayanlaydı, lingvistikalıq mashqalaların qalıptestiredi, tilhaqqındağı ilimniń maqseti hám shegaraların tiykarlaydı. Bunnan soń 1824-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formalardıń paydabolıwı hám onıń ideyaların rawajlanıwına tásiiri» miynetinde sanskrittili boyınsha óziniń izertlewlerin juwmaq lastırdı.

V. Gumboldt tıń tildıń paydabolıwı, rawajlanıwı, xızmeti tuwralı kóz qarastarı 1827-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formalardıń tábiyatı hám qıtay tilituwralı» miynetinde berildi.

1829-1831-jılları ol Sumatradan Pasxiatawlarına, Jańa Zelandiyadan Sandvich atawlarına shekemgi aralıqtağı jasaǵan xalıqlar hám olardıń tillerin tereń úyreniwnı átiyesinde bul tiller hind tillerimenen amerika tilleriarasındağı baylanıstırwıshı buwındegen juwmaqqa keledi.

V. Gumboldt óziniń dáslepki miynetlerinen baslap lingvistikalıq máselelerdi filosofiya menen tıǵız baylanısta sheshiwge umtıldı. Onıń bul ideyaları avtor qaytısbolǵannan keyin 1836-1839-jılları járiyalanǵan «Yavaatawındağı Kaviti tuwralı» degen III tomalıq miynetinde ayqın kózge taslanadı.²¹ Bul miynettiń kirisiw maqalası «Adam zattıli qurılısınıń rawajlanıwı hám onıń xalıqtıń ruwxıy rawajlanıwına tásiiri haqqında» dep ataladı. Bul maqala V. Gumboldt tıń til filosofiyasınıń ózinde sáwlelendirgentiykargı miyneti esaplanadı.

Ol E. Kondilyaktıń 1755-jılı járiyalanǵan «Grammatika» degen miynetinde bildirilgen, «til tek oydı sáwlelendirip qoymaydı, al oy-pikirimizdiń, bilimimizdiń rawajlanıwına da tásir jasaydı», I. Gerderdiń 1772-jılı járiyalanǵan «Tildıń paydabolıwı haqqında izertlew» degen miynetinde bildirilgen, tildıń paydabolıwı hám tábiyatı haqqında, til, oylaw hám «xalıqtıń ruwxı»nıń ózara baylanıstıwralı pikirlerin hám Avgust Shlegeldiń tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyasını basshılıqqa aladı.

V. Gumboldt tıń filosofiyalıq kóz-qarası Immanuel Kant tıń kritikalıq filosofiyası tásirinde qalıplesken. Sol dáwirdegi filosofiyalıq oy-pikirlerge Kant tıń tazasınadağı qarama-qarsılıqlar-antinomiya tuwralı táliymatı úlken tásir jasaydı.

V. Gumboldt Kant tıń antinomiya tuwralı táliymatın til bilimine qollanıwǵa háreket etedi. Ol da Kant sıyaqlı «sana materiallıq tábiyattan ǵárezsiz óz nızamların menen rawajlanadı», -dep esaplaydı. Usı kóz qarastı tilge baylanıslı qollanıw, «til ruwxıy halattıń nızamları tiykarında rawajlanadı» -dep jazadı. Sonıń menen birge oltıldı oylaw quralı sıpatında bahalaydı.

²¹Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. – Berlin., 1836-1839.

V. Gumboldt tildin kommunativlik xızmeti hám onın seslik tárepine úlkendiqqat awdaradı: «Sózdiń qurılısında báhama eki birlik-ses hám túsinik birligiboladı».

Onıń pikirinshe, tildexalıqtıń ruwxıy dúnyası sáwleleniwintabadı. Bul jaǵday tildin onı qollanıwshı individ penen qorshaǵan obyektiv dúnya ortasında bolıwına baylanıslı júzege keledi. Basqa xalıqtıń ruwxıy dúnyasın bilıw ushın sol xalıqtıń tilin úyreniw zárúr,-

dep jazadı. V. Gumboldt tayarlogikalıq kestelertiykarında konkret tillerdi izertlewge boladı dep esaplaytuǵın deduktivli-ulıwma grammatikalıq (universal grammatika) kóz-

qaraslarǵa qarsıshıqtı. Onıń ornında induktiv grammatika tiykarında, yaǵnıy konkret tillik faktler tiykarında jekkelikten ulıwmalıqqa qaray izertlewdi usındı. Ayırım-ayırım tillerdiń materialların izertlew tiykarında ulıwma adamzat tiline ortaq qubılıslardı anıqlawdı usındı.

V. Gumboldtın lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwir dibaslap berdi. Ol til bilimi tariyxında birinshiretti tildin ishki qurılısın sáwlelendiret uǵın pütün lingvistikalıq sistemanı, tildi sol tilde sóylewshı xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy ómirimenen baylanıslı halda úyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz-qarasları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı. Gumboldtın kórkem óner filosofiyasına qızıǵıwshılıǵı onı F. Shelling penen jaqın astıradı. V. Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hám ilim ruwxıy mádeniyatın rawajlanıwındaǵı izbe-iz basqıshlar ekenligi tuwralı ideyanı basshılıqqa aladı hám onıń miynetlerinde bul ideya sezilipturadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretilwshiliginiń túrleri ekenligin hám olar adamzat dóretilwshiliginiń ayrıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına iyebolatuǵının anıqtúsindi.

Usı kóz-qarastan shıǵa otırıp, V. Gumboldt tildijámiyetlik qubılısh hám adamzatın ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın til teoriyasınıń tiykarın aldı. Gumboldt qashe kem til bilimi XVIII ásir diń sońǵı sheregind e payda bolıp XIX ásir diń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómiriniń barlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizmaǵı mıńıtásirinde boldı.

V. Gumboldtın 1812-jılı járiyalanǵan «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgeri» degen maqalasında romantizm ideyalarınń tásiriseziledi. V. Gumboldt bul miynetinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxı nı izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlew ushın gilt bolıwı kerek», - degen pikir di bildiredi.

«Hárqıylı rawajlanıw basqıshlarındaǵı tillerdi salıstırmaı izertlew haqqında» deg

enmiynetinde oltillerdiń rawajlanıwınıń úsh basqıshın kórsetedi.

Birinshi basqısh - tillerdiń payda bolıw dáwiri. Ol «til bir halattan ekinshi halatqa sekirmeli túrde ótiwine baylanıslı birden payda boladı. Birinshi basqısh

tildińorganikalıq qurılısınıńpaydabolıwınıńtolıqemes,dáslep kókórinisleriqalıplesedi» -dep jazadı.

Ekinshibasqısh-

tilhámónıńqurılısınıńqalıplesiwimenenbaylanıslı.Tildińqalıplesiwituraqlılıqhalatına shekemdawametedı,onnankeyintildińqurılısında ayrıqsha ózgerisler júz beriwı mımkin emes. Onıń pikirinshe, dúnyatilleri rawajlanıwdıń birdey jolları menen rawajlanadı, biraq hár qıylı basqıshlardaturaqlılıqhalatınajetisiwımımkin.

Úshinshibasqısh tildińshólkemlesiwinińjuwmaqlawshısheginejetkendáwirden baslanadı. Til endi rawajlanbaydı, úlken ózgeriske de ushıramaydı, biraqtildiń qurılısında kishigirim ózgerisler júz beredi, jetilisip baradı. Onıń pikirinshe,házirgi Evpora tilleri usı basqısha turıptı. Tildiń jetilisiwi sol xalıqtıń tariyxırawajlanıwımenentıgızbaylanıslı.

Gumboldtusımıynetindehár birtildesóylewshıxalıqtıńoylawındaózgeshelik bolatuğın, tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligi haqqında bahalı pikirlerinbildiredi: «Til jeke adamnıń erkin dóretiwshiligi emes, al pútin xalıqqa tiyisli, keyingi áwladlar onı aldıńǵı áwladlardan miyras etip aladı», tiller tek anıqlanǵanhaqıyqatlıqlardı sáwlelendiriw quralı bolıp qalmastan, ele belgisiz bilimlerde biliwquralıdaesaplanadı.Tillerdińhárqıylılıǵıtek seslerdińhámtańbalardıńhártúrliligi ndeemes,aldúnyanıtanıw,seziwhámqabıllawdıńhárqıylılıǵınabaylanıslı».

Solay etip, onıń pikirinshe tillerdi olardıń qalıplesiw basqıshında salıstırıw - bultipologiya,altillerdiolardıńjetilisiwbasqıshındasalıstırıw-bulbirinshigezekte, hár bir xalıqtıń ózine tán dúnyanı tanıw, tildiń járdeminde qalıplesetuǵınálemnińkartinasınsalıstırıwbolıptabiladı.

Gumboldttıńeńtiykarǵımıynetiesaplanatuğın«Adamzattiliqurılısınıńrawajlanı wı hám onıń adamzattıń ruwxıy rawajlanıwına tásiiri haqqında» degenmiynetinde«insannıńruwxıykúshi»,«insannıńruwxıykúshinińháreketi»túsinikl erinediqqatawdaradı.

Tiladamzattıńruwxıykúshimenentıgızbaylanıslıbolǵanlıǵısebepli,hárbir konkret til xalıqtıń ruwxı menen tıǵız baylanıslı. Gumboldttıń pikirinshe, tiladamzatmádeniyatınıńajıralmasbólegibolıptabiladı:Tiladamzatruwxınıńháreketi, xalıqtıńbirden-birenergiyası.Til-adamzatháreketinińbasqabarlıqtúrleriniń tiykarında turatuğın adamzat ruwxınıń baslı háreketi. Olinsandı insanetipqalıplestirgentiykarǵıkúsh.

Usımıynetinde,oltilgeanıqlamaberedi:Tilhárekettińnátıyjesiemes(ergon),al- háreket(energiya)bolıptabiladı.Onıńpikirinshe,tilmateriya(substanciya)hámformada nıbarat.Oltildińishkiformasıtıwralıpikirlerinbildiredi. Ishkiforma degende til sesleriniń óz ara dizbeklesiwi nátıyjesinde mániańlatatuğınnázerdetutiladı.Tildińsırtqıhámishkiformasıbirpútinliktińeki

tárepibolıp,tilsesleriteksóylewprocesinde,konkretsituaciyadamániańlatıpkeledi.

V.Gumboldtńtilbilimitarawındaǵıkonceptciyasınıńtiykarǵıteoriyalıqhám metodologiyalıqstanımlarıtómen degilerdenibarat:

a) Tilgeruwxtıńorganizmiruwxtıńháreketisıpataqnasjasawı;

b) Tildiqarama-qarsılıqtıńbirliğidepesaplawı,antinomiyatuwralıpikirleri:

v)Tilgesistemasıpataındakózqaras;

g)Tilgestrukturalıq-statikalıqqatnasqasalıstırǵandadinamikalıq,genetikalıq qatnasjasawdıńzárúrligi;

d) Tildiózin-ózipaydaetetuǵınorganizmsıpataındatúsiniw;

e) Waqıttıń ótiwi menen tilde júz beretuǵın ózgerislerdi tariyxıy analizlewgeqaraǵanda(panxroniyalıqyamasaaxroniyalıq)waqıtlıqshegaranıturaqlıbil meytuǵınqubılıssıpataında qaraw;

j)Awızekisóylewtilinúyreniwgedıqqatawdarıw;

y) Adamzat háreketiniń basqa túrlerinen baylanıssız tildiń tek ishki qurılısınbayanlawdanbastartıwhámt.b.

V.GumboldtńkonceptciylarıtıykarındaXXásirtilbilimindejańagumboldtshılıq aǵımıpaydaboldı.Evropadaqálipleskenjańagumboldtshılıqaǵımınıń tiykarǵı wákilleri – L. Veysgerber, Y. Trir, G. Ipsen hám t.b. Olar tildińsemantikalıq tárepine tiykarǵı dıqqattı awdarıp, tildi sol xalıqtıń mádeniyatı menentıǵızbaylanıshizertlew dialdınamaqsetetipqoyadı.Amerikadaqálipleskenetnoli ngvistika aǵımınıń kórnekli wákilleri – Eduard Sepir, Bendjamen li Uorfhám t.b. bolıp olar da til hám mádeniyat mashqalasına tiykarǵı dıqqat awdaradı,amerikaindeeclerinińtillerinEvropaxalıqlarıtillerinesalıstırmalıbaǵdardaú yrenedi.

Ulıwmajuwmaqlastırıpaytqanda,VilgelmfonGumboldtXIXásirdińbirinshi yarımındaǵı til bilimde ayrıqsha ornı bar, kórnekli tilshi, lingvofilosof,mámleketlik isker boldı. Onıń til bilimi tarawında bildirgen pikirleri qaraqalpaqtilinizertlewdedemetodologiyalıqtıykarbolıpqaraqalpaqtilbilimdeetnoli ngvistika, lingvofolkloristika hám semantikalıq baǵdarda ilimiy miynetlerdińpaydabolıwına tásir jasadı.

Psixologiyalıq aǵım.G.Shteyntal

Psixologiyalıq aǵım XIX ásir diń 50-jıllarınan baslap til biliminiń ayrıqshatarawı sıpatında qalıplesti. Bul lingvistika menen psixologiyanıń arasında paydabolǵan jańa aǵım.

Psixologiyalıq aǵım sóylew háreketinde bolatuǵın xabarberiw, xabardıqabıllaw processlerinińqalay iskeasatuǵınınızertleydi.Bul aǵım XIXásirdińortalarındaV.Gumboldtńtilfilosofiyasınıńtásirindepaydaboldı.Gumboldtń

psixologizmi - bul universal baǵdardaǵı ulıwma adamzattıń sana, oylaw hám ruwxkonceptiyalarınatıykarlanadı.

Psixologiyalıq aǵım nıń tiykarın salıwshı Geyman Shteyntal (1823-1899) bolıp tabıladı. Ol Berlin universitetiniń professorı. XIX ásirdegi til filosofiyasında, psixologizm óz aldına xalıqlıq psixologiya konceptiyası negizinde payda

boldı. Shteyntal dıń psixologiyalıq konceptiyası birtárepten logikalıq grammatikalıqtalı ymatqa (bultalıymattıń tiykarǵı kóz qaraları K. Benkerdiń 1841-jılı járiyalanǵan «Til organizmi» miynetinde sáwlelengen), ekinshi tárepten, Avgust Shleyxerdiń biologiyalıq naturalizmine qarşı aǵım sıpattında júzegekeldi. Shteyntal

V. Gumboldt tıń til filosofiyasını basshılıqqa alǵan.

Kóplegen ilimiy izertlew jumıslarınıń avtorı bolǵan G. Shteyntal konkretillerdi yamasalınǵıstikalıq qubılıslar hám faktlerdi izertlew menenemes, al ulıwma teoriyalıq máseleler menen shuǵıllanǵan. Onıń psixologiyalıq konceptiyası tómendegi miynetlerinde sáwlelengen: «Til filosofiyası boyınsha V. Gumboldt tıń miyneti» (1848), «Grammatika, logika hám psixologiya, olardıń principleri hám qarım-qatnası» (1855), «Til qurılısınıń baslı tiplerine sıpatlama» (1860), «Psixologiya hám til bilimine kirisiw» (1881). Bulardan basqa avtor dıń «Til dıń paydabolıwı» (1888), «Grekhámrimlilerde til bilimitariyxı» (1891) h.t.b. miynetleri járiyalanǵan.

G. Shteyntal dıń psixologiyalıq konceptiyası Gerbert tıń asociativ lipsixologiyasına tiykarlanıp, onda adamnıń sana-sezimi, tili, aqıl-oyı psixologiyanıń assimilyaciya, appercenciya, asociaciyanızamları menen basqarılatuǵı nı basshılıqqa alıladı.

Ol 1860-jılı Moris Lacarus penen birge psixologiyalıq aǵım nıń máselelerin járiyalaw ushın «Til bilimi hám etnikalıq psixologiya» jurnalın shólkemlestirdi. Shteyntal hám Lacarus tárepinen ortaǵa qoyılǵan xalıq psixologiyasına baylanıslı máseleler tómendegiler: Xalıqlıq psixologiyanıń jeke individ tıń

psixologiyasına qatnası, psixologiyanıń bóliniwi, tábiyathám ruwx, antropologiya, etnologiya, tariyx, siyasat, tábiyattanıwǵa qatnas, tariyx tıń filosofiyadan ózgesheligi, empirik alıqsıpattaǵı xalıq psixologiyası- ilim tarawı sıpattında degen máseleler átirapında boldı.

Vilgelm Vundt tıń til filosofiyası

V. Vundt (1832-1920)- kórne klinemisilimpazı, filosof hám psixolog. Qanıgeligi boyınsha vrach, fiziologiya hám psixologiya tarawları boyınsha jetik qanıge. 1885-jıldan Leipciǵ universitetiniń filosofiya boyınsha professorı. Onıń ilimiy hám pedagogikalıq xızmeti usı oqıwornı menen tıǵız baylanıslı. Ol fiziologiy

a,psixologiya,filosofiya,logika,tilbilimi,etikahámdinboyınshakóplegen
miynetlerdińavtorı.

V. Vundt tñ til filosofiyası tiykarınan psixologiya bazasına qurılğan. Vundt tñ pikirinshe, filosofiya sıyaqlı psixologiya da óz aldına ilim bolıp tabıladı. Yaǵnıy hárqanda yilimi y biliwdıń empirikalıq tiykarı psixikalıq processes applanadı.

Psixikalıq processesler di izertlew dıń áhmiyetin óziniń 1889-jılı járiyalanğan «Filosofiya sisteması» miynetinde kórsetedi, oylaw dıń psixologiyalıq tiykarlar proble masınakeń túrde toqtaydı.²²

V. Vundt 1878-jılı eksperimental psixologiya problemaların sistemalı izertlew maqsetinde Leipzig qalasında birinshi mártebe eksperimental psixologiya institutın shólkemlestiredi. Bul institut sońǵılıǵında barlıq psixologiyalıqla boratoriyalarushın úlgizmetin atqaradı.

Ol, sonday-aq, «Filosofiyalıq izertlew» («Philosophische Studien») degen atama daǵı filosofiyalıq-psixologiyalıq jurnaldı shólkemlestirdi. Bul jurnal Vundt tárepinen 1883-1903-jılları sistemalı túrde járiyalandı. 1905-1918-jılları «Psixologiya boyınsha izertlewler» degen jańa atama dashiǵıpturdı. V. Vundt tñ «Fiziologiyalıq psixologiyalıq tiykarları» dep atalatuǵın klassikalıq miynetinde, psixologiyalıq eksperiment metodika sikeń túrde bayanlandı.

«Quramalı psixikalıq procesler, - dep jazadı V. Vundt - sol xalıqtıń tilinde, úrp-ádetinde, dini hám kórkem ónerinde obyektiv túrde iz qaldıradı. Mine bulardıń hámmesi - xalıq psixologiyası degen ilim tarawında izertlew tiyis».

V. Vundt óziniń 1888-jılı járiyalanğan «Xalıq psixologiyasınıń jolları hám maqseti tuwralı» degen miynetinde psixologiya menentil bilim arasındaǵı baylanıs proble masına qatnasın bildiredi.²³

Ol 1900-jılı ontomlıq «Xalıqlar psixologiyası. Tili, mifleri hám úrp-ádetleriniń rawajlanıw nızamları boyınsha izertlew» miynetiniń birinshi bólimin járiyaladı. 1400 betten ibarat dáslepki eki tomı tildi izertlewge arnalıp «Til» dep ataladı.²⁴ Birinshi tomı «Xalıq psixologiyasına kirisiw» dep ataladı, ol bes bap tan ibarat. I babı «Kórsetiwshi háreketler», II babı «Háreketler tili», III babı «Til sesleri», IV babı «Seslik ózgerisler»; V babı «Sóz jasalıw» dep ataladı.

Ekinshi tomı tórt bap tan ibarat I babı «Sóz formaları», II babı «Gáp», III babı «Mániniń ózgeriwı», IV babı «Tildiń kelip shıǵıwı» dep ataladı.

V. Vundt tñ bul miynetleri psixologlar hám tilshilerge belgili dárejede tásir jasadı. Ol sociallıq psixologiya sistemasın qalıplestiriwushin ózinen aldınǵı G. Shteyntal hám M. L. Kacarustárepinen bildirilgen, «jeke psixologiya xalıqlıq psixologiya menent olıqtırıw kerek, olare kewi ulıw mapsihologiya nıń bólimleri» -

²²Wundt W. System der Philosophie. Bd. I-II. - Leipzig., 1889.

²³Wundt W. Volkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache. Bd. I-II. Die Sprache. 1900.

²⁴Вунд В. Физиология языка. - СПб., 1868, 7-6.

degen ideyaga súyendi. Shteyntal hám Lacarusti xalıq psixologiyası táliymatınıńtiykarın salıwshılar sıpatında tán alğan halda, olardıń iliminiń kemshilik táreplerinsıńa aladı. «Olar ilimpaz sıpatında individual psixologiya sheńberlerinen sırtqashıǵaalmadı»-depjazadı.

Vundttıńpikirinshe,«tildińrawajlanıwı-bulpsixologiyalıqrawajlanıw». «Til - adamnıń psixofizikalıq háreketiniń juwmaǵı». Vundttıń til filosofiyasınıńtiykarǵıkonceptciyası-tildiadamzatjámiyetinińrawajlanıwprocesindegijámáátlik ruwxıyháreketlerinińbaslı ónimi sıpatındabahalaydı.

V.Vundttıńlingvistikalıqhámpsixologiyalıqideyalarınıńshákirtipsixolog hám tilshi O. Ditrixqa úlken tásir jasadı. O. Ditrixtıń 1903-1904-jıllarıjáriyalanǵan «Til psixologiyası tiykarları» miynetinde Vundttıń til filosofiyasınıńtásiri ayqınseziledi.

A.A.Potebnyanıńtilfilosofiyası

AleksandrAfanasevichPotebnya(1835-1891)oristili,poeziyasıhámfolklorı,sonday-aqulıwmatil bilimi boyınshakórnekleizertlewshi.

A. Potebnyanıń ilimiy-dóretiwshilik xızmeti Xarkov universiteti menen tıǵızbaylanıslı. Ol Xarkov universitetin 1863-jılı pitkerdi hám qalǵan ómirindegi barlıqilimiyizertlew,pedagogikalıqjumıslarınısıoqıwornındaótti.Olózinińerudiciyası, lingvistikalıqoy-pikirinińkeńligimenenauditoriyaǵakúshlitásirjasaytuǵınájayıplektorbolǵan.AleksandrPotebnyanıńmektebinensońǵılıǵında

D.I.Ovsyaniko-Kulikovskiy,A.V.Popov,B.M.Lyapunov,M.A.Kolosov,A.I.Sobolevskiykibitalantlı shákirtlershıqtı.

Oǵan 1877-jılı«Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» degenmiynetinińItomıushın RossiyaİlimlerAkademiyasınıń M.V.Lomonosovatındaǵı sıylıǵıberildi.

Potebnyanıń ilimiy miyraslarınıń ishinde ulıwma lingvistikalıq kózqaraslarısáwleleniwintapqantómendegimiynetleriayrıqshaorındiyeleydi.1862-jılıjáriyalanǵan«Oylawhámtil»miyneti,²⁵1876-jılıjáriyalanǵan«Orıstilinegiseslerdiń tariyxı máselesine», 1894-jılı járiyalanǵan «Sóz óneri teoriiyası boyınshalekciyalardan», tórt tomlıq «Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» (1905) degenmiynetleri.

Oltilfilosofiyası,ulıwmatilbilimi,morfologiya,fonetika,sintaksis,semasiologiy a,dialektologiya,hind-evropatillerinińsalıstırmalı-tariyxıygrammatikası hám slavyan tilleri máselesi menen qızıqsındı. Sonday-aq, Potebnyapoetika, kórkem shıǵarma tili, til hám kórkem-ónerdiń qatnası máselelerin izertlewmenen shuǵıllandı.

²⁵Потебня А. А. Мысль и язык. // - Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. - М., 1862.

Potebnyaniń filosofiyalıq kózqaraslarınemisklassikalıq filosofiyası I. Kant, I. Fichte, F. Shelling, G. Hegel miynetleritiykarında qalıplesti. Sonday-aq, V. Gumboldt, G. Shteyntaldıń miynetlerimenen jaqınnan tanıs boladı.

V. Gumboldtıń til filosofiyası, ásirese, onıń ilim hám kórkem ónerdi adam zatsanasınıń birtúrısıp atında qarawı, onı tilmenen baylanıslı izertlew zárurlıǵı tuwralı ideyaları Potebnyaga úlken tásir jasaydı. Potebnya bul máselelerdisol dáwirdegi til biliminde ústemlik etken filosofiyalıq psixologizm kózqarasınan qabıllaydı. Oǵan M. Lacarus penen G. Shteyntaldıń etnikalıq psixologiya tuwralı teoriyaları dabelgilidárejedetásirintiygizgen.

A.A. Potebnyaniń til bilimi tariyxındaǵı tiykarǵı xızmeti tómendegilerden ibarat boldı: ol birinshi gezekte til filosofiyası menen qızıqsındı, tildıń mádeniy, mádeniy-tariyxıy, psixologiyalıq qubılıskenligin anıqlawǵa umtıldı, til hám oylawdıń, olarǵa mádeniyattıń qarım-qatnası máselelerini izertledi.

Onıń ilimiy-dóretiwshilik xızmeti eki dáwirge bólinedi: birinshi dáwiri 1860-1865-jıllardı óz ishine aladı. Bul dáwirde ol V. Gumboldt hám Shteyntaldıń til teoriyası boyınsha filosofiya-psixologiyalıq ideyaların sın kózqarasında úyrenip shıqtı. Usı dáwirde ol til biliminde tiykarınan psixolog hám filosof sıpatında kóz getaslanadı. Ekinshi dáwiri 1865-1891-jıllardı óz ishine aladı. Potebnya bul dáwirde orıstiliniń fonetika hám grammatikasını, dialektologiyasını boyınsha izertlewler júr gızdı. Hind-evropa til biliminiń jetiskenliklerine tiykarlana otırıp slavyan tillerintereń izertledi.

Potebnyaniń ilimiy-dóretiwshilik xızmetin úyrenip qaraǵanıımızda, onı qızıqsındırǵan baslı másele-til hám oylawdıń óz ara qatnası máselesi ekenligin ańlawǵa boladı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde, óziniń aldına individtiń psixikalıq halatın adamnıń biliw procesiniń obyektiv mexanizmi sıpatında úyreniw wazıypasın qoyadı. Ózi islep shıqqan keste tiykarında poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim teoriyasın quradı. Yaǵnıy bul jerdes ózilimiyoylaw hám kórkem-óner psixologiyası problemaların úyreniw tuwralı boladı. Bul teoriyanıń tiykarı V. Gumboldt tárepinen islep shıǵılǵan, keyin G. Shteyntal tárepinen ayırım ózgerisler menen rawaj landırılǵanı. Biraq bul teoriyanı tiykarlap dálillegen A.A. Potebnya boldı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde «poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim tilar qalıj úzege asadı», - degen V. Gumboldt ideyalarında wametti. «Bilimdi úyreniw tildıń túrinen ǵárezli boladı. Grammatikalıq qurılıstıń ózgeriwi menen pikirlew qurılısı ózgeredi». Potebnyaniń pikirinshe: «Tiltayar oypikirdisáwlelen diri wquralı emes, aloy-pikirdipayda etedi»²⁶. Sonlıqtanda ol tilge

²⁶Потебня А.А. Мысль и язык. // - Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. - М., 1862.

oylawdın hám biliwdın tiykarǵı usılı, oydı shólkemlestiriwshi háreket sıpatındaqaraydı.

G.Shteyntaldın ideyalarında wametip, ol, «tildin barlıq waqıtta oylaw menensayk eskelmeytuǵın kórsetedi». Máselen, xudojnik hám hárqanda ymızı kanttıń dóretiliwshilik oylawı sózdiń qatnasısız ámelge asadı. Júdá quramalı matematikalıq túsiniqler de shártli tańbalar arqalı orınlanadı, biraq ta buǵan erisiwbasqıshı til arqalı júzege asadı. Potebnya til hám sóz arqalı jasaytuǵın mifler, ápsanalardı úyreniw júdá áhmiyetli, sebebi olar adamlardı bir jámiyetke birlestire di. Bir tilde sóylew adamlardı bir-birine jaqınlastıradı. Tildin birligi diniy, ekonomikalıq hám siyasiy birlikke salıstırǵanda anaǵurlım jaqın, -dep juwmaqshıǵaradı. Usı máselege baylanıslı «Xalıqtıń jasawınıń birden-bir hesh nársenelen mastırıp bolmaytuǵın usılı tiliniń birligi bolıptabıladı», -dep jazadı.²⁷

Ulıwma juwmaqlastırıpaytqanda, A.A.Potebnyanın filosofıyalıq-lingvistikalıq kózqarasları V.Gumboldt, M. Lacarus, G. Shteyntal h.t.b. kórneikli ilimpazlardın «adamnıń evolyuciyalıq procesi menen birge oylawdın hám tildin rawajlanıwı iske asadı, olardıń biriniń rawajlanıwı ekinshisiz bolıwı múmkin emes. Sóz tayar oy-pikirdi sáwlelendiriw quralı emes, ol oylawdı qalıplestiriwshi usıl bolıptabıladı. Til-buloydın ózi. Oydıń payda bolıwı til menen organikalıq baylanıslı boladı, oylaw tildengár ezli»-degen ideyalarınatıykarlanadı.

Akademik V.V. Vinogradovnıń ilimiy-dóretiliwshilik xızmetine baharip, «Orıstıl bilimitariyxında Potebnya ayırıqsha orındı iyeleydi. Tilshi-oyshı sıpatında ol orıs tilin ulıwma adamzatlıq til hám oylawdın evolyuciyası menen tıǵız baylanısta izertledi», -depatap kórsetedi.

XIX ásirdegi til teoriiyasında tiykarǵı orındı V.Gumboldt tárepinen islepshıǵılǵan til koncepciyası oraylıq orındı iyeleydi. Bul koncepciyadaǵı Gumboldtın tiykarǵı ideyası- «til massalıq háreketlerdiń ónimi, sonıń menen bir waqıtta háreket bolıptabıladı». Gumboldt tildin dóreliw procesi, qurılısın bayanlawda fenomendi, yaǵnıy háreketi bayanlaydı. Gumboldtın tilontologiyası tiykarında til filosofiyasını abaylanıslı bir qansha ideyalar paydaboldı.

1) Dúnyatillerin óz-ózin rawajlanatıǵın tábiyiy organizm sıpatında túsiniw ideyası. Bul ideya boyınsha tildin rawajlanıwı qálegen tábiyiy organizm sıyaqlı adamnıń erkin etis jasaydı, -depesaplaydı. Bul Avgust Shleyxertalıymatınıń filogenetikalıq hám ontogenetikalıq aspektlerin ózishine aladı.

2) Oylawdın rawajlanıwı tuwralı túsiniq. Bul ideya boyınsha oylaw tildin háreketin átiyjesinde paydaboladı. Bul ideya G.Shteyntal, M.Lacarus, V.Vundt, A.A.Potebnyamıynetlerinde sáwleleniwintaptı.

²⁷Потебня А.А.Мысльязык.с.222.

XIX ásirtilbiliminińen baslıjetiskenligibultıldıńshkıbaylanıslarınanalizlew, oylawmenentıldıńbaylanısınatásirjasaytuǵınsırtqıfaktorlardızertlew boldı.

3-

TEMA.

XIX ÁSIRAQÍRÍ HÁM XX ÁSIRDEGITILBILIMI

Joba:

1. *Tilbilimindegijasgrammatistlerbasqıshı. Leypcigmektebi*
2. *Kazanlingvistikalıqmektebi. Moskvalingvistikalıqmektebi*
3. *Jenevalingvistikalıqmektebi. FerdinanddeSossyur. Sociologiyalıqagım*
4. *GugoShuxardt. «Sózlerhámzatlar»mektebi. Tilbilimindegiestetikalıqmektep5Neo lingvistika. London lingvistikalıqmektebi*

Tilbilimindegijasgrammatistlerbasqıshı. Leypcigmektebi

XIX ásirdeń 60-jıllarınan XX ásirdeń 20-jılları aralıǵı salıstırmalı-tariyxıy tilbilimihámulıwmatilbiliminińrawajlanıwı, tilbiliminińquramalızertlewmetodologiyası hám analizlewdeń qatań texnologiyasına tiykarlangan anıq pángeaylanıwımenensıpatlanadı.

XIX ásirdeń 60-

jıllarıkomparativistikadajúzegekelgenkrizisjańajasgrammatistler aǵımınıń paydabolıwına alıp keldi. Jas grammatistler aǵımına tánbolǵan kontseptsiya G.Ostgof, K.Brugman, A.Leskin, B.Delbryuk, G.Paul h.t.b.ilimpazlardıńatlarımenenbaylanıslı.NemisilimpazlarınıńbulagımınaskandinaviyalıK.Verner, daniyalıV.Tomsen, frantsuzM.Breal, shveytsariyalıFerdinandt deSossyur, italyalı G.İ. Askoli, amerikalı V.D. Uitni, rossiyalı F.F.Fortunatov, İ.A.BoduendeKurteneh.t.b.ózlerinińdóretiwshilikxızmetinińdáslepki basqıshlarında qosıldı. İlimiyádebiyatlarda jasgrammatistler aǵımın - Leyptsigmektebidepataladı. Onıńtiykarǵısebebi Leyptsig universiteti grammatistleritárepinen jasgrammatistler aǵımınıń metodologiyalıq tiykarları islep shıǵıldı.

Leyptsig lingvistikalıq mektebinıń tiykarǵı wákilleri - Avgust Leskin (1840-1916), German Ostgof (1847-1909), Bertold Delbryuk (1842-1922), Karl Brugman (1849-1919) hám German Paul (1846-1921) esaplanadı.

F. Bopptan A. Shleyxerge shekemgi, ózlerinen aldınǵı tilshilerdi sheshiwshı túrdesinǵaalǵan olardıń nemisilimpazı F.Tsarnkeironiyamenen «Jasgrammatistler» («Ünggrammatiker») dep atap edi, sońǵılıǵında bul termin ilimiyortalıq takeńnentanımalıqqaiye bolıp ketti.

Jas grammatistler aǵımı XIX ásirdeń 80-jıllarınan baslap qalıpsipilimiyaǵımsıpatında 50 jıl jasaadı. Onıń wákilleri tilhaqqında ǵılimniń wazıypaları hám

tiykarǵı printsiplerin anıqlaw hám lingvistikalıq analizlew metodikasın jetilistiriwmáseleleri menenshuǵıllandı.

Romantizm aǵımı wákilleri til bilimine eski dáwirdegi ádebiy estelikler hámfolklorlıqshıǵarmalardaǵıdereklerboyınshaulıwmahind-evropamádeniyatınqaytatiklewushınmaǵlıwmatalatuǵındereksıpátındaqaradı.F.Bopp, Ya.Grimm, R.Rask, A.X.Vostokov, h.t.b.tilshibolıwmenenbirgefolklorist, paleograf, ádebiyat tariyxshıları bolsa, ayırımları, máselen F.Í. Buslaev kórkem-ónertanıwshısıboldı.Olardıńkóz-qarasınsha, tilbiliminińwazıypası-ruwxıymádeniyattıńtariyxınbayanlawhámqaytatiklewushınlingvistikalıqmaǵlıwmatlardı paydalanıw bolıp tabıladı. Sonlıqtanda romantizm filosofiyasınasáykestilruwxıyrawajlanıwdıńderegisıpátındaqaraldı, tilsistemasınıńrawajlanıwsebeplerimádeniyhámruwxıyrawajlanıwdıńfaktorlarısıpátındaúyrenildi.

A. Shleyxer hám onıń shákirtleri tildi tábiyiy organizm sıpatında úyreniwideyasınusındı.

Aljasgrammatistlertillikózgerislerdińsebeplerinekstralingvistikalıqemes, al ishki lingvistikalıq faktorlardanizlewimiz kerekdepesapladı. Olardıń baslıtezisi: Tildiń qurılısı (til organizmi, tildiń sisteması) hám onıń jasawı sistemanińózinháreketke keltiredi.

JasgrammatistlerShleyxerkontsepsiyasındaǵıtábiyiyobektivnızamlartiykarındaǵı tildiń rawajlanıwı tuwralı organikalıq teoriyasın parallel dawam etkenhalda, oǵan komparativistikadaǵı til sistemasınıń óz-ózinen rawajlanıwı tuwralı pikirlerinqarsıqoyadı.Jasgrammatistlertildińrawajlanıwınıńekibasqıshıhaqqındaǵıteziske qosılmaıdı.Olartildibirinshidenbizińeramızǵashekemgidáwir, yaǵnıy jaslıq waqtı; ekinshi dáwiri-rawajlanıw dáwiri dep bóliwge qarsıboladı. Ol hár bir tildegi házirgi dáwirde bar materiallardı izertlewdi usınadı. JasgrammatistlerXIXásirdińbirinshiyarımında tilbilimindeústemliketkenglottonikalıq protsesslerdińbirliǵı, túbirtillerdińagglyutinatsiyaarqalıflektivtillerge aylanıwı, V. Gumboldtıń xalıqtıń milliy ruwxın sáwlelendiretuǵın tildińishki forması tuwralı, A.Shleyxerdiń tildi tábiyiy organizm sıpatında úyrenetuǵınhám tildiń jasawınıń eki dáwiri- eski dáwiri tildiń formalarınıń payda bolıwı hámqalıplesiw dáwiri, jańa dáwir tillik formaların buzılıw dáwiri usaǵan ideyalarǵaózlerinińqosılmaıtuǵınınbildirdi.

Jas grammatistler individtıń sóylew protsesin izertlewtil biliminiń tiykarǵıwazıypasıbolıwıshártdepsanaydı.Sóylewshimenentıńlawshınıńturmıssharay atlarınıńjaqınlıǵıtiykarındabir-birintúsiniwihámqarım-qatnasjasawıtámiyinlenetuǵınına, sonday-aq olardıńkewillerindepaydabolatuǵıntúsiniklerkompleksinińjaqınlıǵınátıyjesindetildiindividual-psixikalıqqubılıssıpátındaizertlew máselesineayırıqshadıqqatawdaradıOlartilditábiyiyqubılıssıpátında

emes, tildin adamlardan tısqarı hám jámiyetlesken adamlardin üstinde ózinen-ózi jasamaytuǵının, al tek individiumlar arqalı jasaytuǵın jámiyetlik qubılıs sıpatında úyrenedi. Olar til bilimin individtin psixologiyasın izertleytuǵın mádeniyattan ıwıllımleriniń qurılısında úyreniw diúsınadı. Individtin psixologiyası men enbirge fiziologiyası da túsiniydi, bul jaǵday tillik qubılıslardı úyreniwde dualizmge alıp keldi.

Jas grammatistler aǵımınıń tiykarǵı kóz qaraları bayanlangan miynetlerit ómende giler: Jas grammatistlerdin manifesties aplanatuǵın G. Ostgoft hám K. Brugmannın «Hind-evropa tillerini morfologiyalıq izertlew» miynetiniń I tomlarında kirissózi,²⁸ German Pauldin «Tiltariyxı printsipleri»²⁹, B. Delbryuktin «Tildi úyreniwge kirisiw. Salıstırmalı til bilimi metodologiyası hám tariyxınan», «Tildi izertlewdiń tiykarǵı máseleleri» miynetleri,³⁰ K. Brugmannın «Til biliminiń házirgi jaǵdayı máselesine» miynetleri bolıptabıladı.³¹

Jas grammatistler aǵımınıń lingvistikalıq izertlew metodologiyası K. Brugman hám B. Delbryuktin «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń tiykarları» degen kapitalıq miynetinde beriledi.³²

Jas grammatistler hind-evropa tilleriniń salıstırmalı tariyxıy fonetikasını hám morfologiyasın izertlewde belgili tabıslarǵa eristi.

Brugman hám Delbryuktin «Salıstırmalı grammatika tiykarları» miynetikeń kólemli jumıs bolıp onda 70 ten aslam hind-evropa tilleri hám dialektleri materialları analizlengen. Miynetin I, II tomları K. Brugman tárepinen jazılıp fonetika, sóz hám forma jasawshı affikslerdi izertlewge arnalǵan, qalǵan III, IV, V tomları B. Delbryuk tárepinen jazılıp, III tomlarında hind-evropa tilleriniń sintaksislik qurılısı, IV, V tomlarındaǵa paǵzaları, sózshaqapları hám grammatikalıq kategoriyalar úyrenilgen. Ata tildin fonetikalıq sisteması tuwralı túsinikler ózgerdi. Máselen, A. Shleyxer ata tilde 24 ses bar dep esaplaǵan bolsa, K. Brugman 73 sestin bar ekenligin anıqladı. Óz waqtında A. Shleyxer ata tildegi dawıslı seslerdin sanskritke jaqın ekenligi, al grek tilinde dawıslılardin rawajlangan halatın kóriw múmkin. Dawıssızlar tarawında grek tilinde eski halat saqlanǵan, al sanskritte bul halatın buzılıw jaǵdayı ushırasadı, dep kórsetken edi.

Solay etip, Brugman, A. Shleyxerdin ata tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdin keyin alar rawajlangan tuwralıq ipotезasını biykarlaydı.

²⁸Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen. Bd. I. - Leipzig., 1878.

²⁹Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. - Halle., 1880.

³⁰Delbruck B. Einleitung in das Sprachstudium. -

Leipzig, 1880. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Bd 3-5, - Leipzig., 1893-1990.

³¹Brugman K. Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. - Strassburg., 1885.

³²Brugman K und Delbruck B. Grundriss der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. -

Strassburg, 1880-1900.

1-

etnopsixologiyatu wralıp pikirlerimenen kelispeytu ğın bildiredi. Máselen, Pauldın pikirini shehár qanday psixikalıq háraketler individtıń tamirlarında payda boladı. Sonlıqtanda, haqıyqatında jeke psixologiya ómir súredihám hesh qanday etnopsixologiya oğan qarsı qoyılıwı múkin emes. G. Paulózinıń «Til tariyxı printsipleri» miynetinde Vundttın «Xalıq psixologiyası» miynetin sıńa alıp, «Men Vundtda til biliminiń járdeminde alınğan psixologiyalıq juwmaqlardı taba almadım»³³, - dep jazdı.

Leyptsig jas grammatistleriniń til qubılısların lingvistikalıq interpretatsiya jasawı individual psixologizm ruwxında bayanlanğan.

Ózlerine shekemgi til biliminiń tiykarǵı kemshilikleri sıpatında olar izertlew objektin tolıq anıqlap almay turıp yaǵnıy adamnıń sóylew hárketi waqtında qanday faktorlar óz-ara tásir etisetuǵının anıqlamay turıp pikir bildirgenin kórsetedi. Til materialları barqullajańalanıp, óz-ara tásirge ushıraydı, - dep jazadı. Jas grammatistlerdiń pikirinshe, «tildegi ózgerisler, til dóreliw protsesi tek sóylewshi individler tárepinen ámelge asırıladı. Til individiumlar arqalı ómir súredi».

Jas grammatistler «.. házir ğı payıtta sol xalıqtıń tilinde sóylewshineshe individ bolsa sonshellis óylem boladı», -

dep qaraydı. Usınnan kelip shıǵıp jas grammatistler barlıq tillik ózgerisler individtıń sóylew hárketiniń nátiyjesinde payda boladı, -

de gentezisti ortaǵa qoyadı. Jas grammatistler lingvistikalıq analizdiń birden-

bir ilimiy printsiibi-tariyxıylıq bolıp tabıladı, - dep járiyalaydı. Sonlıqtanda jas grammatistler ushın «tariyxıylıq» sózi «ilimiylik» sózine sinonim boldı. Máselen, K. Brugman hám V. Shtraytberg «tildi ilimiy úyreniw dimaqsetetip qoyǵan adamnıń biyliginde jalǵız bir metod-tariyxıylıq metodı boladı», - dep jazdı.³⁴ V. Delbryukta óziniń «Tildi úyreniwge kirisiw» miynetinde tariyxıylıq printsiibintastıyıqlap, «Til bilim filosofiyalıq dáwir dentariyxıylıq dáwirine kirdi», - dep jazdı.³⁵

Tariyxıylıq printsiibi G. Pauldın barlıq kontseptsiasınıń tiykarın quraydı. Onıń miynetinde «Til tariyxı printsipleri» dep biykarǵa atalmaǵan.

Pauldın pikirinshe, til di izertlewdiń barlıq tárepionı tariyxı rawajlanıw baǵdarında úyreniw menen tıǵız baylanısqa. «Tildin tariyxı rawajlanıwı tuwralı maǵlıwmatlarǵa iye bolmay turıp til tuwralı tıyanaqlı pikir aytıw maǵan ulıwmat úsiniksiz»³⁶-dep jazadı ol.

Leyptsig lingvistikalıq mektebi wákilleri tek áyyemgi tillerdi úyreniw, hind-evropa tatılın rekonstruktsiya jasawǵa umtıwlarǵa qarsı shıqtı. Olar Ya. Grimm

³³ Пауль Г. Принципы истории языка. - М., 1960. - С. 22-23.

³⁴ Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Boppshundertjarigen Geburtstage -// Indogermmanischen Sprachen., 1., 1892.

³⁵ДельбрюкБ.Введениев изучениеязыка.-СПб.,1904,с.148.

³⁶ПаулГ.Принципыисторииязыка.-М.,1960. -С.25.

kórsetip bergen, biraq A. Pott, A. Kun, T. Benfey, G. Kurtsius, A. Shleyxer júrgenjol menen emes, basqa jol menen bardı. Olar tildin rawajlanıw nızamlılıqlarınanıqlawushın baymateriallarberetuǵın janlıtillerdi úyreniwgeshaqırdı.

Bulshaqırıqásirese, G. Ostgoftám K. Brugmannın «Hind-evropatilleriboyınshamorfologiyalıq izertlewler» miynetinde ayqın kóz getaslanadı. Bu miynetinde olar birinshi mártebe qısqa hám anıq etip Leiptsig mektebinin kózqarasların bayanladı: «Tillerdi salıstırmalı baǵdarda izertlew menen shuǵıllanıwshı ilimpaz-dep kórsetti olar, - tildin rawajlanıw baǵdarları tuwralı túsınikke iye bolǵısı kelse óziniń ilimiy talantın ata tilge emes, al tildin házirgi jaǵdayın izertlewge baǵıshlawı zárúr». Olar hind-evropa tilleriniń vokalizmin tereń izertledi, seslikalmasılardıń jetiliske kartinasın payda etti, hind-evropatilleri morfonologiyasınıń tiykarınsaldı. Jas grammatistlerdin shákirti F. de Sossy urtárepinen tillik faktlerdi sistema túrinde izertlew tiykarında hind-evropa tillerindegi ablauttıń rawajlanıwı hám sozımlı dawıslılardıń paydabolıwında lileytuǵın «sonantlıq koeffitsent» (1879) nızamı ashıldı. Bul usı dáwirde ĵılken janalıqlardıń biri bolıp, keyin ala F. F. Fortunatov, F. Kurshaytis, E. Kurilovichtiń miynetlerinde dawam ettirildi. Jas grammatistler túbir morfema túsınigine anıqlıq kirgizdi, onıń tariyxıy ózgerislerge ushıraytuǵının anıqladı. Olar etimologiyalıq analizlewushın qatnaş jasawdı talap etti. Olar isenimlingvistikalıq rekonstruktsiya jasawdı joqarı basqıshqa alıp shıqtı, hind-evropa tili niń morfolgiyalıq qurılısı hám seslik quramı tuwralı, tariyxıy dáwirler dawamında tildin ózgeriwnı zamlılıqların izertlewde anıq nátiyjesine eristi.

KAZANLINGVISTIKALIQ MEKTEBI

Kazanlingvistikalıq mektebiniń tiykarınsalıwshı İvan Aleksandrovich Boduende Kurtene (1845-1929) bolıptabıladı. Kazanlingvistikalıq mektebi wákilleri tildin psixikalıq tárepini hám fonetika máselelerini izertlewge tiykarǵıdıqqattı awdaradı. Olar eksperimental fonetika hám fonologiyanı tereń izertlewimenen ajralıpturadı.

Boduen de Kurtene 1y jasında Varshava universitetine oqıwǵa kirip, sanskrit, litov, slavyan tillerini hám polyaktiliniń tariyxı boyınshamateriallartopladı, seslerdin fiziologiyalıq aspektin úyrene basladı. Universitetpitker gennensoń 18yy-jılı shet ellerge ilimiy saparǵa jiberiledi. Ol Praga, Yen, Berlinde bolıp soldáwirde ĵılantılı ilimpazlar ushırasadı, táliymatların úyrenedi. 1870-jılı I. I. Sreznevskiydin basshılıǵında Sankt-Peterburgte «XIV ásirge shekemgi eski polyaktili Haqqında» degen temada magistrlik dissertatsiya qorǵadı. Usı jıldan baslap Sankt-Peterburg universitetiniń privat-dotsentisipatında Hind-evropatilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınshalektsiya oqıwınar uxsatberiledi.

1874-

jılı túslik slavyantilleri dialektleri hámetnografiyalıq materialları tiykarında «Opıt foneti kirezyanskix govorov» de gentemada doktorlıq dissertatsiya qorǵadı. Usı jıldan baslap Kazan universitetine jumısqa ótedi.

Ol 1874-1883-jılları Kazanda, 1883-1893-jılları Yurevte, 1894-1899-jılları Krakovta (Polsha), 1900-1918-jılları Sankt -Peterburgte, 1918-1929-jılları Varshava universitetlerinde sabaq berdi.

Kazanda jumıs islegen payıtlarında tiykarınan eki másele, fonetika, ásirese til sesleriniń fiziologiyalıq aspekti hámsalıstırma tipologiyası máseleleri menen shuǵıllandı. Bul jerde ol N.V.Krushevskiy, V.A.Bogoroditskiy, S.N.Bulich H.t.b. ilimpazlarǵa ustazlıq etedi, pikirles boladı.

XIX ásir dıń 80-

jılları Derpt universiteti slavyantilleriniń salıstırma grammatikası kafedrasına jumısqa ótedi. Ol Derpt universitetinde islegen jılları kóplegen ilimiy izertlew jumıslarında óretti, arman, eston, arab, latın tillerini úyrenedi.

Olorı shám

polyaktillerinen basqan emets, frantsuz, litov, italyan, chehtillerinde erkins óylegen. 1893-jıldan baslap Krakov universitetinde ulıwma fonetika, slavyan, baltik hám german tilleriniń salıstırma grammatikası boyınsha lektiylar oqıydı.

Bul payıtları Boduen de Kurtene Evropa ilimiy jámiyetligine tanılıp úlgergenedi. Parij lingvistikalıq jámiyetine ómirlik aǵza bolıp saylanadı. Ol dúnya júzinde gibelgili tilshiler Ferdinand de Sossyur, Arnold Meye, G. Paul, O. Espersen, G. Shuxardt H.t.b. menendoslıq qatnasta boldı.

1897-

jılı Rossiya ǵılimler Akademiyasınıń korrespondent aǵzası bolıp saylanǵan Boduen de Kurtene 1900-jılı Sankt-

Peterburg universitetine qaytadı hám sanskrittili boyınsha professor lawazımına saylanadı. Peterburgta, Kazandaǵı sıyaqlı onıń atırıp bir qansha lingvistler jıynaladı. Olar L. V. Sherba,

B. Ya. Vladimirov, E.D. Polivanov B.A. Barannikov H.t.b. fonetika, leksikografiya problemleri, tillik qubılıslardıń psixikalıq substratı, ulıwma grammatikalıq máseleler menen shuǵıllanadı.

1918-jılı Varshava universiteti Boduen de Kurtene ni Hind-evropa tilleri kafedrası baslıǵı lawazımına shaqıradı. Jası birazǵa barıp qalǵanlıǵına qaramastan Boduen de Kurtene jańa ǵárezsizligin alıp atırǵan watanı Polshaǵa qaytadı. Onıń jámiyetlik hám ilimiy jumıslarınabelsene qatnasadı. Onıń baslaması menen «Polyaktildoslıǵı» jámiyeti dúziledi.

1922-1923 jılları Parij, Kopenhagen universitetleriniń miratı boyınsha bir evropa tilleriniń salıstırma grammatikası boyınsha lektiylar oqıydı.

BoduendeKurtene filsofiyalıqkózqaraslarıjağınanpsixologizmağımıwákillerin
ejaqın.Ol

tildebolatuǵınózgerislerdińtiykarısoltildesóylewshıxalıqtıńpsixologiyasına baylanıslı, psixikalıq nızamlarǵa ǵárezli dep túsinedi. Boduen deKurtene600denaslamilimiymaqalalardóretti.BulmiynetlerEvropadaǵıHárqıylı mámleketlerde járiyalanǵanlıǵı onıń ilimiy miyrasların úyreniwde qıyınshılıqtuwdıradı. Boduen-de-Kurtenejasgrammatistlerdenburın-aqseslik qubılıslardıizertlewdeanalogiyaprintsiplerinqollanadı.(Sonlıqtandaayırımilimiyáde biyatlardajasgrammatistleraǵımınıńtiykarınsalıwshılardıńbirisıpátındaatıataladı). Biraq ol seslik nızamlılıqlardı jas grammatistlerdiń mexanikalıq túrdetúsiniwin qattısıǵa aladı.

Qazanlingvistikalıqmektebiwákılleriulıwmatilbiliminetilbiliminińayırım bólimi sıpatında qaraydı. Bul mektep wákılleri tiykarǵı dıqqattı fonemateoriyasın islep shıǵıwǵa, fonetikalıq seslik almasıwlar, morfema, onıń túrleri hám morfologiyalıq protsesslerge awdaradı.

Oljasgrammatistlerdińtilfaktlerinizertlewdeuniversal-tariyxıyqatnasjasawına qarsı bolıp, tildi izertlewde bayanlaw Huqıqın qorǵadı. Usıǵan baylanıslıonıńtildistatikalıqhámdinamikalıqkóz-qarastanizertlewzárúrligituwralıbildirgen pikirleri keyin ala Ferdinand de Sossyurdiń miynetlerinde sinxroniyalıqhámdiaxroniyalıqlingvistikatúrinde ushırasadı.

Boduen-de-

Kurtenekomparativistlerdieskiformalardırekonstruktsiyajasawdaǵı sxematizmi ushın qattı sıǵa aladı hám Házirgi tiri tiller hám olardıńdialektlerinizertlewáHmiyetliekenliginusınadı.Házirgitillerhámmonińdialektlerinde tildiń rawajlanıwın basqarıp baratuǵın barlıq faktorlar saqlanǵan,sonlıqtandaolardıńózgeriwsebepleri,tillikqubılıslararasındaǵıbaylanıslardıanıqlawmúmkın,-degenjuwmaqqaakedi.Oltilbilimindepsixologizmkóz-qarasınıńbekkemleniwinetásir jasadı.

Boduen-de-Kurtene fonetika máseleleri menen arnawlı túrde shuǵıllanǵan eńdáslepki tilshilerdiń biri boldı. Ol bul tarawda aytarlıqtay tabıslarǵa da eristi. Olóziniń fonema teoriyasın dóretti, sońǵılıǵında bul teoriya tiykarında til biliminińfonologiyatarawıqalıplesti.

Boduen-de-Kurtenenińshákirti1851-1887-

jıllarıómirsúrgenNikolayVyacheslavovich Krushevskiy boldı. Onıń 1883 jılı járiyalanǵan «Til Haqqındailim ocherki», qaytı bolǵanınan soń 1893-jılı járiyalanǵan «Antropofonika. Tilbilimi boyınsha ocherkler» miynetleri bar. Ol ulıwma til bilimi máseleleri boyınshaizertlewleralıpbardı.Tillerdińrawajlanıwnızamlılıqlarınizertlewdesózdińmorfologiyalıqqurılıshámsózjasalıwǵa ayırıqsha itibarberdi.

MOSKVALINGVISTİKALİQMEKTEBİ

Moskvalingvistikalıqmektebiniñtiykarınsalıwshı-FilippFedorovichFortunatov(1848-1914)boldı.Onıñilimiy-pedagogikalıqxızmetiMoskvauniversitetimenentıǵızbaylanıslı.Ol1875-jılimagistrlikdissertatsiyasınqorǵadı.

F.F.Fortunatov talantlı orıs ilimpazı F.İ.Buslaevtiñ shákirti. Ol 1871-1875-jıllarıGermaniya,Frantsiya,AngliyadabolıpLeyptsigteG.KurtsiushámA.Leskinniñ,ParijdeM.Brealdıñlektsiyalarınıñlaydı.Bulsońǵılıǵındaonıñlingvistikalıqkontseptsiyalarınıñqalıplesiwinetásirjasaydı.

187y-jıldanbaslap1890-jılǵashekemHind-evropatilleriniñsalıstırmalıgrammatikası kafedrasında isledi. 1890-jılı akademik bolıp saylangannan keyinPeterburgqakeledi.

F.F. Fortunatov ilimiy miynetleriaz járiyalanǵan ilimpazlar toparına kirip,óz ideyaların tiykarınan lektsiyalıq kurslarda rawajlandırǵan. F.F. Fortunatov tiriwaqtında onıñ tiykarınan dissertatsiyalıq jumısı (Samaveda Aranjaka Samhita),slavyan-baltiktillerindegiaktsentologiya,Hind-evropatillerindegidawıssızlarboyınsha miynetleri jarıq kórdi. Ol universitette islegen waqıtları kóplegen Hárqıylı kurslar-ulıwma til bilimi, Hind-evropa tilleriniñ salıstırmalı fonetikası hám morfologiyası kursı, eski slavyan tili, litov tili, got tili, eski Hind tili boyınshalektsiyalaroqıdı,óziniñlingvistikalıqkontseptsiyalarınusılektsiyalarkursıbar ıssındarawajlandırıpbardı.Litografiyalıqusıldıaazsandastudentlerhámshákirtleriushın basıpshıǵılǵanlektsiyakurslarıtiykarındakópsanlıtalantlılingvistlerditárbiyalapshıǵardı.

F.F.Fortunatovilimiyizertlewmetodıtarawındajasgrammatistlermenenbirwaqtıttaseslikevolyutsiyaproblemalarınenshuǵıllandı.Kópshilikfonetikalıq protsesslerge ortaqlı ulıwmalıq nızamlılıqlardı anıqlaw menen birge Hárbir konkret tildiñ tariyxıy rawajlanıw jaǵdaylarına baylanıslı sol tildiñ qurılısındaushırasatuǵın ózgesheliklerin anıqlawǵa umtıldı.

Jasgrammatistlerdiñindividual-psixologiyalıqpozitsiyalarınaqarsıF.F.Fortunatovtildiñjámiyetlikxarakteri,jámiyettińrawajlanıwtariyxımenentiltariyxınıñbaylanısınaayırıqshadıqqatawdardı.

F.F.Fortunatovtilhámoylawdıñqatnasımáselesinekópdiqqatawdarıp,tildiizertlewdiñkonkret máselelerinusi qatnasqatiykarlanıpúyreniwdiusınadı.

Onıñ táliymatınıñ áHmiyetli tárepleriniñ biri sózdiñ qurılısı, sóz dizbegi,tildegi forma Haqqındaǵıkóz-qaraslarıbolıptabiladı.

F.F.FortunatovtiñilimiykózqaraslarıbirtáreptentildiñmánisinpsixologiyalıqtúsiniwhámfonetikalıqnızamlılıqlardıqatañesapqaalıwdaLeyptsigmektebiideyalarınajaqın.TildiñsotsiallıqtárepinizertlewdeFerdinanddeSossyur táliymatımenen

únleslikseziledi.

F.F.Fortunatov kórnélikomparativistlerdiń biriboldı. Ol Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasın izertlewge óz úlesin qostı.

«Salıstırmalı til bilimi» (1900), «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikasi» (1902), «Eski slavyan tiliniń fonetikasi boyınshalektsiyalar» (1919), «Salıstırmalı morfologiya» (1901) miynetleri onıń eń tiykargı ilimiy miyrasları esaplanadı.

Ol óziniń miynetlerinde salıstırmalı-tariyxıy izertlew metodikasın jetilistiriw máselesine úlken itibar beredi.

F.F. Fortunatovtıń ilimiy xızmetleriniń biri XIX ásirdiń 90-jılları slavyan hám baltik tillerinde pátıń sózdiń basın sońına qaray jıl jımalı bolatuǵın tuwralı nızamdı anıqlawı bolıptabıladı.

Bul nızam til biliminde «Fortunatov-Sossyurnızamı», - dep ataladı. Onıń sebebi Ferdinand-de Sossyur de Fortunatov penen bir waqıtta litov tilindegi pátke baylanıslı bul nızamdı anıqlaǵanı.

Sonday-aq, sóz formaları hám sózlerdiń grammatikalıq klassları tuwralı F.F.Fortunatovtıń táliymatı da qızıǵıwshılıqtı uwdıradı. Sóz formalarınabaylanıslı táliymatına baylanıslı dúnya tilleriniń morfologiyalıq klassifikatsiya jasaydı. Onıń klassifikatsiyası boyınshadúnya tilleri tiykargı bes tipke bólinedi.

1. Agglyutativ tiller. Bul tillerde túbir hám kómekshi morfemalar formalıq jaqtan bir-birinen ǵárezsiz. Kómekshi morfemalar túbir morfemalardan keyin jalǵanadı. Bul tipke ural-altay tillerini kirgizedi.

2. Agglyutativ tiller. Bul tipke semit tillerini kirgizedi. Bul tillerde túbir morfemanıń qurılısında ishki fleksiya qubılısı ushırasadı.

3. Flektiv tiller. Bul tipke Hind-evropa tillerini kirgizedi. Bul tillerde túbir menen affiksniń shegarasında fleksiya qubılısı ushırasadı.

4. Túbir tiller. Bul tillerge qıtay tilini kirgizedi. Kómekshi morfemalar ushıraspaydı.

5. Polisintetik til tiller. Bul tillerge amerika indeetsleriniń tilini kirgizedi.

Bul tillerde agglyutativ tillerdegidey forma jasawshı qosımtalar qollanılǵanı menen tolıq pikir bir sóz benen de ańlatılatuǵın esapqa alınıp óz aldına toparsıpatında berilgen.

F.F.Fortunatovtıń táliymatı boyınsha grammatikalıq formaların morfologiyatarawında, sóz dizbekleri sintaksistarawında úyreniliwitiyis. Solay etip, F.F.Fortunatov sintaksistiniń tiykardı obekti sóz dizbekleri dep kórsetedi.

F.F.Fortunatovtıń psixologiyalıq pikir júrgiziw, onıń bólimleri, psixologiyalıq baslawısh, psixologiyalıq bayanlawısh tuwralı ideyası jas grammatistler aǵımıw ákili German Pauldıń psixologiyalıq sintaksis boyınshapikirlerines áykeskeledi. Onı grammatikalıq dástúri, sonday-aq, Pragalıngvistikalıq dógerigi F.F.Fortunatovtıń lingvistikalıq ideyalarınıń tásirinde b

old.

F.F. Fortunatov birinshilerden bolıp sóz, morfemahámsózdizbekleri formalarınıń kriteriyaların anıqlawǵa umtıldı. Orıs til biliminde tın alınǵan sózjasawshı, sóz túrlendiriwshı formalar tuwralı táliymattı dóretti. Sintaksis boyınsha onıń kózqarasları orıstiliniń sintaksis boyınsha izertlewlerdiń rawajlanıwına úlken tásir jasadı.

F.F. Fortunatov tiykarın salǵan Moskva lingvistikalıq mektebinen, kóplegentanlı shákirtleri ósip jetilisti. A.A. Shaxmatov, G.K. Ulyanov, M.M. Pokrovskiy, B.M. Lyapunov,

Sintaksis máseleleri F.F. Fortunatovtıń shákirtleri A.A. Shaxmatov, A.M. Peshkovskiymiynetlerinde edetereńirek izertlenildi. Ásirese, A.A. Shaxmatovtıń «Rustiliniń sintaksisi» (1914), «Házirgi rus ádebiytiliniń ocherki» (1925), «Sintaksis in ilimiy bayanlaw» (1944) miynetleriniń áhmiyeti úlken. Sonday-aq, bul mashqalaǵa arnalǵan V.N. Porjzinskiydiń «Baltik tillerdegiseplik formaları tariyxı máselesine» (1990), M.N. Petersonnıń «Orıs tili sintaksisiocherkleri» (1923) miynetleri belgili orındı iyeledi.

A.A. Shaxmatov (1894-1920) F.F. Fortunatovtıń talantlı shákirtleriniń biri. Ol til bilimi tariyxında sintaksislik izertlewleri menen belgili orındı iyeledi. Onıń 1925, 1928-jılları Sankt-Peterburgta «Orıs tiliniń sintaksisi» miynetiniń I, II tomları járiyalandı. Bul miynette jayǵaplerdiń tipleri keń túrde izertlengen, baytilik materiallar berilgen. Sonday-aq, bul miynette orıstilindegi sintaksislik konstruksiyalardıń Hárqıylı tipleri birinshireti zertleniw obektiboldı. Bul miynette A.A. Shaxmatovtıń bir sostavlı hámekisostavlıǵapler tuwralı, sózdizbegi tuwralı táliymatı bayanlanǵan.

Sintaksis sózdizbegi izertlew tuǵan til biliminiń tarawı dep esaplaǵan ustazı F.F. Fortunatovtan ózgesheligi, ol sintaksis tiń izertlew obektıǵap bolıwı tiyis, -dep esapladı. Solay etip, sóz dizbegiǵap tuwralı táliymattıń bir bólimi bolıwı tiyisligin kórsetip, «sóz dizbegiǵaptıń tamamlanbaǵan bólegi esaplanadı», -dep jazdı. A. Shaxmatovtıńǵap Haqqındaǵı táliymatınıń tiykarında kommunikatsiya tuwralı teoriya turadı. Kommunikatsiya túsiniǵı arqalı adamnıń oylaw protsesinde paydabolatıǵın xabar dı basqa adamǵa jetkeriw túsiniledi. A.A. Shaxmatovtıń pikirinshe kommunikatsiyaǵaptıń Hárqıylı túrleriniń psixologiyalıqtıykarı esaplanadı. Ol óz dáwirindegi psixologiya hám logika ilimleriniń jetiskenliklerini tiykarlanatırıp,ǵaptıń logika-psixologiyalıqtıbiyatın anıqlawǵa umtıldı.

A.A. Shaxmatovtıńǵap tuwralı táliymatı, bir sostavı hám eki sostavlıǵaplerdiń bir-birinen ayırmaslıǵın anıqlaw orıstiliniń teoriyalıq grammatikasınıń rawajlanıwında belgili orındı iyeledi.

JENEVALINGVISTIKALÍQMEKTEBI.FERDINANDDESOSSYUR

1857-1913-jılları jasağan Ferdinand-de-Sosyur til bilimindegi sotsiologiyalıqmekteptiń tiykarın salıwshı esaplanadı. Bul mektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda-frantsuzmektebidepteataydı.Ferdinand-de-Sosyurtáliymatındaǵıideyalarsońǵılıǵındastrukturalizmaǵımınıń paydabolıwına túrtki jasadı.

Olusınǵanıdeyalar,bildirgenpikirleritekssotsiologiyalıqmekteptińsheńberimen ensheklenbeytuǵınlıǵısebeplionınátımenen«tilbilimindesossyurianstvo»terminide qáiplesken.

F.De Sosyur táliymatı-til Haqqındaǵı ilimniń bunnan keyingi dáwirlerderawajlanıwınakúshlitásirjasaǵantilbilimindegiayırıqshaqubılıslardıńbiri.

Ol ele Leyptsig universitetiniń studenti waqtında 21 jasında «Hind-evropatillerindegi eski dawıslılar sisteması boyınsha izertlew» miynetin járiyaladı. Buluniversitette ol jas grammatistler A.Leskin, G.Ostgof hám Karl Brugmanlardıńlektsiyaların tınladı. Onıń atı atalǵan jumısı óziniń ilimiy áHmiyetin búgingi kúngeshekem joǵaltqan joq. Ol til bilimde xind-evropa tilleriniń vokalizmin izertlewdeúlsenxızmetatqaradıhámсалıstırmalı-tariyxıymetodtıńjetilisiwinetásirjasadı.

OldáslepParijuniversitetinde,soń1891-jıldanbaslaptuwılǵanqalasıJenevadalektsiyalaroqıdı.189y-jılaxind-evropatilbilimihámsanskrittiliboyınshaprofessorboldı,1907-jıldanbaslapulıwmalingvistikakafedrasınbasqardı.

Ferdinand-de Sossyurdıń miynetleri de F.F. Fortunatov sıyaqlı kóziniń tiriwaqtında az járiyalandı. Qaytı bolǵannan keyin y00 bet kólemindegi bir tomliqmiyneti Jeneva qalasında 1922-járiyalandı.

1906-1912jıllarıF.deSosyurJenevauniversitetindeúshmártebetildińulıwmateoriyasıkursıboyınshalektsiyalaroqıdı.Onıńbulmiynetideqaytısbolǵannan keyin eki shákirti A. Seshe hám Sh.Balli tárepinen 191y-jılı«Ulıwmalingvistikakursı»atamasındajáriyalandı.1931-jılınemistilindegiawdarması(«Grundfragenderallgemeinen-Sprachwissenschaft»),1933-jılıR.Shordıńredaktsiyalawındaoristilinde«Ulıwmalingvistikakursı»atamasındajáriyalandı.

F.deSossyurdıńlingvistikalıqteoriyasınıńfilosofiyalıqtıykarıDyurkgeymnińsotsiologiyalıqtáliymatıbolıptabıladı.DyurkgeymnińsotsiologiyalıqtáliymatımenenF.deSossyurdıńlingvistikalıqkontseptsiyalarındaǵıayırım kózqaraslartıp-tiykarınansáykeskeledi.

F. de Sosyur til (langue), sóylew (parole) hám sóylew xızmetin (langage)bir-

birinen ajratıp qaraydı. Sóylew xızmeti kóp qırlı bolıp fizika, fiziologiya hám psixikamenen baylanısa dı.

Sóylew-
individual qubılıs, alıń jámáatınıń sóylew xızmetiniń sotsiallıq ónımı. Ol til biliminsırtqılı
lingvistikası hám ishki lingvistikası dep bólip qaraydı. Sırtqı lingvistikada til diń jámıyetlik hám tariyxıy jaǵdayların baylanı-
s

rawajlanıwı úyreniledi. Ishkilıngvistikada til birlikleri, olardıń qarım-qatnası úyreniledi.

Jáne de F. de Sossyur tildi úyreniwde kiaspektke ajratadı. Birinshisi diaxroniyalıq, tariyxıy yamasa dinamikalıq aspekt, ekinshisi sinxroniyalıq aspekt. Bule kiaspektti ol tek gana ajratıp qoymaydı, al bir-birine qarama-qarsı qoyadı.

Soday-aq, F. de Sossyur tildi tańbalar sisteması sıpatında qaraydı. F. de Sossyur til biliminde gı kóplegen problemalardı kóterip shıqtı, tildiń ózine tán ózgesheli gı intereńtúsini w getásir jasaytuǵın tildi izertlewde gı áhmiyetli aspektlerdi anıqladı.

F. de Sossyur kóp sanlı talantlı shákirtlerdi tárbiyaladı, olar úsh topa gı abólinedi, olardıń ishinde Sh. Balli, A. Seshelar³⁷ F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontseptsiyaların qatán basshılıqqa alıp, onıń dástúrlerinde wametti.

Ekinshi topardaǵı shákirtleri - F. de Sossyurdıń táliymatındaǵı sotsiologiyalıq elementlerdi basshılıqqa alıp, onı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń printsipierimenen birlestirgen ilimpazlar bolıp tabıladı. Olar A. Mey e, J. Vandries, E. Venvenist H.t.b.

úshinshi topardaǵı ilimpazlar strukturalizm aǵımınıń Hár qıylı jónelislerine kiretuǵın ilimpazlar bolıp, olar ózleriniń lingvistikalıq táliymatların qalıplestiriwde F. de Sossyurdıń ayırımdeyaların basshılıqqa aladı. Bunday ilimpazlardıń qatarına

V. Brendal hám Luy Elmslevlerdikirgizi wge boladı.

F. de Sossyurdıń lingvistikalıq kontsepsiyasındaǵı tiykarǵı jańalıqlar tómendegi lerden ibarat:

1. Sossyur tildiń tańbalıq sıpatta ekenligin, tańbalar sisteması ekenligin, alsóylew usı sistemaniń iske asıw protsesi ekenligin kórsetip til menen sóylewdi bir-birinen ajratıp qaraydı.

2. Til hám sóylew-sóylew xızmetiniń eki komponenti sıpatında onıń quramına kiredi. Til-bul qurılıs, baylanıslardıń abstrakt sisteması, sóylew-tildiń materiallıqtárepi.

3. Tildiń qurılısı - materiallıq dúzilisin úyreniwge járdemberetuǵın barlıq abstrakt modellertiykarında, fun ktsional nızamlar sisteması arqalı úyrenilip barıladı.

4. Sossyur til biliminde sinxroniya menen diaxroniya printsipial túrde ajratadı. Sinxroniya gı tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Sinxroniya menen diaxroniya bir-birinen ajratıp, sinxroniya gı tiykarǵı dıqqattı awdarǵanı menen olardıń óz-aratıǵız baylanıslı ekenligin, olardıń birewin tańlaw izertlew obektiniń xarakterine hámaldı gı aqoyǵan wazıypalar gı abaylanıslı ekenligin atap kórsetedi.

5. Sossyur sinxroniya dabaslı dıqqattı til sistemasına awdaradı.

³⁷ А. Сешэ. Общая лингвистика и вопросы французского языка; М, 1955.

6. Sóylew xızmetin anıqlawda eki tiptegi qatnas bolatúğının kórsetedi: a)assotsiativlikyamasaparadigmatikalıq;b)sintagmatikalıq,yaǵnıysóylewshınjırında ǵı elementlerdińızbe-izornalasıwqatnası.

7. Sistemaonıńquramınakiretuǵınaǵzalardıńbir-birineqarama-qarsıqoyılıwına tiykarlanadı. Sossyurdıń pikirinshe, til konkret til birlikleriniń tolıq bir-birineqarama-qarsı qoyılıwınatıykarlangan sistemabolıp tabıladı.

8. Til materialların analizlewdi ulıwmalıqtan jekkelikke qaray, sistemadanelementlerge qaray alıp barıw kerek. Sistemanı izertlewde ulıwma pútinnen onıńelementlerineshekembarıwnázerdetutiladı.

9. Sossyur ishki hám sırtqı lingvistikanı bir-birinen ajratıp qaraydı. Ishkilingvistika-tildıń sistemalıq qurılısın sıpatlaytuǵın til biliminiń tarawı ekenliginkórsetedi. Sırtqı lingvistika-tildıń kóp tárepleme baylanısın izertleydi. yaǵnıy tildıńsol tilde sóylewshi xalıqtıń tariyxı menen qatnasın sinxroniyalıq hám diaxroniyalıqbaǵdarlardaizertleydi.

TilbilimindegisotsiologiyalıqmekteptińpaydabolıwıFerdinanddeSossyurdıńatı menenbaylanıslıhámtildińsotsiologiyalıqkontsepsiyasınatıykarlanadı.Bulmektepw ákilleri,adamzattilibuljámıyetlikónimsıpatındatúsiniiletuǵın sotsiallıq qubılıs, sonlıqtanda tildi izertlew jámıyetimizdegi basqa dasotsiallıqqubılıshámfaktlermenenbaylanıslıizertleniwizárúrdepesaplaydı.

Frantsuz lingvistikasındaǵı sotsiologiyalıq aǵımınń kórnekli wákilleriniń biri-Antuan Meye(18yy-193y) hámónıńshákirtiJorjVandries boldı.

A.MeyeHind-evropatillerinińsalıstırmalıgrammatikasıboyınshajetikqánige edi. Ol Hind-evropa tilleriniń barlıǵı boyınsha izertlew júrgizgen birden-birilimpaz. Ol maqala arnamaǵan birde Hind-evropa tili joq. Ol óziniń izinde oǵadabayilimiymıyrasqaldırdı.Onıń24monografiyası,540tenaslammaqalalarıjáriyal anǵan.Onıńarmıyantili(1951),slavyantilleri(1951),germantoparitilleriniń tiykarǵı ózgeshelikleri (1952) boyınsha miynetleri járiyalandı. Onıń birqatarjumıslarıHind-evropatillerinińdialektlerinizertlewgebaǵıshlangan.Ollingvistikalıq izertlewlerdiń printsipleri hám metodların izertlewge de úlken dıqqatawdardı: «Tariyxıy til bilimindegi salıstırmalı metod» (M, 1954), «Hind-evropatillerinsalıstırmalıúyreniwgekirisiw» (M,1938). BulmiynetlerdeA. Meyenińlingvistikalıqkontsepsiyalarıbayanlangan.

FrantsuzfilosofiO.Konttıńpozitivizmi,E.Dyurkgeymnińsotsiologiyasıfrantsuz lingvistikasınıń sotsiologiyalıq aǵımınıń tiykarın salıwshı, XX ásirdiń eńkórnekli tilshilerinińbiri-AntuanMeyeniń(18yy-193y)lingvistikalıqkózqaraslarınıńqalıplesiwineúlkentásirjasadı.

Frantsuz filosofi O. Kont (1798-1857) óziniń 1842- jılı járiyalanǵan «Pozitivlik filosofiya kursı» miynetinde, «Hár qanday ilimniń wazıypası predmethámzatlarıńmánisin,qubılıslardıńsebebintúsindiriwemes,alonısırtqı

kórinisine qaray bayanlaw», - degen pikirdi bildiredi. Ol sotsiologiya ilimine tiyarsaladı. Sotsiologiya-adamzat jámiyetine sotsiallıq organizm sıpatında qaraydı. Bul sotsiallıq organizm qurılısı jaǵınan biologiyalıq organizm sıyaqlı kópsanlı individual organizmlerden ibarat. Bul organizmniń bólimleri arasında tilekleslik ómir súredi. Solay etip, O. Konttıń jámiyet Haqqında táliymatınıń tiykarı ulıwmas sotsiallıq tilekleslik ideyası esaplanadı.

Frantsuz sotsiologiyalıq mektebiniń tiykarın salıwshılardıń biri E. Dyurkgeym (1858-1917) bolıp, onıń kontseptsiyası kóplegen ilimlerge tásir etti. Ol óziniń 1899-jılı járiyalanǵan «Sotsiologiya metodı» jumısında sotsiologiyanıń predmeti-jámiyetlik shólkemler, nızamlar, kórsetpeler túrinde jasaytuǵın sotsiallıq faktorlar bolıwı tiyis-dep daǵazalaydı. Dyurkgeymniń pozitivizm boyınsha, sotsiallıq qubılıslardıń ishine kiriwshártemes, alonı sırttan baqlaw, izertlew zárúr. Dyurkgeym jámiyet hám individumlardıń óz-ara qarım-qatnası máselesine úlken diqqat awdaradı hám bılay jazadı «gruppa dumaet, chuvstvuet, deystvuet sovseminache, chemetosdelalı bıe chlenı, eslibı onı bılı razedinenı».

Antuan Meye Dyurkgeymniń «sotsiallıq faktorlar individumlardan ǵárezsiz jasaydı, sonıń menen birge olarǵa tásir jasaydı, - degen ideyasın basshılıqqa aladı. Bul pikirdi rawajlandırıp A. Meye bılay dep jazadı «Til sol tilde sóylewshi individumlardan ǵárezsiz jasaydı».

Ol Ferdinand de Sossyurdiń tilde sóylew Háraketiniń sotsiallıq ónimisıpatında baHalaytuǵın táliymatın basshılıqqa aladı. Lingvistikaga sotsiallıq ilimsıpatında qaraydı. Jámiyetniń belgili bir qatlamlarına tildıń belgili bir qatlamları sáykeskeledi. Jámiyetniń strukturası ózgeriw menen tildıń strukturasında da ózgerisler payda boladı. Til biliminiń tiykarǵı wazıypası usılardı izertlew bolıwı tiyis-dep esaplaydı.

A. Meye XIX ásirde payda bolǵan hám keń qollanılǵan salıstırmalı-tariyxıy metod XX ásirde jetilistiriwdi talap etedi, - dep esaplaydı.

«Salıstırmalı tariyxıy metod - bul izertlew quralı, al maqset emes» - dep jazadı. Usı pozitsiyadan onıń atılge (prıyazık) degen qatnası qalıptesedi. Onıń pikiriniń e, tilshiniń wazıypası ata tildi qayta tiklew, rekonstruktsiya jasaw emes, bul orınlanbaytuǵın wazıypa. Komparativisttiń wazıypası - tillerdegi sáykes qubılıslardı salıstırmalı baǵdarda úyreniw.

Solay etip, salıstırmalı-tariyxıy metodtı qollanıwdan shıǵarmamız kerek, otil tariyxın izertlew ushın lingvistlerdiń qolındaǵı qural bolıp qaladı, biraq onı atatildi qayta tiklewge emes, al tillerdegi sáykesliklerdi anıqlaw ushın qollanıwımız kerek, -

dep jazadı. Ol salıstırmalı metodtı jetilistiriw ushın, bul usılde sóylew Háraketiniń Házirgi jaǵdayların baqlawǵa qollanıwdıń tárepdarı boldı. Ol sonday-aq, lingvistikalıq

geografiya usulinqollanıwdıjaqladı.

A. Meye óziniń teorialıq pozitsiyalarınasáykestil qubılısların sotsiologiyalıq baǵdarda túsindiriwge umtıdı. Hár bir sotsiallıq qatlam ózine tánbolǵan intellektual ózgesheliklerine iye, sonıń ishinde óziniń tilinde iye boladı. Ol til diń sotsiallıq qatlamlar tuwralı tezisti usındı. Sóz mánisiniń ózgeriwinsotsiallıq sebeplerge baylanıslı túsindiredi. Eger sóz keń sotsiallıq topar dan tarsotsiallıq topar qa ótse, onda sózdiń mánisi tarayadı hám kerisinshe protsess júzege keledi. Basqa tiller den sózler di ózlestiriw máselesi de usıǵan tikkeley baylanıslı. Tildiń rawajlanıwında sózler di ózlestiriw eń tiykargı faktorlardıń biri ekenligin tánalǵan Halda , A. Meye, sózler di ózlestiriw tek basqa tiller den emes, al bir tildiń ishinde birdialekten ekinshisine, bir sotsiallıq qatlamnan ekinshisotsiallıq qatlamǵa sózler diń ótetuǵın kórsetedi.

Tildiń sotsiallıq tábiyatı sesler diń ózgeriwindedek ózgetaslanadı.

A. Meyeniń pikirinshe, sol tildiń sistemasına, onıń ulıwmarawajlanıw baǵdarına hám mjamıyettiń talaplarınasáykes bul jaǵday júzege asadı.

Ferdinand de Sossyursıyaqlı Antuan Meyede óziniń sotsiologiyalıq teoriyalarıns aǵasın Dyurkgeymniń sotsiologiyalıq tálimatınanaladı. Ayırım maqalalarında, tildegi barlıq qubılıslardı sotsiallıq sebeplerge baylanıstırıp Hád dentis kótermelepjiberedi.

J. Vandries. Ol Sarbonna universiteti Hind–evropa til bilim kafedrasınıń professorı, klassikalıq tiller hám keltili boyınsha qánige. Onıń ayırım miynetler til biliminiń ulıwmalıq máselelerine arnalǵan. Sonday miynetleriniń biri-1937-jılı Moskvada járiyalanǵan «Til tariyxına lingvistikalıq kirisiw» miyneti. Bul miynettetil biliminiń eń áhmiyetli máseleleri-frantsuz sotsiologiyalıq mektebi wákilleriniń kóz-qarasları izbe-iz hám isenimli túrde bayanlanǵan.

J. Vandriestiń túsindiriwinshe ol artó mendegiler den ibarat:

«Til sotsiallıq qubılıs, onıń payda bolıwı jámiyettiń talaplarına baylanıslı. Sóylewshi individler diń qollanıwı menen ol turaqlılıqqa iye boladı. Til tańbalar ıshártli, sol xalıqtıń mádeniy rawajlanıwı menen onıń tilindegi grammatikalıqqa tegoriyalar arasında baylanıs joq, sonlıqtanda rasa menen til ortasında baylanıs ornatıwdıń zárúrligijoq.»

«Adam turmısındaǵı jámiyetlik sháriyatlar hám sotsiallıq kelip shıǵıwı onıń tilinde jum salatuǵın grammatikalıq kategoriyalardı qalıplestiredi.»

«Tildi túsiniw ushın- onıń Házirgi jaǵdayın izertlewimiz zárúr. Sózdiń jasawı tiykarınan sotsiallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı bolǵanlıqtan sóz mánisiniń ózgeriwınanıqlawda fonetikalıq faktordı joqarı kótermeley bermew kerek.»

«Tiller diń rawajlanıwında ekik ústtiń gúresibayqaladı: onıń birinshisi-differentsiatsiyaǵa umtılsa, ekinshisi-unifikatsiyaǵa beyim.»

J. Vandries Ferdinand de Sossyur hám Antuan Meyeniń kózqarasların sistemalaştırıw menen birge ayırım máselelerde óziniń kóz-qarasların, ideyaların

usınadı. Bunday máselelerdiń qatarına emotsional yamasa effektli sóylew, til hámoylaw, dialekt, tildiń ádebiy hám jazba túrleri, lingvistikalıq geografiya, jazıw,tillerdiń klassifikatsiyasıH.t.b.

GUGOSHUXARDT.«SÓZLERHÁMZATLAR»MEKTEBI

«Sózlerhámzatlar»mektebijasgrammatistlerdińkontseptsiyalarıhámizertlewmetodlarınqatańsıngaalıwtıykarındapaydaboladı.Bulmekteptińtiykarǵıkóz-qaraslarıR.Meringerdiń1909-jıldanbaslapjáriyalanabaslaǵan
«Sózler hám zatlar» jurnalı menen baylanıslı. Bul jurnal XX ásirdiń 40-jıllarınashekemjáriyalandı.

RudolfMeringer(1859-1931)hárqıylıtárepketarqalatuǵın«mádeniytolqınlar»tuwralı ideyanı usınadı. Bul «mádeniy tolqın» qurılısı jaǵınan «tilliktolqın» hám «zatlıq tolqın» lardan ibarat. Meringerdiń ideyası boyınsha hár qıylıxalıqlarhámammámetlerdińbir-birimenenqatnasınátıyjesindebirxalıqtanekinshixalıqqa zatlar kelip kiredi, sol zatlar menen birge olardıń ataması bolǵansózlerdeózlestiriledi.R.Meringerhámónıńshákirtleriushırasqaneńtiykarǵıqıyınshılıq: «Zat» degen túsinikti qalay anıqlawımız kerek, -degen sorawǵa juwaptabıwda boldı hám tilde jańadan payda bolatuǵın abstrakt túsiniklerdiń atamasımáselesindeboldı.

«Sózler hám zatlar» mektebi wákilleri ózleriniń aldına sózlerdiń tariyxınıúyreniwdi tek lingvistikalıq analiz tiykarında emes, al sóz benen ańlatılǵan zattıńtariyxı menenbaylanıslı izertlew wazıypasın qoyadı.

Jas grammatistler fonetika hám morfologiya máselelerine tiykarǵı dıqqattıawdarıp, sózlerdiń semantikası máselesine ústirtin qatnas jasaǵan edi. Sonlıqtandajasgrammatistlerdisınnıshanasınaaylandırǵanbulmektepwákilleriózlerinıńtiykarǵıdıqqatınsemantikamáselelerine,mánilerdińózgeriw hámrawajlanıw tarawın a qarattı. Olar tilge xalıqtıń tariyxı, onıń sotsiallıq hám mádeniy halatlarimenentıǵızbaylanıslıadamxızmetinsáwlelendiriwshıquralsıpındaqaradı.S onlıqtanda bul mektep wákilleri tillerdiń házirgi jaǵdayın hár tárepleme izertlewmenen birge onıń tariyxıy rawajlanıwın tereń izertlewdiń tárepdarı boldı. Bul

kóz-qaraslar«Sózlerhámzatlar»mektebinińtiykarǵıwákiliavstriyalıtilshiGugoShuxardttıń (1842-

1927)miynetlerindebayanlandı.G.Shuxardttıńilimiyyjurnallardajáriyalangánkópsanlı izertlewleribar.Olar1950-

jılı«Tilbilimiboyınshatańlamalımaqalalar»degenatamadaoristilindeMoskvadajáriyal andı.Olardıń ayırımları tómendegiler: «Zatlar hám sózler», «Tildiń paydabolıwı»,«Lingvistikalıq izertlewlerdeavtordıń shaxsı»h.t.b.

TilhaqqındaǵıilimnińelederawajlanıwınaG.Shuxardttıńsemantikatarawındaǵı

izertlewleribelgilidárejedetásiretti.Bulizertlewlerindeoltıldıńsemantikalıqqurılısınıń rawajlanıwınızamlıqlarınanıqlawğaumtıldı.Oltiykargı

dıqqattı söz mánisiniń ózgeriwi hám rawajlanıwı mashqalasına awdardı. Söz hámونیń tariyxı söz benen ańlatılğan zattıń tariyxı menen tıgız baylanıslı. Bul baǵdardaonıń1912-jılıjáriyalanǵan«Zatlarhám sózler»miynetiahmıyetli.Bulmiynette «Zatlartermini»keńmánideqollanılǵan.«Zatlar»terminiarqalıpredmetler,háreketlerh ámhál-jáǵdaytúsiniledi.Bulterminarqalırealhámrealemesdúnyadaǵı janlıhámjansız zatlarańlatılǵan.

G. Shuxardtın bul mashqalaǵa úlken itibar bergenligi sonshelli, ol «.. tilhaqqındaǵıtáliymat-bul mánituwralı táliymatbolıptabiladı»-dep jazadı.³⁸

G.Shuxardtın «Zatlar hám sózler» (1912) maqalası til biliminiń «onomasiologiya», yaǵnıy atamalar haqqındaǵı tarawınıń óz aldına qalıplesiwinetásiretti.Onamasiologiya-zathámtúsiniqlerdińatalıwınıńnızamlıqlarınhámprintsiplerin úyrenetuǵın til biliminiń tarawı. Onamasiologiya máseleleri keyin alaKvadri Brunonıń «Onamasiologiyalıq izertlewlerdiń metodları hám wazıypaları»(Bern, 1952) miynetinde keń túrde izertlenildi. G.Shuxardt sonday-aq, bir túrdegizatlarđınatıboyınshadúzilgensózlikalfavittártibindedúzilgensózliklergesalıstı rǵandaádewirpaydalıekenliginatapkórsetedi.

TilbilimitariyxındaG.Shuxardtınjasgrammatistlermenenfonetikalıqnızamlart uwralıilimiıyartısılarıáhmıyetli.

XIX ásirdiń70-jıllarıjasgrammatistlermektebindetildińrawajlanıwıtiykarınan fonetikalıq nızamlarǵa baylanıslı degen bir tárepleme pikir ústemlik etti.G.Shuxardtóziniń«Fonetikalıqnızamlartuwralı»³⁹degenpolemikalıqmaqalasında jasgrammatistlerdińbuldogmalarınqattısıńǵaaladı.Oljasgrammatistlerdiń «fonetikalıq nızamlıqlardıń tábiyat nızamlıqları menen sáykesligituwralı»⁴⁰ tezisın tán almaydı. Shuxardtın kórsetiwinshe, tildiń rawajlanıwın teksırtqı mexanikalıq faktorlarǵa baylanıstırmaw kerek, tildiń rawajlanıw nızamlıqlarınıń tek fiziologiyalıq tárepine baylanıslı emes, al psixikalıq tárepine de baylanıslı.Aljasgrammatistlerdińtáliymatındapsixologiyalıqfaktor«fonetikalıqnıza mlıqlardıńantagonisti»sıpátındatúsiniledi.G.Shuxardtfonetikalıqnızamlıqlartuwralıb ılaydepjazadı;«Yapriznayupravnasushestvovanieipoleznost «foneticheskix zakonov», no lish v kachestve formul, razyasnyayushixsblijenieilisovpadeniyarazlichnixprotssesov,aotnyudneopredelyay ushixix»⁴¹,

«Foneticheskix zakonı i sotsialniy xarakter yazıka nesovmestimi drug s drugom».Ol tildegi seslerdiń ápiwayı evolyutsiyası til tariyxınıń haqıyqıy mánisin ashıp berealmaydı-dep esaplaydı. Tildegi ózgerislerdiń sebepleri tuwralı usı máselede jasgrammatistlermenenkelispedi.Jasgrammatistlertildegiózgerislerdińsebeplerin

³⁸ШухардГ.Избранные статьи по языкознанию.-М.,1950,с.238

⁴¹Сонда,53-бет

³⁹Шухард Г. Фонетических законах, -М., 1950.

⁴⁰Сонда, 25-бет

⁴²Сонда, 53-бет

kópshilikjağdayda fonetikalıq nızamlıqlar hám analogiyağa baylanıstırğanbolsa,al Shuxardt tildiń rawajlanıwındaǵı eń tiykarǵı sebeplerdiń biri tillerdiń bir-birinetásir jasap,aralasıw qubılısı bolıp tabıladı,-dep esaplaydı. Ol «Tillerdiń aralasıwıhaqqındaǵı máselege» degen maqalasında, «.. házirgi dáwirde til bilimi shuǵıllanıpatırǵan máselelerdiń ishinde tillerdiń aralasıwı mashqalasın izertlewden áhmiyetlimáselejoq⁴²»-

depjazadı.G.ShuxardttilerdińaralasıwıtuwralıkontseptsiyasınıńqalıplesiwineYogannShmidttiliń«tolqın»teoriyasıbelgilidárejede tásirin tiygizgen. Bul teoriya boyınsha tiller arasında qatań shegera joq,qońsılasjaylasqantillershegerasındaekitilgedeortaqlbelgilerqalıpleseedi.Tillerdiń aralasıwınıń tiykarǵı sebebi, til bul sotsiallıq qubılıs, al fiziologiyalıqqubılıs emes.

Qullası, til bilimi tariyxında G.Shuxardt, ózine shekemgi jas grammatistlermektebinin sınsısı sıpatında keńnen tanıldı. Onıń miynetlerinde XIX ásirdiń

aqırıXXásirdińbasındaǵıtilgejańashakózqarastıńqalıplesebaslaǵanın,tildiizertlewdiń jańa metodları qalıplese baslaǵanı kózge taslanadı. Onıń miynetlerindebildirilgenideyalarXXásirtılshileritárepinendawametirildi.Máselen,til dijámiyetlikqubılıssıpatındaúyreniw-

sotsiologiyalıqqaǵımwákılleri,tildińrawajlanıwınıń tiykarı tillerdiń aralasıwı, birigiwi haqqındaǵı kontseptsiya-N.Ya.Marrdıńmiynetlerinde,tildiózaratıǵızbaylanıslıelementlerhámqatnaslarsisteması sıpatında izertlew strukturalizm aǵımı wákılleriniń miynetlerinde dawamettirildi.

TILBILIMINDEGIESTETIKALÍQMEKTEP

Tilbilimindegiestetikalıqmektep(neofilologiya)tildiizertlewdeonıńekspressivlikxızmetikóz-

qarasınanqatnasjasaydı,tılulıwmalıqbaǵdardantariyxıymádeniybaylıqsıpatındabahal anadıhámizertlenedi.

Tilbilimindegiestetikalıqmekteptińtiykarınsalıwshı**KarlFossler**(1872-1949)bolıptabıladı.BulmekteptińwákıllerinińishinenE.Lerx,L.Shpittser, F. Shyura, X.Xattsfeld, X. Raynfelderalardı kórsetiw múmkin. Olardıńbarlıǵıromanfilologiyasıboyınshaqánigeleredi.E.Lerx-frantsuztilisintaksisi, L. Shpittser–roman tilleri etimologiyası, semasiologiyası hám stilistikası boyınshaizertlewjumıslarınalıp barǵan.«Neofilologiya»atamasıK.Fosslerdiń 50jıllıqyubileyinebaylanıslıshákirtlerijáriyalaǵantoplamnıńatımenenbaylanıslı.Myunxen universitetiniń roman filologiyası professorı Karl Fossler tek tilshi emes,al ádebiyatshı da edi,bul onıń tilge kóz qarasında, onı qızıqtıratuǵın máseleler hámbyanlawusılındakózgetaslanadı.

⁴²Сонда,53-бет

K.Fosslerdiñtilbilimitarawındağıtiykarğımiyneti:«Tilbilimindegiidealizm hám pozitivizm» (1904) miyneti. Bul onıń baǵdarlamalıq polemikalıqjumısı, onda til bilimin estetikalıq kontseptsiyalar tiykarında qalıplestiriw boyınshapikirleribayanlanǵan.K.Fossleróziñ«Tildóretiwshilikhámrawajlanıwıspatında» (1905), «Til filosofiyası boyınsha tańlamalı maqalalar» (1923), «Tilderuwx hám mádeniyat máselesi» (1925) miynetlerinde til bilimindegi estetikalıqmektepketánbolǵankóz-qaraslardıilimiytúrdebayanlawǵaumtıladı.Bulwazıypanıorınlawushıntilmenenpoeziyanıń,dinniń,ilimnińqarım-qatnasın,sonday-aq,tılmenensóylewdińqatnasıntereńhámhártáreplemeizertlewgeumtıladı. Onıń 1923-jıl járiyalanǵan «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetindefrantsuztilinińeskidáwirlerinenbaslapházirgeshekemgitariyxınızertlewbarısında xalıqtıń estetikalıq kóz-qaraslarınń da rawajlanıp barǵanlıǵın kórsetedi.K.FosslerdińmiynetlerineitalyanfilosofıBenedettoKrocheniń(1866-1952)filosofiya-estetikalıq ideyalarınń tásiiri seziledi. Ásirese, oǵan B.Krocheniń «Ruwxtıńfilosofiyası»,«Estetika-ulıwmatilbilimispatında»(Moskva,1920)miynetlerindegitilgebolǵankózqaraslarıtasırjasadı.B.KrochenińideyalarıV.Gumboldttińideyalarınatiykarlanadı.B.Krocheadamnıńsóylewprotsesindóretiwshilikprotsessketeńlestiredi,buljaǵdaytildikórkemónermenenjaqınlastıradı.Solayetip,tılbilimininde,estetikanıńdaizertlewobektibiresaplanadı.Sonlıqtanda,B.Kroche«lingvistikadaǵıbarlıqilimiymashqalalarestetika ushın da ortaq, til filosofiyası, kórkem óner filosofiyası bular bir nárese»,—dep jazadı hám lingvistikanı ulıwma estetikanıń ishinde qaraydı. Solay etip, tildińemotsional-ekspressivlikxızmetinizertlewtilbiliminińtiykarğıwazıypasıdepesaplaydı.

V. GumboldttińlingvistikalıqkontseptsiyasınaK.Fosslerdińkóz-qaraslarısaykes keledi. Biraq K. Fosslerdiń kontseptsiyası óziniń bir táreplemeliligi menensıpatlanadıyaǵnıyV.Gumboldttińtilgeekitäreplemeqatnasıjasawzárúrligituwralıtezisinińáhmiyetliligintúsinbedi,sonday-aq,tıllikantinomiyatuwralıpikirlerin qabiletpedi.

K.Fosslerdińkóz-qarasıboyınsha,tılbiliminińjańasistemasıtildibirinshiden-tazaestetikalıq,ekinshiden-tariyxıy-estetikalıqbaǵdardaizertlewditámiyinlewi tiyis.

K. Fosslerdiń pikirinshe, til máńgi dóreliwde boladı, barqulla tolısıp, jetilisipbaradı.Oltildińqurılısın,grammatikalıqformalarhámsseslerdiúyrenetuǵınpánl ergeqarsıshıǵadı.Jasgrammatistlerdiqattısınǵaalaotırıpbılaydepjazadı: «Sintaksis vovse ne nauka-v takoy je stepeni kak i morfologiya i fonetika. Vsya etasovokupnostgrammaticeskixdisiplin-bezgranichnoekladbishe,ustroennoeneutomimimipozitivistami,gdesovmestnoilipoo dinochkevgrobnitsaxroskoshnopokoyatsyavsyakogorodamertvıekuskiyazıka,agrob nitsısnabjeni

nadpisjamiiperenumerovanı.Ktonezadıxalsyavmogilnoyatmosfereetoypozitivistskoyfilologiy».

K. Fossler birden-bir ilimiy pán sıpatında tek stilistikanı tán aladı: «Stilistikabılaiostaetsyaalfoyibetoyfilologiy».Solayetip,stilistikaK.Fosslerdińkontseptsiasındatiykarǵıorındııyeleydi.

Tilge«ruwxtıńsáwleleniwi»sıpatındaqatnasjasawı,K.Fosslerdińtildimádeniyattıń ayırım túrisıpatında qabıl etiwine alıp keldi. Usıǵan baylanıslı K.Fossler til tariyxı ǵana ilimiy sıpatqa iye bolıwı múmkin, sebebi til tariyxı ǵana tilqubılıslarınfizikalıq,psixologiyalıq,siyasiy,ekonomikalıqhámmádeniyózgerislermenen baylanıslıtúsindiriberealadı», -dep jazadı.

Solayetip,K.Fosslerdińpikirinshe,«tiltariyxı-sáwleleniwformalarınıńtariyxı» esaplanadı. Bul onıń «Ruwx hám tildegi mádeniyat», «Frantsiyadaǵı tilhám mádeniyat» miynetlerinde bayanlangan. Onıń 1925-jılı járiyalangan «Ruwxhám tildegi mádeniyat» miyneti qurılısı jaǵınan tómendegi baplardan ibarat: I.Kirisiw; II.Sóylew, dialog, til; III.Til hám din; IV.Xalıqlıq latındaǵı oylawdıń jańatúrleri; V.Til hám tábiyat; VI.Til hám ómir; VII.Tillik semyalar; VIII.Til hám ilim;IX.Til hám poeziya.

Ol óziniń «Frantsiyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde tillik ózgerislermenen hárqıylı dáwirlerde giruwxıymádeniyattıń ózgeshelikleriarasındaǵı b aylanıstı izertlewge umtıladı.

Tildi izertlewde K. Fossler qollangan usıl tómendegishe: Tildiń hár qıylı dáwirdegi jaǵdayın grammatikalıq kóz qarastan bayanlaw, soń bul grammatikalıq qubılıslardı stilistika, estetika, oylawdıń túrleri kóz-qarasınantúsindiriw bolıptabıladı.

Juwmaqlastırıpaytqanda,Karl Fossler óziniń miynetlerinde lingvistikanı adamnıń ishki dúnyasın úyreniwdiń quralına aylandırıwǵa, adamzattılınıń dóretiwshilik táreplerin hár tárepleme izertlewdiń obektine aylandırıwǵa umtıldı.

K.Fosslerdiń subektivizmin esapqa almaǵanda, onıń tildiń rawajlanıwın jámiyettiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı izertlewge umtılganın, lingvistikalıq izertlewlerdiń sheńberin keńeytkenligin kóremiz.

Onıń eń tiykarǵı xızmetleriniń biri-til biliminiń aldına jańa wazıypalardı qoyıwı, máselen, kórkem ádebiy dóretpelerdistilistikalıq izertlew, ulıwmaxalıqlıq tilmenen kórkem sóz sheberleri tiliniń karım-qatnasın izertlew, tildiń rawajlanıwın mádeniyat tariyxı menen tıǵız baylanıslı úyreniw, oylaw hám tildiń qarım-qatnasın úyreniw máselelerinkún tártibine qoyıwı bolıptabıladı.

NEOLINGVISTIKA. LONDONLINGVISTIKALÍQMEKTEBI

Til biliminde neolingvistika (areal lingvistika dep te ataladı) XXasirdiń 20-jıllarıaǵımsıpataındaqalıplesti. Bulaǵımnıńtiykarǵıwákılleri-italyalı Matteo Bartoli (1873-194y) hám Djulio Bertoni (1878-1942). «Neolingvist», «Neolingvistika» terminin M. Bartoli 1910-jılı birinshimártebeqollandı.

Neolingvistika aǵımınıń izertlew usılların hám printsıpleri 1925-jılı járiyalanǵan. «Neolingvistikanıń qısqasha ocherki» miynetinde járiyalandı⁴³. Bul miynettiń «Ulıwmaprintsıpler» dep atalatuǵın birinshibólimin Dj. Bertoni, «Texnikalıq kriteriyalar» dep atalatuǵın kinshibólimin M. Bartoli jazǵan.

Neolingvistikanıń ulıwmateoriyalıq máseleleri M. Bartolıdıń 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikaǵa kirisıw», Djuliano Bonfante niń 1942-jılı járiyalanǵan «Neolingvistika pozitsiyası» miynetlerinde bayanlanǵan. Neolingvistika aǵımın V. Gumboldt, italyan filosofi Benedetto Krocheniń ideyalarınatıykarlanǵan Haıdaolardı rawajlandırıwǵa umtıladı. Kóplegen máseleler detil bilimindegi estetikalıq mektep, «Sózler hám zatlar» mektebine ideyaları jaǵınan jaqın keledi. K. Fossler kibi neolingvistika aǵımın wákılleri tildik órkem dóretiwshilik hám ruxıy Hár eketsıpataında baHalaydı,

Gugo Shuxardt kibi tildıń rawajlanıwında tillerdiń aralasıw protsesin eńtiykarǵıorınǵa qoyadı.

Neolingvistikanıń ayırım kóz-qarasları lingvistikalıq geografiyanıń kontseptsiyaları menen sáykes keledi. Sonlıqtanda Matteo Bartoli óziniń «Neolingvistikaǵa kirisıw» miynetinde neolingvistikalıq aǵım J. Jileronniń «Lingvistikalıq atlas» miynetindegi ideyalarınatıykarlanadı, dep jazadı.

Neolingvistika aǵımın wákılleri aǵımınıń ataması menende ózlerin «Jasgrammatistlerge» qarsı qoyıwǵa umtıladı. «Jasgrammatistler» lingvistler emes, tek grammatistler edi. Bizler til faktleriniń quramalı kompleksin izertlewshı jańa lingvistlermiz, - degen lozungtı kóteredi. «Neolingvist», «Neolingvistika» terminlerin qollanıwınıń datıykar usıǵan baylanıslı edi.

Djuliano Bonfante óziniń «Neolingvistika pozitsiyası» maqalasında neolingvistika aǵımın aldına qoyǵan wazıypalardı bayanladı: «Biziń ásirimiz tilditek bayanlap beriwdi emes, al onı túsiniwdi oǵada talap etedi; ...Neolingvist ushıntil- bul estetikalıq sáwleleniwdiń, kóz-qaraslardıń jıynaǵı. Ol poemanıń Hár bir qatarında, Hár bir sóylewde, Hár bir naqıl-maqalda tolıq hám keń túrde kózgetaslanadı».

Neolingvistler tildi eń aldın menen individlerdiń estetikalıq dóretiwshiliginiń ónimisıpataında baHalaydı. Tildi «ruxıy dóretiwshilik» sıpatında baHalap,

⁴³Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolingua, Modena, 1925.

neolingvistler B. Kroche kibi til hám sóylew protsesin dóretiwshilik protsessketeńlestiredi. «Adamlar,-dep jazadı Bonfante,-sóylew barısında sózlerden, anıǵıraǵıǵaplerdenpaydalanadı, alfonemalar,morfemalaryamasasintagmalardanemes,olar óz aldına jasamaytuǵın biziń abstraktsiyalarımız bolıp esaplanadı».⁴⁴ Olar tildipútın Halında, ruxıy dóretiwshilik sıpatında baHalaydı. Al «jas grammatistler» tildifonetika, morfologiya, leksika hám sintaksisge ajratıp tildiń pútınligin buzdı-depsınǵaaladı.

Tilbilimine«areal»termininfrantsuzlingvistiJ.Jileronengizgenedi.Neolingvistlerdińtáliymatındaareallingvistika,onıńizertlewusılları,lingvistikalıqgeografiyatusinikleridebelgili orındı iyeleydi.

Areallingvistika-

tillikqubılıslardıńbelgilibirterritoriyalardatarqalıwjaǵdayların,sebeplerin,shegaraları nizertleytuǵıntilbiliminińtarawı.Dáslepkiwaqıtları Evropa tilleriniń lingvistikalıqgeografiyası boyınsha atlaslar dúzildi.Máselen,XIXásirdińsońǵısheregindeG.VenkertárepinenGermaniyanıńlingvistikalık atlası dúzildi. (187y). G. Venker, F. Vrede tárepinen tayarlanǵan,jetilistirilgen«Nemetslingvistikalıqatlası»nıń192y-1932jıllarıaltıtomlıǵıjáriyalandı.

XX ásiridinbirinshionjıllıǵındaJ.JileronhámE.Edmonitárepinen «Frantsiyanıń lingvistikalıq atlası» nıń 12 tomlıǵı (1902-1910), K. Yaberg hám İ.Yuda tárepinen «İtalya dialektleri hám túslik Shveytsariyanıń atlası»nıń 8 tomlıǵı(1928-1940)baspagátayarlanıpjáriyalandı.J.JileronhámE.Edmonidiń «Atlası»ındasózlerdińtaralıwshegeralarındizimgealadı.NemislerdińlingvistikalıqgeografiyasıásireseT.FringstińmiynetlerindeReynprovintsiyasınıńdialektlerinkompleksliizertlewgeumtılganinkóremiz,yaǵnıyfrantsuzlardadıaytekleksikanıemes,alfonetika-grammatikalıqbelgilerindeizertleydi. Matteo Bartolidiń«İtalyanıń lingvistikalıq atlası» leksikalıq printsipketiykarlanıp lingvistikalıq geografiya tarawındaǵıromantilleri dástúrin dawamettiredi.

Neolingvistlerdiń tiykarǵı izertlewmetodı izogloss-yaǵnıy til belgileriniń(fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq) taralıw shegeraların anıqlaw bolıp tabıladı.Bulaǵımnıńbelgiliwákillerinińbiri-VittorePizanibolıptabıladı.Onıń «Geolingvistika hám Hind-evropa tili» miyneti 1940-jılı Rimde járiyalanǵan. Bulmiynetiniń birinshi babı «İrradiatsiya hám innovatsiya» dep ataladı,onda tildegijańa ózgerislerdiń payda bolıwı hám taralıw usılları izertlengen. Miynettiń«Hind-evropa tilin qayta tiklew hám neolingvistikalıq norma» dep atalǵan ekinshi babındaHind-evropatillerinúyreniwdeayırımnormalardıqollanıwmúkinshiligintekserip kóredi.

⁴⁴ЗвегинцевВ.А.Историяязыкознания XIX иXXвеков вочеркахиизвлечениях,ч.1,М,1980.

Neolingvistika ağının jəne bir əhəmiyyətli ideyalarının biri - tillərin aralası birliyi tuwralı fikirləri bolıp tabıladı. Olar tillərin aralasıw protsesintildegı innovatsiya problemi dep qaraydı: «Xalıqların etnikalıq aralasıwı, - dep jazadıolar, - tillik ózgerislerdiñ tiykarǵı sebebi bolıp tabıladı.»

Neolingvistikada tillərin aralasıwı tuwralı teoriyanıñ qalıplesiwinde belgili italyan lingvisti Gratsiadio İsayə Askolıdın (1829-1907) miynetleri salmaqlı orındıyeleydi. G. Askoli salıstırmalı Hind-evropa til bilimi, əsirəse roman tilleri boyınsha izertlewleri menen belgili. Óziniñ ilimiy kóz qaraları jaǵınan neolingvistler menen jas grammatistlerdiñ ortasında jaylasqan. Ol óziniñ 188y- jılı Turinqalasında jarıyalanǵan «Til bilimi boyınsha xatlar» miynetinde jas grammatistler mektebi wákilleriniñ ayırım kóz qaralarısına aladı. Tillərin aralasıwı mashqalaların izertlewde «substrat», «superstrat», «adstrat» túsiniqlerini engizdi (substrat - jeñilgentilementleriniñ jeñilgentildesaqılawı; superstrat - jeñilgentilementleriniñ jeñilgen tilde saqlanıwı; adstrat - Hár qıylı tillərin bir territoriyada uzaq birge jasawı tiykarında qalıplesetuǵın belgiler)

Til biliminde substrat teoriyasınıñ tiykarın salıwshı G. Askoli esaplanadı. Ol óziniñ «Til bilimi boyınsha xatlar» H.t.b. miynetlerinde keltirilgen roman tilleriniñ tásir problemasını izertleydi. Substrat teoriyası XX əsirdiñ başında B. Terrachini diñ «Substrat» miynetinde dawam ettirildi. Substrat túsiniǵı Hind-evropa tilleriniñ dialektlik bóliniwin, sonday-aq, Hind-evropa tillerindegi basqatıllıq semyalarǵa tın belgilerdi túsindiriwde qollanıldı. Lingvistlerdiñ xalıqaralıq kongresslerinde substrat teoriyasına baylanıslı bir neshe bayanatlar jasaldı.

«Superstrat» termini J. Jileronniñ shákirti V. Vartburg tárepinen 19y7- jılı Parijde jarıyalanǵan «Roman tilleriniñ ajıralıwı» degen miynetinde qollanıldı. V. Vartburg germanjawlapalıwshıları - franklar dıñ tiliniñ latinǵa tásirin (frank superstratı) izertledi.

«Adstrat» termini M. Bartolı tárepinen birinshi máрте beqollanılp, onıñ pikirinshe, adstrat termini arqalı tildegı jasawshı eki qatlam túsiniledi, olardıñ biri - ekinshisiniñ üstinen üstemliket peydi.

Neolingvistlerdiñ tillərin aralasıwı Haqqında kontseptsiyasınıñ qalıplesiwine Y. Şmidt diñ «tolqın» teoriyası úlken tásiretkenibayqaladı.

Şmidt diñ anıqlawınsha, eki tildin geografıyalıq qońsılas jaylasıwı tek usı tillerge ortaqlan bolǵan belgilerdiñ qalıplesiwine alıp keledi. Yaǵnıy kelip shıǵıwı Hár qıylı bolǵan tiller uzaqlıq waqıt qońsılas birge jasawı nátiyjesinde tillik birleşpelerdiñ payda bolıwına alıp keledi. Bul tillik qubılısqa klassikalıq úlgi sıpatında Balkan yarımatawındaǵı kelip shıǵıwı boyınsha Hár qıylı tiller - grek, alban, bolgar, makedon, rumın tillerini kórsetedi. Bul tillerde uzaqlıq dawam etken tariyxıy qarım-qatnaslardıñ nátiyjesinde bir qansha ortaqlan belgiler qalıpleskenin anıqlaydı.

Qullası, neolingvistika aǵımınıń til bilimi tariyxındaǵı ornı tómendegilerdenıbarat: lingvistikalıqgeografiyanı izertlewusıllarınjetilistiriw, onıńulıwmateoriyalıqwazıypalarınıterehlestiriwbolıptabıladı. Ayırımareallingvistikalıqizertlewleri klassikalıq úlgede gimiynetlerbolıp qaldı.

Onıńtiykarǵıkemshiligi- ekstralingvistikalıqfaktorlarǵakóbirekdıqqatawdarıp, tildıńsistemalıq-qurılıslıqózınshelliginbaHalamawıbolıptabıladı

Londonlingvistikalıqmektebi

Til bilimi tariyxında London lingvistikalıq mektebi az izertlengen. Til bilimitariyxshılarınıńayırımlarıbulmekteptiEvropatilbilimindegistrukturalizmaǵımınıń bir shaqabı sıpatında tilge alsa, ayırım qánigeler bul mektepti dıqqattanshetpeqaldıradı. Qullası, bulmektepPragahámKopengagenlingvistikalıqmektepleriniń qasında birge tilge alına bermeydi. Bunıń bir neshe sebepleri bar. Birinshiden bul aǵımınıń tiykarǵı kontseptsiyaları XX ásirdeń 30-40 jılları qalıplesebaslaǵan bolsa da 50-jıllardıń ortalarında hár qıylı baspalarda shashırandı xalındajáriyalanǵanmiynetlerdesáwleleniwintapqanlıǵı, ekinshiden, bulmektepwákil leriniń miynetleri hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın az izertlengentillerdi úyreniwge baǵıshlanǵanlıǵı, úshinshiden, olardıń miynetleri abıraylı ilimiybaspalarda az tirajda járiyalanǵanlıǵı menen túsindiriledi. Biraq soǵan qaramastanbul mekteptiń wákılleri XX ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıwınabelgili úlesqostı.

AngliyaXIX-

XXásirlerdedúnyajúziliktilbilimindetiykarǵıorınlardıyeleytuǵınmámleketlerdińqatarınakirmesede, bulmámleketteózinetanózgesheliklerine iye lingvistikalıq dástúrler qalıpleskenin kóremiz. Bunda birinshigezekte Angliya fonetikalıq mektebin tilge alıw múmkin. Onıń wákılleri - GenriSuit(1845-1912), DanielDjounz(1881-1967). Britaniyalıilimpazlardıńizertlewlerine xarakterli bolǵan ózine tán ózgesheligi-olardıń janlı tillerdi, birinshigezekte ullı Britaniyaatawlarında sóylewshilerdiń

tilinEvropakontinentindegibasqatillerge, máselen, nemistilinesalıstırmalıbaǵdardaúyreniw, sonday-aqBritaniya imperiyasınıń Aziya hám Afrika materigindegi az úyrenilgen

«ekzotikalıq» tillerdi izertlewge qızıǵıwshılıǵı bolıp tabıladı. London mektebinińteoriyalıq kóz qarasınıń qalıplesiwine E.Dyurkgeimniń sotsiologiyalıq táliymatıhámF. de Sossyurdiń lingvistikalıq kontseptsiyası belgili dárejede tásir jasaǵan. Bul halat til hám mádeniyattıń qarım-qatnası mashqalaların izertlegen etnografBronislavKasperMalinovskiydiń(1884-1942)miynetlerindekózgetaslanadı. «Mádeniyat» termini arqalı hár qanday xalıqtıń úrp-ádeti, dástúrleri, diniy

isenimitúsiniledi. Malinovskiy olardı tillik qarım-katnas jasaw ushın zárúrli sistemanıńelementleri sıpatında úyrenedi. Bul jaǵday Malinovskiydiń pikirinshe situatsiyalıqkonteksttipaydaetedi.«Realturmıstabildirilgenpikir,olqandaysituatsiyad
a

aytılğanınan bólek alınıp qaralıwı múmkin emes» - dep jazadı ol. Bul situatsiyalıq kontekst sóylew háreketi oraylıq orında turatúǵın sotsiallıq protsesstń bir bólim bolıp tabıladı hám sistemanıń basqa aǵzalarımenen birgelikte izertlewdi talap etedi, - dep esaplaydı.

London lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı **Djon Rupert Fırs** (1890-1960) bolıp tabıladı. Ol XX ásirdeń 20 jılları Índiyada jasadı hám ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı. 1928-jıldan baslap London universitetinde xızmetinde awam etedi. 1944-jılı usı universitette Ullı Britaniyada birinshi ret ulıwma til bilimi kafedrası ashıladı. Ol usı kafedranı 1959-jılǵa shekem basqardı. Urıstansońǵı jılları Egipet, Pakistan hám AQSh ta lektiylar oqıdı. Onıń shákirtleri - Uolter Allen (1911-1995), Robert Robins (1921-2000), Maykl Aleksandr Xallidey (1925) h.t.b.

London lingvistikalıq mektebiniń lingvistikalıq kóz qaraları Djon Fırstıń 1957-jıl jarıyalanǵan «Lingvistikalıq miynetler» kitabında hám bul mekteptiń basqawákilleri niń avtorlıǵında jarıyalanǵan «Lingvistikalıq analiz boyınsha izertlewler» degen toplam da bayan etildi.

London lingvistikalıq mektebi wákilleri tiykarınan tómendegi máselelerdi izertledi: jámiyette tildıń ornı hám xızmeti, til hám mádeniyat, tildıń mánisi

hám onıń anıqlaması, tildir awajlandırıwshı kúshler, tildıń qurılısı, til biliminiń wazıypası, lingvistikalıq bayanlaw sisteması, lingvistikalıq kategoriyalardıń tiykarǵı belgileri hám olardı anıqlawólshemleri, lingvistikalıq analiz jasawda ekstra-lingvistikalıq maǵlıwmatlardı qollanıw múmkinshiligi, kontekst úsinigi, konteksttiń túrleri, tildıń funktsionallıq bóliniwi, h.t.b.

London lingvistikalıq mektebinde hár qıylı situatsiyada - jámiyetlik orınlar, diniy máresimler, sotsiallıq orın jámiyette hár qıylı bolǵan adamlardıń qarım-qatnası protsesinde gitildıń xızmeti úyrenildi. Bul jaǵdaysotsiolingvistika, funktsional grammatika hám tekst lingvistikasınıń rawajlanıwına tásir jasadı.

TEMA. TILBILIMINDE GISTRUKTURALIZMA ĞIMI

Joba:

1. *Pragalingvistikalıq dógeri*
2. *Kopengagenlingvistikalıq mektebi*
3. *Amerika tilbilimi*
4. *Deskriptivlingvistikada ğı morfe matúsini ği*

Til biliminde strukturalizm ağımnıń payda bolıwına XX ásirdeń basında ğı tábiyıpánlerde ashılǵan jańalıqlar tásir jasadı.

XX ásirdeń birinshishere ğinde fizikler tárepinen zathám processlerdeń mayda elementleriniń ashılıwı ilimniń basqa tarawlarına unamlı tásir etti. Fizika ilimi atom hám kristallardıń strukturasın ğana emes, al jaqtılıqtıń strukturasın da úyreniwde basladı. Solay etip, «struktura» termini arqalı zat, qubılıs, processlerdeń mayda elementleri, elementler arasında ğı baylanıslardıń usılları, nızamlılıqlar túsiniledi.

XIX ásirde ği ilim ushın faktlerdi baqlaw hám dizimge alıw xarakterli bolǵan bolsa, al XX ásir ilimi baqlanǵan faktlerdeń mánisin anıqlaw, onıń ishkinizamlılıqların ashıw, izertlenip atırǵan qubılıslardıń elementleri arasında ğı baylanıslardı, olardıń bir-birine tásirin, óz ara háreketlerin anıqlawǵa eristi. Fizika, ximiya, biologiya, psixologiya hám ekonomikalıq ilimlerde struktura hám onıń elementar bólekshelerin izertlew dástúri qalıptese basladı. Fiziologiyada I.P. Pavlov tıń joqarı nerv sisteması tuwralı tálimatı, 30-jılları matematikalıq struktura teoriası payda boldı, psixologiyada strukturalıq psixologiyako nıcepciyası rawajlandı.

«Struktura» túsini ği til biliminde kelip kirdi hám til biliminde strukturalizmniń úsha ğımıp ayda bolabası.

Til biliminde ği lingvistikalıq mektepler ózleriniń teoriyalıq kóz-qarasların qalıptestiriwde ádette metodologiyalıq ilimlerdeń ulıwmalıq juwmaqların bas shılıqqa alıp, olardıń tálimatların tillik faktlerdi izertlewge qolladı. Bunı dálillew ushın V. Gumboldt tálimatına Immanuel Kant tıń, Avgust Shleyxer koncepciyasında Ch. Darvinniń evolyuciyalıq tálimatınıń, Ferdinand de Sossyur koncepciyasına Dyurkgeymniń sociologiyalıq izertlewiniń tási bolǵanın kórsetiw múmkin.

Pragalingvistikalıqdógeregi

Pragalingvistikalıqdógeregi1926-

jılıbelgilichexilimpazıV.Mateziustıńbaslamasımenenshólkemlesti.Bulaǵımnıńtiyka rǵıwákilleriBogumilTrnka(1895-1984),BogumilGavranek(1893-1978),Y.Mukarjovskiy(1891-1975),YozefVaxek(1909-2004),VladimirSkalichka(1909),N.S.Trubeckoy,R.O.Yakobsonh.t.b.bolıptabıladı.Pragalingvistikalıqdógeregi1952-jılǵashekem háreket etkeni menen onıń eń jemisli islegen dáwiri 1929-1939-jıllarǵatuwra keledi. 1939-jılı Germaniyanıń Chexoslovakiyanı jawlap alıwı nátiyjesindeilimiy-dóretiwshilik jumısları menen shuǵıllanıw múmkinshiligi bolmadı. DáslepTrubeckoy,urıstansońǵıjıllarıMatezius,Korjinekqaytısboldı,YakobsonAmeri kagaemigraciyaǵaketti.Dógerektińqalǵanaǵzalariózlerinińizertlewjumıslarınalıpbar ǵanımenendúnyajúziliktilbilimindeburıńǵıdayaldıńǵıorınlardııyelemedi.

Pragalingvistikalıqdógeregiǵzalarınıńteoriyalıqkózqarasları1929-jılıPragadaótkerilgen slavistlerdińxalıq aralıq sezindebayan etildi.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasın tillik faktlerdi izertlewdeinduktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orıńǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatınaqarsıqoydı.SolaybolsadaPragalingvistikalıqdógeregiwákillerijasgramma tistlerdińkoncepciyalarınólıqbiykarlamaydı.V.Mateziusóziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funktional hám strukturaltilbilimijasgrammatistlermektebinıńtolıqhuqıqlımıyrasxorlarıesaplanadı», -dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildińrawajlanıwınıńdáslepkiabasqıshlarınizertlewdiáhmiyetlidepesaplasa,Pragalingv istikalıq dógeregi wákilleri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı.Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen tuwısqan tiller izertlengenbolsa,bul funkcionallingvistikadatuwısqan emes tillerdesalıstırıldı.

OlarózlerinińlingvistikalıqkoncepciyalarınqalıplestiriwdebirtáreptenFerdinandd eSossyurdińdiaxroniyahámsinxroniyatuwralıtıliymatınatiykarlansa, ekinshi tárepten Boduen de Kurteneniń tildi izertlewdiń sinxroniyalıqaspektine áhmiyet berip til funkciyaların úyreniwdiń zárúrligi tuwralı ideyalarıúlkentásiretti.Sonlıqtanda,V.Mateziusóziniń«Tilbilimindebizqayjergekeldi k?» degen miynetinde, «Til bilimindegi funkcional hám struktural kózqarasBoduen de Kurtene hám Ferdinand de Sossyurdiń ideyalarına tiykarlanadı», - depjazadı.

Praga lingvistikalıq dógeregi 1929-1939-jılları usı aǵımınń tiykarǵı principlerinsáwlelendiretuǵın ilimiy miynetler jıynaǵın járiyalap bardı [2]. Usı «Miynetler...»jıynaǵınıńbirinshisanındaPragalingvistikalıqdógereginińteoriyalıqpri ncipleri «Tezisler»túrindejáriyalandı.

Praga mektebiniń lingvistikalıq koncepciyası eki ózgeshelikke iye. Birinshisi, struktura problemi, yaǵnıy tildıń strukturalıq xarakteri hám onıń bólimleriniń ózara tıǵız baylanıslılıǵı, ekinshiden, Praga lingvistikası funksional lingvistika bolıptabıladı.

Pragalingvistileritilgefunkciyalarsistemasısıpındaqatnasjasadı. Pragamektebind egi bul funksionalizmtezislerindetastıyıqlanıwıntaptı.

«Tezis»lerde tildi funksional-strukturalıq izertlew principi tómendegishe bayanlandı. «Tiladamzatháreketinińónimibolıwımen birge belgilibirmáqsetke baǵdarlanadı. Sonlıqtandalingvistikalıqanalizlewgefunkcionalkózqarastanqatnasjasawkerek. Bundaykózqarastanqaraǵandatibelgilibirmáqsetlergexızmetetetuǵın pikirdibayanlawqurallarınıń sisteması bolıptabıladı».

Solayetip, olartildiizertlewdestrukturalhám funksionalqatnasjasawdıusındı.

Praga lingvistikalıq dógereginiń tezislerinde, sóylew háreketiniń eki tiykarǵı funkciyası kórsetiledi:

a) sociallıq funkciya, yaǵnıy basqa individler menen baylanıs xızmeti;

b) ekspressivlik funkciya-

sóylewshiniń emociyasınańlatıwxızmeti. Pragatilshileri, eger sóylew háreketiniń hár qıylı funkciyaları bolatuǵın bolsa, onda oǵanhár qıylı funksional tiller sáykes keliwı tiyis dep esapladı. Solay etip, ádebiy tildıń funkciyaları menen funksional tillerdiń ózara baylanısın tómendegishe túsindiredi:

Ádebiy tildıń funkciyaları	Funksional tiller
a) kommunikativlik funkciya	a) sóylewtili
á) arnawlı ámeliy funkciya	á) rásmiytil
b) arnawlı teoriyalıq funkciya	b) ilimiytil
d) estetikalıq funkciya	d) poetikalıqtil

Pragalingvistikalıq dógereginde til funkciyaların izertlew, til hám sóylew funkciyaların bir-birinen ajratıw máselesi tiykarǵı orında turǵanlıǵı sebepli bulmekteptiayırımı ilimiy ádebiyatlarda funksional lingvistikadepte ataydı.

Vilem Matezius (1882-1945) chexiyalı tilshi, Pragadaǵı Karlov universiteti professorı, inglis tili boyınsha qánige. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarınsalıwshı. Til sistemasın izertlewde tiykarǵı dıqqattısın xroniyalıq aspektke awdarǵan. Tildi izertlewde sinxroniyalıq qatnastıń áhmiyetin óziniń 1941-jıl jarıyalanǵan «Tillik qubılıslardıń potenciallıǵı tuwralı» miynetinde bayanlaǵan.

Sintaksislik mashqalalardı izertlewge funksionalqatnasjasaw V. Matezius tıń «Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege» (1947), «Chex tilindegi sózlerdiń qatar tártibiniń tiykarǵı xızmeti» (1947) miynetlerinde sáwlelengen. Bul teoriya boyınsha, gáptiń gápaǵzalarınıń formal bóliniwine (baslawısh, bayanlawısh, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları) gáptiń semantikalıq dúzilisi hám onıń funksional mánisineti ykarlanatuǵın gáptiń aktual aǵzaları túsiniǵın qarsı qoyadı. «Eger

formal ağzalar gáptiń qurılısın grammatikalıq elementlerge ajratıp úyrenetuǵınbolsa, -dep jazdı V.Matezius, aktual ağzalar gápti konteksttiń ishinde qarastıradı».Gáptiń formal ağzalarınıń tiykarǵı elementleri grammatikalıq predikat esaplanadı.Gáptińaktualağzalarınıńtiykarǵıelementlerisóylewshinińsóylewwaqtınd aǵıhalatı(psixologiyalıqpredikat)gáptińpaydabolıwınatásiretkenderekesaplanadı.

Praga lingvistikalıq dógeresinde fonologiya hám morfologiya problemaları daizertlenildi.

Nikolay Sergeevich Trubeckoy (1890-1938) Praga lingvistikalıq dógereginińtiykarın salıwshılardıń biri.Slavyan tilleri boyınsha qánige, fonolog. Ol 1915-

jılımagistrlikdissertaciyaqorǵaǵannansońMoskvamámleketlikuniversitetindesalıstır malı til bilimi boyınsha lekciyalar oqıdı.1917-jılı Evropaǵa emigraciyaǵaketedi. 1919-jılı Sofiya universitetine jumısqa ótti, 1922-jıldan Vena universitetislavyan filologiyası kafedrasın basqardı. Onıń eń tiykarǵı miynetleri: «Orıs tilinińmorfologiyalıqsisteması»(1934),«Fonologiyalıqbayanlawushıńqollanba»(1935), «Eski slavyan tiliniń grammatikası» (1954). Ol ómiriniń sońǵı on eki jılıneń tiykarǵı «Fonologiyatiykarları»miynetin jazıwǵa baǵıshladı.

Bul miynet 1939-jılı nemis tilinde járiyalandı. N.S.Trubeckoydıń «Fonologiyatiykarları» miynetin shártli túrde XX ásirdegi birinshi fonologiyalıq enciklopediyadepatawmúmkın.Bulmiynette100aslamtillerdińfonologiyalıqsistemasıúyrenilgen,fonologiyanıńtiykarǵıtúsinińleri,fonemahámonıńbelgileri,fonemalardıń oppoziciyası, qabatlasqan sesler hám olardıń til sistemasındaǵı ornımáseleleri anıqlanǵan.

L.V.SHerbatilseslerinińmániayırwshılıqxızmetinkórsetkenbolsa,N.S.Trubeckoytilseslerinińmániayırwshılıqxızmetinińtiykarındaqandayakustikalıq elementler turatuǵının anıqladı. Til sesleriniń máni ayrırwshılıq xızmetihámolardıńelementlerinińózarabaylanısımáselesinúyreniwtiykarında fonologiyaóz aldınatilbiliminińtarawısıpatında qalıplesti.

1931-jılıN.S.Trubeckoydıń«Morfonologiyaǵabaylanıslayırımkózqaraslar», -degen maqalası járiyalandı. Bul maqalada Boduen de Kurteneniń birmorfemanıń qurılısındaǵı fonemalardıń ózgeriwi tuwralı bildirgen «alternaciya»teoriyasıTrubeckoytárepinenrawajlandırıldı.Olmorfonologiyaterminia rqaalıqálegentildegifonologiyalıqbirlıklardimorfologiyalıqqollanıwdıtúsinedi.

Morfonologiyanıńtiykarǵıızertlewobektimorfemalardıńfonologiyalıqqurılısın, morfologiyalıq xızmet atqaratuǵın seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerinizertlew bolıp tabıladı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyaǵa fonologiyanıń birbólimi sıpatında qaraydı.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri til biliminiń qurılısı tuwralı ózgesheideyanı usınıs etti. Til biliminiń ádettegi fonetika, leksikologiya,

morfologiya

hámsintaksis

bólimlerinińornına«Lingvistikalıqnominaciyateoriyası»degentermindi

qollanıp, onda sóz hám turaqlı sóz dizbeklerin izertlew zárúrlıgın bildiredi. Bulbólimgesózjasalıw,sózshaqaplarıhám sózformalarıhám semantikanı kirgizedi.

Ekinshi«Sintagmatikalıq usıllar teoriyası» dep atalatuǵın bólimgesintagmatikalıq háreketler tiykarında payda bolatuǵın sóz dizbeklerin kirgizedi. Sintagmatika yamasafunkcional sintaksis,-Pragalingvistleriniń pikirinshe,- dástúriy sintaksiske sáykes kelmeydi. Baslawıstıń grammatikalıq formaları hám funkciyasın esapqa alǵan halda bayanlawıstıń tiplerin izertleydi. Morfologiya ózaldına til biliminiń tarawı esaplanbaydı, nominaciya teoriyası hám sintagmatikalıq usıllar teoriyasınıń ishinde úyreniledi.

Pragalingvistikalıq dógerigine tán bolǵan jáne bir ózgeshelik- sinxroniyamenen diaxroniya arasındaqı baylanıstı ózine tán túsindiriw bolıp tabıladı. Tildıń tábiyatın túsiniw hám jasawınanıqlaw datıllıq faktlerdisinxroniyalıq analiz jasaw dıń áhmiyetliligintán alǵan halda olar Jenevamektebiwákilleri kibisinxroniya menen diaxroniyanıń arasına ótiw múmkin bolmaǵan diywaltiklewdıń zárúrligi joq dep esaplaydı. «Tildi diaxroniyalıq úyreniw sistema hám funkciyatúsiniǵın biykarlamaydı, alkerisinshe, bultúsini kleresapqa alınbasatılıq bolmaydı», -dep jazadı. Sonday-aq, tildisinxroniyalıq izertlewde evolyuciya túsiniǵın umıtıwǵa bolmaydı. Sebebi tildıń rawajlanıwınıń házirgi jaǵdayı bunnanaldıǵın rawajlanıw basqıshınıń ornınakelgenin umıtpawımız kerek».

Pragalingvistikalıq dógerigewákilleri ózleriniń ámeliy izertlew jumısların menen teoriyalıq kózqarasları boyınsha bir aǵımdaǵı mektep wákilleri bolıw menen qatar bir-birinen ádewir parıqqıladı.

Roman Osipovich Yakobson (1896-

1982) Rossiyadan emigraciya nátiyjesinde Pragaǵa kelip ol jerde Pragalingvistikalıq mektebidástúrlerin rawajlandırdı. Ol Pragamektebiwákilleri niń fonologiya nıstruktalanalızlew metodın morfologiya nı izertlewge qollandı. Yakobson morfologiyalıq kategoriyalardıń korrelyaciya siteńdeyemesligituwralı, morfologiyalıq kategoriyalardıń hárbiraǵz asınıń birden-bir semantikalıq invariantı bolatuǵın tuwralı ideyalardı usındı. Ol 1920-jılları til bilimi hám poetikalıq izertlewlerde orıshám Pragamektebiwákilleri dástúrlerin dawametti.

Nacistler tárepinen Shekslovakiya jawlapalınǵan keyin Daniya, Norvegiya, Shveciya mámleketlerinde jasadı. 1941-jıldan baslap Amerikaǵa bardı. Volndaǵı Joqarı izertlew mektebinde lekciyalar oqıdı. Soń Garvard hám Massachuset texnologiyalıq institutlarında jumıs isledi. Amerika strukturalizminiń Massachuset mektebiniń qalıplesiwine bassılıq etti. 1943-jılı Nyu-York lingvistikalıq dógeriginiń shólkemlesiwinde úlken xızmet boldı. Ol óziniń izertlewlerinde tildıń evolyuciya teoriyası, tillik birlespelerteoriyası, tillerdiń tipologiyası, tańbalarteoriyası, tilteoriyası (ásirese, fonologiya, tariyxı fonologiya, morfologiyalıq kategoriyalar, grammatikalıq máni), kommunikaciya

sistemasında tildin ornı, til hám miydin óz ara qatnası, awdarmanın lingvistikalıqaspektleri, til biliminiń tábiyiy hám gumanitar ilimlerge qatnası, til bilimi

tariyxı, semiotikanın jetiskenliklerin lingvistikalıq izertlewlerge qollanıw, informaciya eoriyası máselelerin izertlewge umtıldı. Olbinarlıq oppoziciya metodın paydalandı.

Praga lingvistikalıq dógeri wákılleri tillerdi tipologiyalıq izertlew máselesimenende qızıqsındı. Bul **Vladimir Skaliçkanın** (1909) miynetlerinde óziniń sawleleniwın taptı. Tildegi ayırım qubılıslar (morfologiyalıq, sintaksislik, fonetika-kombinatorlıq, sóz jasalıw) óz ara tıgız baylanıslı bolatıwın kórsetip Skaliçka tillerdi bestipke bóledi. Flektiv, introflektiv yaǵnıy ishki flekciyaǵaiyetip, agglutinativ, túbir tiller, polisintetikalıq tip. Ol bir tilde hár qıylı tipke tán belgilerushırasatıwında atap kórsetedi. Skaliçka til tiplerin anıqlawda tek morfologiyalıq qurılısqa tiykarlanıw jetkiliksiz, hár qıylı tillerdiń fonologiyalıq qurılısın salıstırıp izertlew de zárúr degen pikirdi bildiredi. Sonlıqtan da tillerdiń morfologiyalıq klassifikasiyası degen termindiqollanıwqa tedep esaplaydı.

Praga lingvistikalıq dógeri wákılleri ishinen **Gavranek, Mukarjovskiy**ler ádebiy til, til mádeniyatı máseleleri menen qızıqsındı. Gavranek ádebiy til kúndelik liturmısta qollanılatıwın awızeki sóylew tiline salıstırǵanda jetiliskeń, differenciya jasalǵan til esaplanadı. Sonlıqtanda ol ádebiy til diń kommunikativlik funkciya, arnawlı ámeliy funkciya, arnawlı teoriyalıq funkciya, estetikalıq funkciyalar bolatıwın kórsetedi. Yan Mukarjovskiy ádebiy til diń estetikalıq funkciyasın izertlewge úlken diqqat awdaradı. Ol til diń tiykarǵı kommunikativlik funkciyası menen birge poetikalıq tilde estetikalıq funkciya tiykarǵı orındı yeleydi, - dep jazadı. Praga lingvistikalıq dógeriniń Yan Mukarjovskiyden basqa aǵzaları «estetikalıq funkciya» termininiń ornına «poeti-kalıq funkciya» terminin qollanadı.

Sonıń menen birge, Praga lingvistikalıq dógerin Kopenhagen strukturalizminen til iliminiń tiykarǵı problemaların túsiniwde ajratıp turatıwın tárepleribár. Bulayır mashılıqtó mendegiler:

1. Praga lingvistikalıq dógeri wákılleriniń L.Elmslevten ózgesheligi tillik reallıqtı biykarlamaydı, tilge tillikemes qubılıslardı biliwdiń quralı sıpatında qatnas jasaydı;

2. Olar til tańbaların onı qollanıw tiykarı bolǵan tilden bólek alıp qaramaydı. Til hám til tańbaların bir-birinen ajıralmaytuǵın qubılıs sıpatında qaraydı. Sonday-aq tildi óz aldına ajratıp izertlewge bolmaydı, - dep tastıyıqlaydı. Tildi ádebiyat, kórkem óner, mádeniyatqa baylanıslı izertlew zárúrliginkórsetedi;

3. Praga lingvistikalıq dógeri til strukturasın izertlewde qarama-qarsı qoyıw, salıstırıwdıń áhmiyetin tánaladı. Biraq strukturanıń elementleri reallıqta de jasaydı,

sırtqıortalıqpenenbaylanıstaboladı,-deptastıyıqlaydı.BunıL.Elmslevtánalmağan edi;

4. Tildirealturmıstağızatlarhámqubılıslarmenentikkeleybaylanıslılingvistikalıq tańbalar sisteması sıpatında qarap Praga dógeregi wákılleri tildiństilistikahámhárqıylıfunkcionallıqózgesheliklerinizertlewtilbilimnińtiykarǵı wazıypasıbolıwıkerék,-deptastıyıqlaydı.

PragalingvistikalıqmektebimenenKopengagenmektebiarasındaǵıayırmasılıq olardıń lingvistika problemalarına ulıwma teoriyalıq kóz qarasarınıńózgesheligindedekórinedi.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákılleri til sisteması elementlerin funkcionaldifferenciacyajasaw,kórkemshıǵarmalardıńtilinúyreniw,tilmádeniyatım áselelerinizertlewge úlkendıqqat awdaradı.

F.deSossyurtilhám sóylewdibir-birinenajıratıpqaradı.Til-sóylewdengárezsiz jasaytuǵın sistema. Praga tilshileri «til menen sóylew arasındaǵı qatnastı»ilimiy analizlew yaǵnıy abstrakciya menen real tillik qubılıslar ortasındaǵı qatnassıpatındabahalaydı.

Pragatilshilerinindúnyajúziliktilbilimineqosqaneńtiykarǵıúlesifonologiya haqqındaǵı táliymattı dóretiwi bolıp ta bıladı. Matezius «til bilimindegijańakózqarastıńnátıyjeliligihámqolaylılıǵıtildińsesliktárepindetekseripk óriledi,funkcionaltarawdaǵı,sonday-aq,strukturallıngvistikadaǵıaldıńǵıqataradaǵı pán sıpatında fonologiya qalıplesedi» dep jazadı. Jas grammatistlerdińtáliymatındatariyxıyfonetikaqandayorındııyeleytuǵınbolsa,bulmek tepwákılleriimiynetlerinde fonologiya sonday orındı iyeleydi. Trubeckoy Ferdinandde Sossyurdiń tańbaniń eki tárepi, yaǵnıy mániniń ańlatıwshı hám ańlatılıwshıtárepituwralitezisinbasshılıqqaalaotırıponıńbirtárepinińózgeriwiekinshit árepiniń ózgeriwine tásir jasaytuǵının kórsetedi. Solay etip, sóylew seslerin tilseslerinen ajıratıp qaraydı. Sóylew seslerin tábiyiy pánlerdiń metodların qollanǵantúrdefonematika úyreniwi tiyis. Til sesleri bolsa fonologiya tarawında úyreniledi.Trubeckoyfonologiyadatiykarǵıorındıfonemalaremes,alolardıńmániayırı wshılıqoppoziciyasııyeleydi– depjazadı.Fonemaoppoziciyanıńaǵzasısıpatında,konkretsespenensáykeskelmeydi.K onkretseslerfonemalardıńmateriallıqsimvolıǵanabolıptabıladı.Olfonemalardıńvaria ntlarıtúsiniǵingizdi.

Trubeckoyfonemalardıńmániayırıwshılıqxızmetineayırıqshadıqqatawdaradı. Ses máni ayırıwshılıq xızmet atqaradı: [z] at - [x] at. Oppoziciya túsiniǵingiziledi.[z]hám[x]seslerinińoppoziciyasınátıyjesindeolardıńmániayırıwsh ılıqxızmetikórinedi.Eńkishifonologiyalıqbirlıkfonemaesaplanadı.

Tiykarǵıwazıypalardıńbiri–konkrettildegifonemalardıanıqlawesaplanadı. Bunıńushıfonemalardıidentifikacialawdıńúshusılıkórsetiledi.

1) Eger tildegi eki ses birdey poziciyada bir-biriniñ ornına jumsala alsa hám sózdıń mánisiniñ ózgeriwine tásir jasamasa, bunday sesler bir fonemanıń fakultativvariantları depesaplanadı [ch] -[sh].

2) Eger eki ses birdey poziciyada jumsalıp, sózdıń mánisiniñ ózgeriwine tásir jasasa, onday sesler hárqıylı fonemala esaplanadı: tur-tor, bas-tas.

3) Eger akustikalıq yamasa artikulyaciyalıq jaqtan jaqın eki ses hám waqıtshabirdey poziciyalarda qollanbasa, onda olar bir fonemanıń kombinatorlıq variantları esaplanadı: god[o] – goda– godovoy.

Fonemalardıń oppoziciyası tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdi, dawıslı seslerdiń jasalıw ornı boyınsha til aldı, til ortası, til artı, erinniñ qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik, juwan hám jınıshke, ashıq hám qısıq dawıslılarǵa ajratıw arqalı, dawıssız seslerdi únli, únsiz, sonor dawıssızlar, qos erinlik, erinlik-tislik, kómekey, jabısıńqı hám juwısıńqı dawıssızlarǵa qarama-qarsı qoyıw tiykarında anıqlanadı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyanı til biliminiñ óz aldına bólimisıpatında úyrenedi. Morfonologiyanıń izertlew obyekti morfemanıń fonologiyalıq qurılısı, morfemalardıń morfevalardıń kombinatorlıq seslik modifikaciyası, morfemalıq morfevalar qaratıwǵan seslik ózgerisler bolıptabıladı.

Praga lingvistikalıq mektebiniñ tiykarǵı koncepciyalarınıń biri tillik funkciyatúsini esaplanadı. Praga tilshileriniñ til funkciyaları túsiniǵı nemis ilimpazı

Karl Byulerdiń 1934-jılı jarıyalanǵan «Til teoriiyası. Tildıń qurılısınıń modeli» miynetindegi til funkciyaları tuwralı pikirlerine tiykarlanadı. Byulerdiń pikirinshe, adamnıñ – oylaw, seziw hám erkin bildiriw usanǵan psixikalıq qábileti tildıń úsh funkciyasın payda etedi: a) adresant kommunikativ (xabarlaw funkciyası) á) adresat: tınlawshı; b) ne haqqında xabar beriledi, xabarlaw. Bul funkciyalarǵa pikir bildiriwdiń úsh tipisaykes keledi: a) bayanlaw; á) soraw; b) buyırıw.

Praga lingvistleri tildi funkcional sistema sıpatında túsine otırıp, til belgili bir maqsetlerge baǵdarlanǵan bayanlaw qurallarınıń sisteması depesaplaydı. Olar ádebiy til hám til mádeniyatı máselelerini izertlewde tilge funkcional qatnas jasawdı tabıslıq melge asırdı.

Praga tilshileri morfologiyanı lingvistikalıq atamalar teoriiyasınıń bir bólimisıpatında túsiniw, onı sintagmatikalıq usıllar teoriiyası yaǵnıy sintagmatikalıq qatnaslar nátiyjesinde payda bolatıwın sintaksiske qarama-qarsı qoyıp úyrenedi. Sintaksistil hám sóylewdi bir-birine qarama-qarsı qoyıw sóylew procesindeǵı plerdi bir-birine ajratıwǵa tiykar boladı.

Praga tilshileriniñ fonologiya máselelerine baylanıslıq óz qarastırılǵan birdey bolsa, al grammatika tarawında olardıń ózgesheligi seziledi. V. Skalichka 1935-jılı jarıyalanǵan «Venger tiliniñ grammatikası haqqında» degen miynetinde grammatika-

kalıqqubılıslardıfonologiyatarawındaǵıjetiskenliklergetiykarlangántúrdeizertlewge
umtılsa(onıńgrammatikalıqteoriyasınıńorayında–grammatikalıq

sistemanıń tiykarın quraytuǵın eń kishi birliklerdi anıqlaw turadı), R.O.Yakobson óziniń 1936-

jılı járiyalanǵan «Seplikhaqqında ulıwmatalıymat ocherki» miynetinde Trubeckoy tárepinen usınılǵan fonologiyalıq oppoziciya túsiniń orıstiliń seplik sistemasın analizlewge qollanıp, grammatikalıq oppoziciya tuwralı pikirlerin usınadı. Al, V. Matezius «Gáptiń aktualǵazalarǵa bóliniwi haqqında (1947), «Chex tilinde gısozlerdiń orıntartıbınıń tiykarǵı funkciyası» (1947) miynetlerinde óziniń funksional sintaksis haqqında ulıwmatalıymatın bayanladı:

1) Til bilimi psixologiya, fiziologiya yamasa logikaǵa emes, al tildiń tańbalıq sistemasın tiykarlanatıǵın ilmesaplanadı.

2) Til – sistema. Sistema túsiniń Praga tilshileri tillik faktlerdiń hár birin ózaldına ajratıp, atomizm principi tiykarında izertlegen jas grammatistlerge qarama-qarsı qoydı.

3) Olar tilge belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan funksional sistema sıpatında qaraydı. Olar funkciya túsiniń sistemanıń elementleri arasındaqı ǵárezli baylanı sıpatında emes, al maqsetke baǵdarlanǵanlıǵında dep dálilleydi. Olar awızekisóylewtilimenen poetikalıq til di bir-birinen ajratıp qaradı. Ádebiy tilge qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardı kórsetti: a) turaqlılıq; á) sózlik baylıq hám onıń stillik hárqıylılıǵı; b) mániń anıqlılıǵı; d) originallıǵı; e) ádebiytilmenen awızekisóylewtili arasındaqı ayırma shılıqtıń hádden tskóbeyip ketiwi.

4) Pragalı tilshiler teoriyalıq fonologiya nı qalıplestirdi. Fonologiya da birinshiden, psixologiyalıq ólshemlerdiń qollanıwın biykarladı; ekinshiden, olar sestiń barlıq qásiyetlerinen sapqaalıwǵa umtıldı. Ásirese, sestiń differenciallıq, relevantlıq belgilerine, yaǵnıy sesti fonemasıpatında tanıwǵatıykar bolatuǵın belgilerinedi qqa tawdardı. Pragalılar L.V. Sherbasıyaqlı fonemanıń sózhám morfemalardaqı máni ayırıw shılıq belgilerin kórsetti.

5) Pragalı tilshilerinıń kórsetiwin she, til sisteması elementlerin, olardıń qollanıwı funkciyası kózqarasınan sinxroniyalıq bayanlaw til diń rawajlanıwı tuwralı túsinikti biykarlamaydı. R. Yakobson óziniń 1929-jılı jazılǵan miynetinde di xroniyanıń sistemalıq xarakteri tuwralı tezisti tiykarladı. Til tek sinxroniyalıq sistemadan ibarat emes, al bárqulla hárekette bolatuǵın sistemadan turadı. Bul bárqulla hárekette bolatuǵın sistema – tariyxıy leksika, morfologiya, sintaksis hám fonologiya nı óziniń ishine aladı.

Kopengagen lingvistikalıq mektebi

Kopengagen strukturalizm mektebiniń tiykarǵı kózqarasları Vigo Brendaldıń (1887-1947) «Struktural lingvistika» degen kólemi jaǵınan júdá úlken bolmaǵan maqalasında bayanlandı. Bul maqala Kopengagen qalasında 1939-jılı «Acta Linguistica» jurnalınıń birinshisanında járiyalandı. «Acta Linguistica»

jurnalı til bilimindegi strukturalizm aǵımınıń xalıq aralıq organı sıpatında jańadanshólkemlestirilgen edi.

Bul maqalada XIX ásirdegi salıstırmalı grammatikaǵa XX ásirdegi strukturallıngvistika qarama-qarsı qoyıp izertlenedi. Vigo Brendal salıstırmalı grammatikaǵatán bolǵan tariyxıylıq, absolyutlik sıpatqa iye nızamlardı qalıplestiriwge

umtılw, konkretlikten abstraktlıqqa ótiwdegi evolyuciya saǵan belgilerdik órsetip, «házirgi til iliminiń jáne de rawajlanıwı ushın bul koncepciya jetkiliksiz» deptastıyqlaydı hám óziniń kózqaraslarını tómendegishe bayanlaydı:

- Til biliminiń predmetin bóleklep, ajratıp anıqlap alıw kerek. Bir tárepten házirgi halatın, ekinshitárepten bir halattan ekinshi halatqa ótiwde birden bolatuǵın ózgerislerdiń waqıtlıq shegerasını kórsetiw kerek. Usıǵan baylanıslı Sossyurdiń sinxroniyahám diaxroniyatuwralı táliyatın kórsetedi.

- Obyektiniń ishindegi strukturanı payda etuǵın ózarabir-birinen ǵárezli qubılıslardı anıqlap alıw kerek. Usıǵan baylanıslı Sossyurdan basqa da E. Sepir, Boduende Kurtene, N.S. Trubeckoy kibi avtorlar diti lge aladı;

- Sinxroniyaǵatıldıń házirgi halatın abaylanıslı barlıq jaǵdaylar kergiziliwitiyis;
- Ajratıp alıńǵan elementler ortasındaǵı barqulla, zárúrlı hám anıqlawshı qatnaslar dı anıqlaw zárúr;

- Sinxroniyanıń ishinde waqıtlıq máni anlatılatuǵın bolǵanlıqtan statikalıq hám dinamikalıq aspektlerdi bir-

birinen ajratıp alıp qaraw kerek. Sinxroniyahám diaxroniyamenen birlikte panxroniyay amasa axroniyajasadı. (Bul terminler barlıq waqıtta hárekette bolatuǵın yamasa waqıtlıq shegaranı bilmeydi

degen diańlatadı). Panxroniya terminiarqalıulıw maadam zatqatán bolǵan, tariyxıy rawajlanıw dawamında hár bir tildıń qurılısında ózgerissiz saqlanǵan qubılıslar túsiniledi;

- tilmenensóylewdiń ortasında tillik dástúrjasadı;
- struktura onıń quramına kiretuǵın elementlerdiń ápiwayı jıyındısı emes, al ózaldına obyekt esaplanadı.

Biraqtatıldı izertlewde struktural metodlardı qollanıw tájiriyesin strukturalizmaǵı mınıń bul manifestijariyalan bastan burın-

aq L. Blumfild, N. Trubeckoy, V. Matezius, L. Elmslev miynetlerinde qollanılp júredi.

Kopengagen strukturalizmi mektebiniń tiykarın salıwshı **Luy Elmslev** bolıptabıladı. Ol 1899-1965-jılları jasaǵan. 1923-

jılı Kopengagen universitetin pitker gen. Praga hám Parij universitetlerinde bilimin tereńlestirgen. 1937-

jıldan baslap Kopengagen universitetiniń salıstırmalı til bilim kafedrası baslıǵı lawazımında jumısisledi. Luy Elmslevtiń 1928-

jılı jariyalanǵan «Ulıwma grammatika principleri» degen miynetinde strukturalizmaǵım

ni teorialiq tiykarlarinda lilewgeum tiliwshiligi koringedi. Bunnanson L. Elmslevtin

«Acta Őutlandica» jurnalının 1935-jılı 1-sanında, 1937-jılı 2-sanında «Seplik kategoriyası» degen miynetijarıyalandı. 1943-jılı strukturalizmniń teoriyalıqtıykarı esaplanatıǵın «Til teoriyasını tiykarlaw máseleleri» degen miynetijarıyalandı.

«Acta Linguistica» jurnalının 1950-1951 jıllardaǵı 2,3-sanlarında Luy Elmslevtiń «Lingvistika daǵı strukturalanalizmetodi» atamasındaǵı statıyası jarıyalandı. Bul statıyada da óziniń ilimiy kóz qarastarınıń tiykarǵı principlerin bayan etildi.

Glossematika teoriyasınıń tiykarǵı kóz qarastarı tolıq túrinde L. Elmslevtiń «Til teoriyası máselesine prolegomenler» (1943), Xans Uldalldıń (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetlerinde bayanlandı.

L. Elmslev «Lingvistika daǵı strukturalanalizmetodi» maqalasında glossematika nı teoriyalıq derekleri Ferdinand de Sossyurtalıymatı; Alfred Uaytxed hám Bertran Rasseldiń matematikalıq táliymatlarına tiykarlanǵan tildiń logikalıq teoriyası, sonday-aq, Vena logikalıq mektebi wákilleri, ásirese Rudolf Karnaptıń sintaksis hám semantikanı izertlewge arnalǵan miynetlerindeki ideyalarekenligin kórsetip ótedi.

L. Elmslevtiń kórsetiwin she, F. de Sossyurt ilge struktural qatnas jasawdı birinshilerde bolıptalapetti. F. de Sossyurdıń «Ulıw malingvistika kursı» miynetinde bildirgen pikiri («Edinstvennımi istinnı moy byektom lingvistikiyavlyatsya yazık, rassmatrivaemy v samom sebe i dlya sebya») glossematika teoriyasını nı tiykarına aylandı.

Glossematika teoriyasınıń filosofıyalıqtıykarı pozitivizm bolıpesaplanadı. Glossematikaǵa filosofıyalıq pozitivizmniń tásirison dakórinedi, glossematika teoriyasınıń tárepdarları materiallıq dúnya menen sananıń birligi júzege shıǵatuǵın ameliyat, tájiriybeni esapqa almaydı. («lingvistikalıq teoriya tiller hám tekstler tiykarında tekseriliwi, tastıyıqlanıwı yamasabahalanıwı mümkünemes»). Logikalıq pozitivizm metodirealturmısqabaylanıssız shártli jaǵdaylarǵa tiykarlanadı.

Bertran Rassel (1872-1970) ingliz matematigi, filosof. Ol 1872-jılı Uelstetu wılǵan. Ol 1890-jılı Kembridj universitetine oqıwǵa kiredi. Kembridj hám basqada universitetlerde filosofiya, matematika boyınshalekciyalar oqıydı.

Rassel simvolikalıq logika tarawında jaqsı ilimiy nátiyjelerge eristi hám onı filosofiya, matematika mashqalaların úyreniwge qollandı.

Professor Rasseldiń matematikalıq logikanı izetlewge arnalǵan birnesh miynetleri bar. Olardıń ishinde nı áhmiyetlisi A. Uaytxedpenen birlikte jazılǵan «Matematikanıń baslanıwı» (1913) degen miyneti. Bul miynettematikatamenen logika iliminiń principleri sáykes keletuǵını, sonlıqtan da matematikanı nı tiykarǵı túsini klerin logikalıq terminler menen anıqlawǵa bolatuǵınındal iyllewge

umtıladı. Rassel Aristotel dáwirinen keyin matematikalıq logikağa eń úlken úlesqosqanilimpaz esaplanadı.

Rudolf Karnap (1891-1970) Germaniyada tuwılǵan, filosof, logika boyınshaqánige,logikalıqpozitivizmnińkórneklivákillerinińbiri.Ol1926-1935-jıllarıVenauniversiteti,1931-1935-jıllarıPragauniversitetindejumısislegen.1936-1952-jıllarıdáslepChikagouniversiteti,1954-1970jıllarıKaliforniyauniversitetindejumıs isleydi.KaliforniyaAllimlerAkademiyasınıńaǵzası.

Onıń 1928-jılı «Dúnyanıń logikalıq qurılısı» dep atalatuǵın tiykarǵı miynetijáriyalanadı. XX ásirdiń 30-jılları ol Vena logikalıq dógeregi jumıslarına belseneqatnasadı hám logikalıq empirizm, radikal neopozitivistlik koncepciya-fizikalizmideyalarınusınadı,filosofıyanıńdúnyatanıwshılıqsıpátınbiykarlaydı.R.Karnap

«filosofıyanıń predmeti matematikalıq logikalıq metod járdeminde ilimniń tiykarǵıtúsiniqlerintolıqtırıwmaqsetinde tábiyyi ilimlerdińqurılısınanalizlewbolıwıtiyis» - dep esaplaydı. Nepozitivistler tárepinen filosofıyanıń birden bir real obektiti dep moyınlanadı hám onıń wazıypası ilimniń tilin túsindiriw bolıp esaplanadı.Hár qanday ilimniń mánisin, mazmunın onıń tiliniń sintaksisin izertlewde kóredi.1934-jılı onıń jáne bir kólemli «Tildiń logikalıq sintaksisi» dep atalatuǵın miynetijáriyalanadı. 1942-1947-jılları «Semantika boyınsha izertlewler», 1950-jılı

«Itimallılıqtıńlogikalıqtıykarı»miynetibaspadanshıqtı.

R.Karnap «til ilim ushın isenimli fundament xızmetin atqaradı, máselen házirgibolıp atırǵan háreketlerdi bayanlaytuǵın gáp tekseriwdi talap etpeydi, haqıyqıyshılıq bolıptabıladı»-depjazadı. Ózinińbultarawdaǵıpikirlerintastıyıqlawushın 1932-jılı «Fizikalıq til - ilim ushın universal til sıpatında» degen maqalasınjáriyaladı.

1937-jılı járiyalanǵan «Tekseriliwhám máni» maqalasında fizikanıń tili barlıqempirikalıqilimlerushınulıwmalıqbolıptabıladıdegenpikiribildirilgenhám «mánigilik til» haqqında tezis penen konkretlestirilgen. Yaǵnıy fizikalıq obyektlerhám olardıń bayqalatuǵın qásiyetleri tilde gáp halında «zatlar» túrindeberiledi.Karnaptıń pikiri boyınsha «mánigilik tildiń» bayqaytuǵın predikatı sol

empirikalıqbazisbolıptabıladı.Onıńmánigiliktilkoncepciyasılogikalıqpozitivistlerdiń bazislikempirikalıqbilimhaqqındaideyalarınıńjuwmaqlawshıpikiriboldı.

Karnap «logika ilimi gápler, túsiniqler hám teoriyalar ortasındaǵı sintaksislikbaylanıslardıanalizetiwiitiyis»-depjazadı.Ollogikalıqsintaksisteoriyasınrawajlandırdı.Karnapilimnińunifikaciyalanǵantilindóretiwideyasımenenshuǵıllanıwtıykarındaformalsintaksislikqatnasjasawjet

kiliksiz,onıñsemantikasın da esap alıw zárúr degen juwmaqqa keledi. Yáǵnıy til menen ol bayanlapatırǵanpredmetlerdiñqásiyetleriarasındaǵıbaylanısesapqaalınıwıkerek.

Solay etip, Karnap tiykarın salǵan aǵımın logikalıq pozitivizm dep atalıwınıń tiykarǵı sebebi filosofıyalıq analiz jasaw ushın logikanıń metodların qollanıwǵa ayırıqsha dıqqat awdardı. Ol tárepinen logikalıq sintaksis hám semantika tarawında alınǵan nátiyjeler logika iliminiń jánederawajlanıwın atásiretti.

Glossematika teoriyasınıń tárepdarları matematika nızamlarına tiykarlanatıwın matematikalıq logika metodına tiykarlanadı. Matematikalıq teoriyanıń rawajlanıw barısında matematikanı tańbalar sisteması sıpatında túsiniw qalıplesti.

Bul tańbalar sisteması keń túrde «til» degen termin menen ataladı. Onıń ishine logikalıq esaplar, hár qıylı ilimlerdiń tilleri hám tábiyiy tillerde kiredi. Glossematika wákilleri ayırım waqıtları ózleriniń táliymatın «til algebrası» dep te ataydı. «Bul algebra, - dep jazadı Xans Uldall (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetinde, - tolıq qurılıs túrinde gumanitar materialdı bayanlaw usılı sıpatında oylap tabıldı». L. Elmslev «lingvistikanıń tiykarǵı máqseti - tildin ishki qurılısın atán bolǵan proceslerdi formalıq jaqtan izertlew bolıwı tiyis», - dep kórsetedi. Barqulla ózgerisler tiykarında, processler tiykarında jasaytuǵın til sisteması hárqanday lingvistikalıq izertlewdiń obyekt bolıwı tiyis.

L. Elmslev tiń glossematika teoriiyası universalıq qaum til sonday dárejede abstrakciyalandı, ol konkret tillik qubılıslardı izertlewge jaramsız bolıp qaldı. Til biliminde glossematika sırttan qaraganda logikalı hám tereń ilimiy dey bolıp kóringe nimenen konkret tillik materiallarǵa tiykarlanbaǵanlıǵı sebeplik ópmárte besingá ushıradı.

Ol Ferdinand de Sossyurdiń til disemilogiyalıq sistemalar sıpatında bahalaytuǵın ilimiy pikirlerin rawajlandırıp hám ayırım ózgerisler kirgizip, hár birtildin qurılısınıń ózine tán ózgesheligi, onıń tariyxı rawajlanıwınıń konkret formaları bolatuǵının biykarlap, tildin universal hám abstrakt qatnaslar sisteması qurılısın anıqlawǵa umtıladı. Onıń teoriiyası boyınsha izertlewshi tildin qurılısınemes, al abstrakt qatnaslardıń qurılısın izertlew izárúr. Tildiqálegen tańbalar sistemasınıń birisi patında qarap, tildin jasawı ushın tiykar bolǵan tańbalar (alfavit), qatnas jasaw sistemaların ámelge asırıwdıń bir usılı, - dep tastıyıqlaydı L. Elmslev.

Solay etip, bul teoriya boyınsha «qarım-qatnas lingvistikası» - abstrakt kategoriyalardıń universal strukturası real til, onıń seslik materiyası hám mazmunı nasalıstırǵanda birinshi orında turadı.

Bul halatta tildin sinxroniyalıq jaǵdayı til sistemasınıń házirgi jaǵdayı emes, al waqıtlıq hám keńislik jaǵınanshekleniwshilik tibilmeytuǵın izertlew túsiniledi. Hár qıylı tiller semyasına kiretuǵın til kategoriyaların ulıwmalastırıwǵa umtılıp Kopengagen strukturalizm mektebi til tuwralı ilimniń sheńberinen sırtqa shıǵadı, dúnyatilleri ústinde turatuǵın teoriyanı usınadı.

L.Elmslevtáliyimatınındástúriylingvistikadanózgesheliginbildiriwmáqsetindeoğ adaquramalíhám túsiníwqıyınbolğanterminologiyandıaqollanadı.Olózteoriyasın«glossematika»depataydı.

«Glossematika»terminigrektilindegi«glossa»-tilhám«sema»-tañbasózinen alınğan. Til biliminde burın qollanılmağan bunday atamanıń alınıwınıń ózitildi izertlewde pútkilley jańasha qatnas jasalatuǵının ańlatadı. Daniyalı ilimpazlardástúriy tilbiliminińtiykarǵıkemshilikleriniń biri–tilqubılısların úyreniwdeizertlewshiniń subyektivizmi tiykarǵı orındı iyeleydi, al subyektiv pikir anıq ilimiyjuwmaqlarjasawdajetkiliksizbolıp tabıladı–depesaplaydı.

Glossematikatañbalarhámfiguralarfunkciyasinesaplawtiykarındalingvistikanıńa ksiomatikalıqteoriyasındóretiwgeumtılbolıptabıladı.L.Elmslevtiń pikiri boyınsha, lingvistikalıq teoriya lingvistikalıq metodlar teoriyasıdegendi bildiredi. L.Elmslevtiń metodıkası logika-matematikalıq modellestiriwdińúlgisi bolıptabıladı.

LuyElmslev til biliminiń tiykarǵı wazıyası tuwralı bılay dep jazadı: «Lingvistikatilditillikemesfizikalıq,fiziologiyalıq,psixologiyalıq,logikalıq,sociologiyalıq qubılıslardıń konglomeratı sıpatında emes, al ózin-ózi basqarıp hámrawajlanıp otıratuǵınpútinqurılıs túrindeqamtıp alıwıkerek».

LuyElmslevtiykarǵıkóz-qaraslarıntómendegishebayanlaydı:

- Til materialların sáwlendiriw planı yaǵnıy sırtqı forması menen sáwleleniwplanın,yaǵnıy máni mazmun planın bir-birinen ajıratıp qaraw kerek. Elmslevtińpikirinshe,bul ekiplandı dabirdeymetodlar menenanalizlewmúmkın.

- Eki planda da substanciya hám formanı bir-birinenajıratıp qaraw kerek.Substanciyaǵamateriallıqelementler(sesler,grafika,háreketh.t.b)kirse,al,olardıńsol tildegi qollanıw usıllarıformaǵa kiredi. Máselen, ses substanciyasıbarlıq tiller ushın ulıwma,al onıń qollanıwı barlıq tillerde birdey emes. Yamasatıldıń sáwleleniw planına itibar bereyik. Luy Elmslev bunda barlıq tiller ushınulıwmalıqbelgilerdińbarekenliginkórsetedi.Máninińsáwleleniwplanıulıwmalıq qa iye,al onıń tillerde sáwleleniw planı bir qıylı emes. Máselen, orıstiline «ne znayu», qaraqalpaq tilinde «bilmeymen», nemis tilinde «Ich verb esnicht”,túrktiline«bilmiyorum».Keltirilgenmısallardaıfeyildińbolımsızlıqformasıorıs tilinde 2, qaraqalpaq tilinde 3, nemis tilinde 4, türk tilinde 4 elementarqalı ańlatılğan.

- Tilbiliminińhaqıyqıymánisindegipredmetiformabolıptabıladı,alsubstanciyaemes.BultuwralıElmslevbılaydepjazadı:«Ekiplannıńdasubstanciyasınayırımjaǵdayda fizikalıqqubılıssıpatında(sesler-pikirdibayanlawda,predmetler-máni,mazmunplanında)hámayırımjaǵdaylardabulqubılıslardıń sóylewshiniń sanasında sáwleleniwi sıpatında qaralıwı múmkın. Buljaǵdaydalingvistikanıńúlesinetillikformalardıanalizlewtiysedi.Bundayilim

tábiyy ańlatatuǵın mánisine baylanıssız tosattan atama qoyılǵan zatlar, yamasaataması joq zatlardıı zertleytuǵın tilalgebrası bolǵan bolaredi.

- Mazmunnıń formasın zertleytuǵın pándi dástúriy semantika dózgeshetúre plerematika dep ataǵan máqsetke muwapıq bolar edi. Onıń sáykes birligiterema (grekshe, pleres-tolıq); bayanlaw forması haqqındaǵı bólimin kenematika dep ataıw múmkin; al onıń birligi-kenema boladı. (grekshe, kenes-tolıq emes).

- Glossematika nıń birden bir izertlew obyekt-i tekst bolıp tabıladı. Izertlew ushın ajratıp alınǵan antekst sistemasıp atındatúsiniledi. Izertlew shısqısh sisteması nıń elementleri, olar arasındaǵı baylanıslardı izertleydi.

- Analizlew barısında ajratıp alınǵan aǵzalardıń arasındaǵı ǵárezli baylanısları nıqlanadı. Tıykarınan baylanıslardıń úsh tipik órsetiledi:

a) Interdepenciya, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs. Elementlerdiń biri-ekinshisiz jasay almaydı. Buǵan mısıl retinde, sistemadaǵı dawıslı hám dawıssız sesler arasındaǵı, sonday-aq, tekste baslawısh penen bayanlawısh tıń arasındaǵı qatnastık órsetiw múmkin.

á) Determinaciya, yaǵnıy birtárepleme ǵárezli baylanıs.

b) Konstellyaciya termini arqalı erkin baylanıs túsiniledi. Hár bir element bir ekinshisiz erkin jum saladı.

Luy Elmslev óziniń glossematika teoriiyasına sáykes «til» hám «sóylew» terminlerin etómen degishe túsiniq beredi:

1) Tildi formatúrin detúsiniw. Tildiń jámiyetlik sociallıq xızmetiesapqa alınbaydı. Tildi bultúrin detúsiniw disxema dep ataydı.

2) Tildi házirgi sociallıq reallıqta anıqlanatuǵın materiallıq forma sıpatındatúsiniw. Bulkóz qarastan qaraganda til norma bolıp tabıladı.

3) Til belgili bir sociallıq kollektivte qabıl etilgen kónlikpeler jıynaǵı bolıp tabıladı. Bul kóz qarastan qaraganda til uzus bolıp tabıladı. Bul úsh túsiniqke qosımsha hár bir individtiń sóylewin bildiretuǵın sóylewxızmetin kórsetedi.

Kórsetilgen tórt aǵza ortasındaǵı tómen degi ǵárezli baylanıslardıń túrleri nıqlanadı: norma uzus hám sóylew xızmeti menen determinaciyalıq yaǵnıy birtárepleme ǵárezli baylanıs qan; uzus penen sóylewxızmeti ortasında interdepenciya lıq, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs boladı; al sxema norma, uzus hám sóylewxızmeti menen determinaciyalıq, yaǵnıy birtárepleme baylanıs qan. Bunı tómen degi sxema túrinde kórsetiw múmkin:

Norma

→ Sxema

Uzun $\longleftrightarrow$ Söylewxızmeti

Ferdinand de Sossyur til, sóylew hám sóylew xızmetin úshke ajratıp qaraǵanbolsa, Luy Elmslev joqarıdaǵıday tórtke ajratıp qaraydı. Luy Elmslev birinshiaspekt esaplanatuǵın sxemaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Norma, uzus hám sóylewxızmeti bir-biri menen tıǵız baylanısqa bir obekt esaplanadı. Uzusqa salıstırǵandanorma abstrakciya esaplanadı, al sóylew xızmeti-konkret bolıp tabıladı. Uzus LuyElmslevtiń realizaciya teoriyasınıń haqıyqıy obyektı bolıp esaplanadı: norma buljasalmaqurılma,al,sóylewxızmeti-ótkinshifakt.

Sonlıqtan da, Luy Elmslev óziniń izertlew jumıslarında «Til - bul sxema» depkóp mártebeqaytalaydı.

Bul mekteptiń tiykarın salıwshı L.Elmslevtiń pikirinshe, dástúriy lingvistikatildiń tábiyatın izertlemeydi, al tildiń psixologiyalıq, sociallıq, fiziologiyalıq hám tariyxıy kórinislerin úyrenedi. Haqıyqıy ilimiy til bilimi immanent bolıwı

kerek,yaǵnıyulıwmaadamzattılınetańbolǵantildińishkihamturaqlhelementleriarasındaǵı qatnaslardıizertlewi tiyisdep esaplaydı.

Logikalıq pozitivizm – tildi til birlikleriniń materiallıq tábiyatınanabstrakciyalanǵanqatnaslarsistemasısıpátındaúsinedi.Glossematikanıtildińulıwmalıq deduktiv teoriyası (ulıwmalıqtan jekkelikke, (sóz

shaqaplarınanelementlerge)depesaplaydı,ulıwmaadamzattılınetańbolǵantildińishkihamturaqlhelementleriarasındaǵı qatnaslardıizertlewi tiyisdep esaplaydı.

ndayimmanent til algebrasın qalıplestiriwde anıq pánlerdi izertlew metodların qollanadı.L.Elmslev svetafor lampaları, Grinvich yamasa Kreml

bashnyalarında saatlardıń belgili waqıt aralıǵında ses arqalı waqıttı ańlatıwı,

tyurmaǵıtutqınlardıńseslikazbukasınsignalizaciyasıpátında,onıńqurılısınanalizlew tiykarında tilge xarakterli bolǵan bes belginikórsetedi.Til birinshiden,máni

hám sáwleleniw denibarat,ekinshidenteksthámsistemadanibarat,úshinshiden,máni hám sáwleleniw ortasındaǵı baylanıslardanibarat,tórtinshiden, tekst hám

sistemaarasındaǵı qatnaslardanibarat,besinshiden,til tilliktańbalardıeledemayda elementlergeajratıpúyreniw múnkinshiliginberedi.Solayetip,til ulıwmasemiotika

sistemasınıń bir bólimi sıpátında

túsiniledi.Glossematiklerdińsemiotikalıqkózqarasları lingvistlerdińkózqarasları múnkeńeyiwinetańsirjasadı.Bul baǵdarda L.Elmslev engizgen «figura» túsiniǵay

ırıqsha orındııyeleydi.F.de Sossyur «tańba-

seshám túsini k bir liginenibarat, bar qullan enidurańlatadı»-

depesaplaǵanedi.Aı,L.Elmslev tildińsáwleleniw planında tańba men enańlatılмайtuǵın mayda birliklerjasaydı.Figuralardıń kombinaciyası tańbaǵa jańa máni beredi.Máselen,«

qız» degentańbanıńmáni sin «adamzat»+«jas»+«hayal jınısı» figuralarınaajratıw mún

kin. Sońgi figuraniń ózgeriwijasdegenjańa

tańbanı bildiredi.

Tildefiguralardıń sanı sheklengen: fonemalardıń sanı 70-80nen aspaydı. Glossematikamektebi wákillerisáwlelendiriw planında «fonema» termini

ornına «kenema» terminin qollanadı. Al, sáwleleniw planında figuralardı «plerema» dep ataydı, keyin ala «sema» dep atadı, olardıń sanı da júdá kóp emesekenligin kórsetedi. «Til solay shólkemlesken – dep jazadı L.Elmslev, - figuralardı jańadan-jańa kombinaciyalarda orın almastırıp qollanıw arqalı tańbalar legionın qurıwǵa boladı».

Solay etip, tańbalar hám figuralar tuwralı glossematika táliymatı F.de Sossyurdıń tildıń tańbalıq xarakteri tuwralı koncepciyasına salıstırǵanda bir adım alǵa ilgerilew bolıp tabıladı. L.Elmslevtiń pikiri boyınsha til elementlerden emes, al qatnaslardan turadı. L.Elmslev bul qatnaslardı ańlatıw ushın «funkciya» terminin qollanadı. Funkciya til elementleri arasındaǵı ǵárezli baylanıstı shólkemlestiredi. Til elementleri arasındaǵı qatnaslar logika-matematika lıq mánidegi funkciya sıpatında úsiniledi. Tildıń qurılısı elementlerdiń ǵárezli baylanıslar tarmaǵına teńlestiriledi.

Glossematikalıq teoriyanı konkret tillerdiń materialların izertlewde qollanıw qıyın, biraq tildegi qálegen birlikler arasındaǵı qatnaslardı hám barlıq baylanıslar dı teoriyalıq jaqtan anıqlawǵa umtılıwı jaǵınannatıy jeliboldı. Tildihá dı entıs formallastırıp matematikalıq lingvistikalıq qalıplesiwine tiykar boldı. Analizlewde ulıwmalıq tanjekkelikke qaray barıladı. Yaǵnıy tekstsáwlelendiriw planında figuralar kenema, yaǵnıy fonemaǵa shekem, sáwleleniw planında figuralar pleremaǵa shekem, yaǵnıy eń mayda elementlerge qaray izertlenedi. Tildıń hár qıylı basqıshları (fonologiyalıq, leksika-semantikalıq, grammatikalıq yarus) arasındaǵı shegaralaralıptaslanadı.

Glossematikler kommutaciya metodın qollandı. Bul metod boyınsha sáwleleniw hám msáwlelendiriw planında figuralardıń ózara orın almastırıp qollanıw tiykarında birlikler hám olardıń invariantları anıqlanadı. Bul metod Pragalingvistika mektebi wákılleriniń fonemalardı oppoziciyalıq analizlew metodına uqsas.

Qullası, til algebrası esaplanatuǵın bul izertlew usılı ulıwma adamzat tilinformal-logikalıq bayanlaw ushın, hár qıylı semiotikalıq sistemanı úyreniw hám keyinala qalıplesken matematikalıq lingvistika tarawındaǵı qánigeler ushın qızıǵıw shılıq tuwdıradı. Bul teoriyaǵa sın kóz qaraslardıń bolıwı menen birge, bul mektep wákıllerilingvistikalıq izertlewde qatnısh metodlardı qollanıw hám rawajlandırılarda ayırılsha orını eleytuǵın lıq intanalıw kerek.

XX ásir diń 60-jıllarında L.Elmslevtiń abstrakt-logikalıq sıpattaǵı strukturalizmaǵı mında dóretilgen miynetleri olardıń koncepciyaların asıń kóz qaraslardıń bolıwı menen birge, til sociologiyası, sóylew psixologiyası hám injen erlik til bilimne qızıǵıw shılıqtı jańa de kúsheytkenligin aytıp ótiw orınlı.

Amerikatilbilimi

XIX ásirniń 70-jılları Amerika materiginde til bilimi qálepse basladı. Onıńpaydabolıwında **Uilyam Duayt Uitnidiń** (1827-1894) belgili ornı bar. Onıń sanskrit jazba estelikleri boyınsha izertlewı dúnyajúzilik til biliminiń aldınǵı ornında turatuǵın nemis tilshilimpazları tárepinde óz waqtında tanalınǵan.

1875-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı» miynetinde onıń til bilimindegi kóz qaraları sáwleleniwın tapqan. Ol til biliminde Ferdinand de Sossyurdiń tálimatların bassılıqqa aladı. U. Uitnidiń bul miynetinde bildirgen pikirleri dúnya tilshileriniń dıqqatın ózine tartıp 1875-jılı francuz tiline, 1876-jılı italyan tiline, 1876-jılı nemis tiline awdarma jasadı. Bul kitaptı nemis tiline jas grammatistler aǵımınıń kórneklı wákilleriniń biri Avgust Leskin awdarmajasadı.

U. Uitnidiń til bilimindegi kóz qaralarına naturalizm hám jas grammatistlerdiń koncepciyaları menen belgilidáre jedebaylanıs xarakterli. Ol tilge jámi yetlik qubılıs sıpatında qaraydı. Uitni tilge oy-pikirdi ańlatatuǵın tańbalardıń jıynaǵı depanıqlama beredi. Sonıń menen birge tildiń sociallıq ham individuallıq aspektleri kórsetedi. Adamzat tilindegi tańbalar eki túrli (tosınnan hám shártli) ózgeshelikke iye.

Birinshi tosınlılıq ózgesheliginde sóz benen máni ortasında baylanıs bolmaydı, ekinshi tańbalardı qollanıwdas óylewshi individpenensoltildes óylewshiko llektiv ortasında baylanıs bolmaydı.

Tildi onıń bólimleri hám elementleriniń kompleksi sıpatında kórsetip tildiń sistemalıq xarakterintúsiniwge jaqın keldi.

F. de Sossyurdiń járiyalanbaǵan qol jazbalarınıń arasınantó mendegidey jazıwları oqıymız: «Uitni «Til bul adamzatlıq qurılma»- dep jazdı. Bul jaǵday lingvistikanıń baǵdarın túp tiykarınan ózgertti.. Uitni ele de jaqsıraq seziniw ushın, til bul qurılma bolıp tabıladı dep qaytalawdı hesh qashan umıtpadı».

Amerika til biliminiń rawajlanıwında F. Boas, E. Sepir hám L. Blumfild h.t. bilimpazlardıń ornısalmalıqlı.

Franc Boas (1858-

1942) Germaniyada tuwıldı hám universitet tipkerdi, qanıgeligiboyınshafiziolog. 1883-1884-jılları Arktikaǵa shólkemlestirilgen ekspediciyalardıń quramında qatnasıwı onıń Arqa Amerikadaǵı indeecler menen eskimoslardıń tilin izertlewge qızıǵıwshılıǵın oyatadı. Bul xalıqlardıń turmısı menen tereń tanısıwı, bir waqıtları Boduen de Kurtene bildirgen «artta qalǵan xalıqlar bolǵanı menen, artta qalǵan tiller bolmaydı,- degen pikiriniń ornın hayılǵanın tastıyıqladı. Boas rasizmge qarsı gúresedi, sonlıqtan da onıń miynetleri fashistik Germaniyada órtep jiberilgen kitaplardıń arasınan orınaladı.

F.Boastnıulıwmalingvistikalıqkózqarasları1911-1922-jıllarıjazılğan
«Amerika indeecleriniń tili boyınsha qollanba» miynetinde bayanlangan.
AmerikaindeeclerinińtilinúyreniwtiykarındaF.Boashind-evropatillerimaterialların

izertlewushın qollanılıp kiyatırǵan ilimiy analizlew metodın indec tillerini izertlewushın qollanıwǵa bolmaydı, -degen sheshimge keledi. Onıń tiykarǵı sebebi, bultillerde hind-evropa tillerinesalıstırǵanda basqalınǵıstikalıq kategoriyalardıń ushırasıwǵana emes, al bultillergetiyislibirde-bir jazba esteliktıń joqlıǵı, sonday-aq, bul tillerdiń genetikalıq tuwısqanlıǵı da anıq emesligi bolıptabıladı. Sonlıqtanda F. Boas bultillerdi izertlewde indukdiyametodın qollanıw sol tildıń logikası tiykarında tillerdiń ishki qurılısın úyreniwdiń áhmiyetin bildiredi.

Onıń pikirinshe, indecclerdiń tilleri tariyxıy hám salıstırmalı interpretacijajasawǵa kelmeydi, onı bultillerdiń formalıqsapası hamsırtqı kórinisinetti ykarlanatuǵın obyektiv metodlar menen izertlew zárúr. F. Boas tıń dástúrin Sepir hám Blum filddawametti.

Eduard Sepir (1884-1939). Ol Boas tıń shákirti, uzaq jıllar Kanadada jumıs islegen. AQSH qa qayıp kelgennen keyin dáslep Chikago, soń Yel universitetinde professor lawazımında jumıs isleydi. Sol jerde 1921-jıl onıń tiykarǵı miyneti

«Til» degen kitabı jariyalandı. Ol tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijası, socialıq faktorlar menen tillik qubılıslardıń qarım-qatnası, til menen mádeniyat ortasındaǵı baylanıslar máselelerin

izertlew menen shuǵıllandı. Eduard Sepir lingvistikalıq diapazonı keń ilimpazlardan esaplanadı. Onıń qálemimen indec tilleri, ulıwma til bilimi hám mádeniyattanıw boyınsha kóplegen miynetler dóredi. Sepir til hám oy lawdıń qarım-qatnası mashqalasın izertlewge úlken dıqqat awdardı. Ol til menen oy lawdıń barmabir-birinesay keskelebermeytuǵın kórsetedi. Onıń «Til» miynetinde tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijası ayrıqsha orındı iyeleydi. Sepir tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijasınıń úsh aspektin usınadı. Birinshiden, máni tilimenen baylanıslı tildıń tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleri ayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menen ańlatılatuǵın-derivacijalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralas relevantlıq tip, bir neshe sózler menen ańlatılatuǵın-relevantlıq tiplerge ajıraladı. Birinshi hám tórtinshi tipler dúnyadaǵı barlıq tillerde de ushırasadı, ekinshi hám úшінshi tipler barlıq tillerde ushıraspaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikacijajasawdıń ekinshi aspekti-qatnaslardı sawlelendiriw texnikası bolıp tabıladı. Usı kóz qarastan barlıq tiller túbir tiller, agglutinativ tiller, fuziyalı tiller simvolları shı tillerge bólinedi. Simvollar shı tip ketúbirdiń qurılısındaǵı ózgeristi ykarında grammatikalıq máni bildiriletuǵın tiller kiredi, -dep esaplaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikacijajasawdıń úшінshi aspekti-sintezleniw dárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz qarastan tiller analitikalıq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajıraladı. Onıń etnoling-

vistikalıqkóz-
qarasları«Lingvistikanıńilimdegiornı»(1929),«Til»(1933)maqalalarında

sáwlelengen. Ol tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı izertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatın ózinde tolıq sáwlelen-diredi,-dep atap kórsetedi.

E. Sepirdiń lingvistikalıq ideyaları til biliminiń ayırıq shabırtarawı etnolingvistikaniń qasıple siwine tásir etti. Etnolingvistika - xalıq yamasa millettiniń tilin onıń mádeniyatı, úrp-ádetleri, dástúrleri menen tıǵız baylanıslı izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Sepir til hám mádeniyattıń baylanısı máselelerin oylaw menen tıǵız baylanısta izertlew zárúrligin aytadı. Tillerdiń hár qıylı grammatikalıq qurılıs qaiye bolıwı hár qıylı oylawǵa alıp keledi. Hár qıylı oylaw sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniy-tariyxı jaǵdayların baylanıslı boladı.

Bul pikir B. Uorf miynetlerinde dawam ettirilip til biliminde Sepir-Uorf gipotezası degen at penen belgili. Bul gipoteza idealistik tiykarǵa iye bolıp, oylaw hám sananı birinshiorıńǵa, obektiv realıqtı, turmıstı ekinshiorıńǵa qoyadı. Sepirdiń «Til» miynetinde onıń ekileniwshiligide kóz getaslanadı. «Mádeniyat hám tildiń ishki b aylanısı joq. Pútkilley basqa-basqatıp ke kiretuǵın tiller bir mádeniyatqa xızmet etedi. Al tuwısqan tiller, yamasa bir til hár qıylı mádeniyat penen baylanıslı rawajlanadı» dep jazadı..

Bendjamen Li Uorf (1897-1941) qanıgeligi boyınsha tilshi emes edi. Ol 1918-jılı Massachusett xologiyalıq institutın tamamladı. ómiriniń aqırınashe kem Amerikad aǵı qamsızlandırıw kompaniyalarınń birinde órt qáwipsizligi boyınshainjenerlawazımında jumısisledi. 1926-

jıldan baslap jumıstan bos waqıtları actekler hám mayyaların mádeniyatı, jazıwı hám arxeologiyası menen qızıqsınıp, onı izertley baslaydı. Ol indeeclerdiń tilleri, ásirese xopi tilin tereń úyrenedi. 1931-

jılı E. Sepir Yel universitetiniń antropologiya boyınshaprofessorı bolıp saylanǵannan keyin B. Uorf onnan indeeclerdiń tili boyınsha kurstı tıńlaydı. 1937-1938-jılları onıń ózi de usı universitette antropologiya boyınsha lekciyalar oqıdı. Ol 1941-jılı 44 jasında qaytısboldı.

1925-1941-

jılları ol mayyaların arxeologiyası hám jazıwına, Meksikadaǵı indeeclerdiń tariyxına baylanıslı jazılǵan kóplegen miynetlerin jarıyaladı.

Onıń ilimiy miyrasları 1950-jılı «Metalingvistika boyınsha tórt maqala», 1952-jılı «Metalingvistika boyınsha miynetler jıynaǵı», 1956-jılı «Til, oylaw hám real turmıs» degen atamada úsh kitaptıń jarıyalandı.

Til bilimindegi Sepir-Uorf gipotezasınıń tiykarǵı mánisi - tillerdiń hár qıylı grammatikalıq qurılıs qaiye bolıwı oylawdıń formaları hám minez-qulıq normalarınıń hár qıylı bolıwına tásir etedi, - dep esaplaydı. Oylaw normalarınıń hár qıylı bolıwı adamlardıń minez-qulıq normalarınıń hár qıylılıǵına alıp keletuǵın kórsetip B. Uorf bılay jazadı: «Eger de Nyuton inglis tilinde sóylemey, al

xopitilindesóylegenindeedi,jerdińtartılıwkúshituwralıNyutonnızamıbasqashabolar

edi». «Bir tilden basqa tilge ótiw»,- dep jazadı ol, -bir geometriyalıq qatnaslarsistemasınan basqasına ótiwinesáykeskeledi».

Sepirjañatipologiyalıqklassifikaciyanıusındı.Tillerditipologiyalıqjaqtanflektiv, agglyutinativ, túbir hám polisintetikalıq tillerge ajıratatuǵın klassifikaciyanıbiykarlap,oltillerdihárqıylıtiptegitúsıniklerdiberealıwı,qatnaslardısáwlelendiriw texnikası, grammatikalıq sintezleniw dárejesine qarap klassifikacijajasawdı usınadı.

Leonard Blumfeld (1887-1969) Boastıń kóz qarasların basqa baǵdarda dawamettirdi. Ol dáslepki waqıtları jas grammatistler ideyalarınń tásirinde bolǵan bolsada, XX ásirdeń 20-jılları óziniń lingvistikalıq kóz-qarasları bildiredi. Onıń 1926-jılıjáriyalanǵan «Til haqqındaǵı ilim ushın bir neshe postulatlar», - degen maqalasında jańa lingvistikalıq teoriya hám onıń izertlew metodıkasın bayanlaydı. L. Blumfeld óziniń ideyaların dál hám anıq bayanlaw ushın postulatlardıń matematikalıq forması yaǵnıy gipoteza hám aksiomalardı qollanadı. Ol teoriyalıq til biliminiń tiykarǵı wazıypasıpatında postulatlardı qalıptestiriw problemasıń kórsetedi. L. Blumfeldtiń 1933-jılı járiyalanǵan «Til» miyneti amerika tilshileri ushın tiykarǵı sabaqlıq esaplanadı. Ferdinand de Sossyurdiń «Ulıwma lingvistika kursı» Evropa til bilimi tariyxında qanday orın iyeleytuǵın bolsa, XX ásirdegi Amerika til bilimi ushın bul miynettiń áhmiyeti sonday.

L. Blumfeld tárepi men bayan etilgen lingvistikalıq izertlewdiń metodları, principleri hám wazıypaları tuwralı pikirleri amerika til biliminde deskriptiv lingvistikanıń payda bolıwına alıp keldi.

Bul mektep wákilleriniń kóz qarasında, lingvistikanıń obekt tekst, onıń bólekleri - segment, fon hám morflar bolıp esaplanadı. Sóz-fonema hám morfemalardıń izbe-izligisi patında túsiniledi, al, konstrukciya-sóz hám morfemalardan ibarat.

Yelmektebi wákilleri til biliminiń tiykarǵı wazıypası tek bayanlaw metodıkasın islep shıǵıw hám jetilistiriw, - dep esaplaydı. Sonlıqtanda ilimiy ádebiyatlarda Yelmektebin deskriptiv lingvistika dep ataw jaǵdayları ushırasadı.

Bul mektep ulıwma kategoriyalar hám sxemalardı izertlewdi aldına maqset etip qoyǵan Kopengagen strukturalizminen usı tárepleri menen ayrıqshalanadı. Keyinala bul metod Kennetli Payk miynetleri tiykarında jáne de rawajlandırıldı. Tillerdioqtıwdıń bul ilimpazlar tiykarın salǵan metodıkası ingliz tiline, sonıń ala basqa dahind-evropa, túrkiy hám semit tillerine qollanıldı. Yaǵnıy deskriptiv lingvistika metodın universallastırıw tendenciyası bayqaldı. Deskriptiv lingvistikaǵa metodologiyalıq teoriyası patında qarawǵa, sonıń tiykarında Kopengagen struktur alizminiń tiykarın salıwshı Luy Elmslevtiń táliymatı menen jaqınlasıwǵa umtılıw seziledi.

Deskriptivmetodtilstrukturasınıńtúsini kpenen baylanıslı bolmaǵa elementlerine, yaǵnıy til diń fonetikalıq sistemasına baylanıslı tabıslı túrde qollanıldı. Al bul sheńberden shıǵıp morfologiya hám sintaksıs máselelerinizertlewge bul metodtı qollanıw, olar ushın birdey bolǵan sxemalardı anıqlawda, sonday-aq, barlıq tillerge orta qbolǵan universalkategoriylardı anıqlawda deskriptivmetodtıń kemshilikleri júzege keledi. Sebebi bul metodtı tek sırtqı forma-strukturahám onıń elementlerini anıqlawda tabıslı qollanıw múmkin. Al til diń mánilik tárepi, hátte fonemalardıń máni ańlatıwshılıq xızmetin anıqlawda bul metodtıń kemshilikleri kózgetaslandı. Til di izertlewde til diń ayırma elementleriniń, grammatikalıq kategoriylar menensózdiń semantikasınıń logikalıq kategoriylar menen baylanıslı ekenligin itibardanshette qaldırıwǵa bolmaydı.

L. Blumfild tiykarın salǵan Amerikadeskriptivlingvistikasınıń filosofıyalıq tiykarıp pozitivizm bolıptabıladı. Ilimiy dóretilwshilik xızmetiniń dáslepki basqıshlarında jas grammatistler diń idealistik koncepciyaları menen polemikalıq qatnastab olǵan bolsa, keyin ala R. Karnaptıń logikalıq pozitivizm menen ja qınlıǵın bildiredi. Házirgi dáwir pozitivizmi til biliminiń tiykarǵı wazıypası til faktlerin dizimge alıw hám onı bayanlaw - dep qaraydı. Amerika tilshileri bul pikirdi basshılıqqa alıptil faktlerini anıq bayanlawǵa umtıladı, biraq olardı túsindiriwǵa eháreket etpeydi.

Til faktlerin izertlewge bunday ústirtin qatnas jasaw lingvisti qanıń mánilik tárepi jarlılandıradı. F.F. Fortunatov XIX ásirde aqtil biliminiń tiykarǵı wazıypası

- til faktlerin túsindiriw (bayanlaw emes), til arqalı sáwlelenetuǵın túsini klerdiń baylanısın anıqlaw ekenligin kórsetkenedi.

L. Blumfildtiń lingvistikalıq analiz jasawınıń psixologiyalıq tiykarı XIX ásir diń aqırı XX ásir diń basında amerika psixologiya iliminde qalıplesken bixeviorizmaǵı mı bolıptabıladı. Bixeviorizm biziń pikirlewimiz, adamnıń minez-qulqı psixikalıq processlerge, sırtqı reakciyasın tiykarlanıwı tiyis, - dep esaplaydı. Blumfild bul táliymatqa tiykarlanıp barlıq lingvistikalıq analiz adam háráketleri hám onıń reakciyasın baqlaw menen shekleniwi tiyis, - dep esaplaydı. Solay etip, ol tilge adamnıń minez-qulqınıń ayrıqshabir forması sıpatında qaraydı.

L. Blumfildtiń teoriyalıq kóz qarasarı onıń shákirtleri tárepi nen hár qıylı baǵdarlarda rawajlandırılmaqta. Amerika strukturalizmi óziniń ishinde bir neshe baǵdarlarǵa bólinedi:

Birinshi baǵdar: Amerika strukturalizmindegi L. Blumfild tiykarın salǵan Yelmektebi. Olardıń tiykarǵı wákilleri hám miynetleri tómendegiler: Djordj Leonard Treydjer diń «Lingvistikalıq analizocherki» (1942), «İngliz tiliniń qurılısı ocherki» (1951), Zelling Xarristiń (1909-1992) «Strukturallingvistikametodı»

(1951), «Sóylewdińanalizi» (1961), «Strukturallıngvistika» (1961), Bernard Bloktıń (1907-1965) «İnglizfeyilinde gıfleksiya» (1947) miynetleri h.t.b.

Charlz Xokkette Yel mektebi wákili. Ol 1916-jılı tuwılǵan. 1946-jıldan Yelhám Kornel universitetleriniń lingvistika professorı. 1964-jılı amerika lingvistikajámiyetiniń prezidentibolıpsaylanadı.

Ch.Xokket - amerika indeecleriniń tili boyınsha jetik qánige. Onıń tiykarǵımıynetleri: «Potavatomı: I. Fonologiya, morfonologiya hám morfologiyaǵasho lıw:

II. Sóz jasalıw, betlik affiksleri hám atlıqlar; III. Tiykarǵı feyiller, janapaylar» (1948), «Blumfildtiń algonkinli izertlewine kirisiw» (1948), «Algonkin tilleriniń leksikası» (1957).

Amerika indeecleriniń tillerini toplaǵan materialların Ch.Xokket lingvistikanıń ulıwma problemaların izertlewge arnaǵan miynetlerinde keń túrde paydalanǵan.

Onıń ulıwmatil bilim máselelerine baǵıshlangan tómendegimiynetleriń kórsetiw mómkin: «Grammatikalıq bayanlawdıń eki modeli» (1954), «Fonologiya boyınsha qollanba» (1955), «Ulıwma til bilimi kursı» (1958), «Til birlikleri hám olardıń qatnası» (1961), «Tillik universalıya probleması máselesine» (1963), «Til, matematika hám lingvistika» (1966).

Bulaǵım wákılleritildianalizlewdiń Blumfild usınǵan formal (immanent) usılın rawajlandırıp lingvistikalıq analizlew texnikasını jetilistirdi. Bul topardaǵı tilshiler lingvistikalıq izertlewde máni faktorın ekinshi orınǵa qoyıp til formalarınadıqqattı awdaradı.

Ekinshi baǵdar: Enn-Anbor toparı bolıp, ol Michigan universitetinde qalıplesti. Onıń tiykarǵı wákılleri hám miynetleri tómendegiler: Kennet Li Payktıń (1912-2000) «Adam minez-

qulqınıń birlesken strukturası teorıyasınatıldıń qatnası» (1960), «Fonologiya, morfologiya hám sintaksiske interpretaciya (1958), Yudjin Albert Naydtıń (1914) «Morfologiya» (1951), Charlz Frizdiń (1887-1967) «İngliztiliniń strukturası» (1952) miynetleri. Bul mektep wákılleri ózleriniń kóz qarasıǵınan E. Sepirdiń táliymatına jaqın, etnolingvistikalıq baǵdardaǵı izertlewlerim enen ajralıp turadı. Lingvistikalıq analizge lingvistikalıq emes psixologiyalıq, sociallıq-etnikalıq faktorlardı keńnen qollanadı. Bul mektepke tán bolǵan jáne birbelgi-olardı alektologiyalıq ekspediciyalar shólkemlestiriwge úlken diqqata awdaradı.

Amerikadaǵı jergilikli xalıqlar arasında missionerlik háreketleri menende keńnen belgili. Amerika indeecleri tillerine bibliyanı awdarma jasaw menen shuǵıllanǵan Yudjin Albert Naydtıń miynetlerinde awdarma teorıyası problemaları tereń izertlenildi. Bul mektep wákılleri til bilimine tagmemika túsiniǵin alıp keldi. Tagmemika termini eń kishi tillik birlikler fon hám morflardı ańlatadı.

Sintagmematagmemalardındizbeklesipkeliwinbildiredi.

Amerika mektebi wákilleri ulıwma til biliminiń metodologiyalıq problemalarımenen qızıqsınbaydı. Olar tildiń bayanlaw texnikasını qalıptestiriw, bayanlaw usıllarınıń metodikasını máselelerinetti ykarǵıdıqqattıawdaradı. Lingvistikalıq analizlewdiń deskriptiv metodı Z.Xarristiń «Strukturallıngvistikametodı» miynetinde bayanlanǵan.

Olartildi izertlewde tómendegijagdaylarǵadıqqatawdaradı:

- Sóylew procesinen alınǵan ayırım tekstlerdibasqatekstlergesalıstırmalıbaǵdarda úyreniw, bundatildiń tariyxı, xalıqtıń psixologiyasınıadıqqatawdarılmaydı;
- deskriptiv lingvistikaniń tiykarǵı máqseti, - dep jazadı Z.Xarris, - sóylew procesinde gionıń ayırım bólimleriyamasabelgileriniń bir-birinesalıstırǵanda ornalasıw, aytıw qatnasların úyreniw bolıptabıladı;
- lingvisttiń wazıypası sonnanı barat, fonologiyalıq elementlerdiń differenciya sanıqlaw, olararasındaǵı qatnastı izertlewsoń morfologiyasını úyreniw. Fonologiyamene morfologiya arasında adewirayır mashılıqlar bar, máselen, sanı jaǵınan, qálegentildem morfologiyalıq elementler, fonologiyalıq elementlerge salıstırǵanda kóp, biraq bul eki parallel sxema ózleriniń tipi hám operaciylarınıń izbe-izligi jaǵınan sáykes keleği. Sonlıqtan da dásturiy usıl birqansha ápiwayı bolıwına qaramastan, principindekeri izbe-izlikte, yaǵnıy morfemadan fonemaǵa qarayı izertlew mümkin;

Bul wazıypalardı orınlaw tekstti segmentaciylarǵa (bólimlerge) bóliw hám segmentaciyanatıyjesinde anıqlanǵan birliklerdi distribuciyaalıq analizlewtiykarında ámelge asırıladı. Elementar birlikler klassın anıqlaw ushın substituciya (orın almasıw) texnikası qollanıladı, onda segmentler sóylew barısında alınǵan basqatekstlerge qoyıp kóruleđi hám informantushınonıń sáykesligitekeriledi.

Lingvistámeliyattatekbirtildesóylewshi informantpenenislesedi. Informantordan jazıp alınǵan forma, yamasa eki forma mánisi boyınsha sáykes kelme? Yamasa sáykes kelmey me? Máselen, qálegen A hám V eki morfemalıayırıq. Olardıń ańlatatuǵın mánileri basqa basqa. Sonlıqtan da olar distribuciyası boyınsha ózgeshelikkeiye. Eki sóylew ortalıǵı bar. Olardıń birinde birewıq ollanılsa, ekinshisi qollanılmaydı. A morfemasında ushı rasatuǵın, biraq V morfemasında joq fonema yamasa seslik elementler óziniń distribuciyası boyınsha V morfemasındaǵı fonema hám seslik elementlerden ajıraladı. Usıǵan tiykarlanıp Z.Xarris tómendegidey juwmaq shıǵaradı: keleshekte distributiv metod texnikasını jetilistirgen jaǵdayda hár bir elementtiń distribuciyasını anıqlanadı.

Tekstti fonologiyalıq yarusta-fonlarǵa, morfologiyalıq yarusta-morflarǵa yaǵnıy elementar birliklerge segmentaciya jasaǵannan keyin olardı identifikaciya jasaw zárúr. Yaǵnıy olar birelementar birliktiń allofonı mayal morfima, yamasa basqabasqa elementar birliklerme? Usıǵan baylanıslı distribuciyanıń úsh

tipinkórsetedi:qosımshadistribuciya,kontrastdistribuciya,erkindistribuciya.Tekstlik birlikleregerolarbirdeypoziciyalardaaheshqashanqollanılmasaqosımsha distribuciya da turadı (Mısalı, den hám test sózlerinde dawıslı sesler ashıqham tuwıqlıq dárejesi boyınsha ózgeshelenedi); kontrast distribuciya da sesler mániózgeriwine tásir jasap birdey poziciyalarda qollanıladı (máselen, dam hám dom sózlerindegiahamofonemaları);erkindistribuciya daqálegenhalattamániózgerisi netásirjasamaybiri- biriniñornınaqollanıladı:(máselen,orıstilinegijarılıwshıhámfrikativ gsesi «gorod,gora»sózlerindeqollanılıwı h.t.b.)

Deskriptivlingvistikadağı morfematúsiniğı

Til biliminde strukturalizm ağıminıń Kopengagen mektebi, Praga lingvistikalıq dógeregimenen birge amerika deskriptiv lingvistikası belgilorındı yeleydi.

Amerika til biliminde teoriyalıq mashqalalar dúyreniwge, lingvistikalıq analizlewdiń metodların qalıptestiriwge, ayrıqsha morfologiyalıq izertlewlerge qızıǵıwshılıq joqarı. Deskriptiv lingvistikanıń talaplarına sáykes tildıń morfologiyalıq qurılısın formalıq bayanlaw princip boyınsha sóylewde eń kishimáńlatatuǵın elementlerdimorfemalıq segmentti ajratıw, hárqıylı lingvistikalıq qorshawda olardıń funksiya sanı nıqlaw, morfemalıq segmentlerdimorfemalartoparınabirlestiriw, morfemalardı grammatikalıq toparlarǵa ajratıw zárúr. Bul maqalada amerikalıq tilshilerdiń morfologiya, morf, morfema tuwralı kóz-qarasları sóz etiledi.

Morfologiyalıq analizlewdiń teoriiyası, metodıkası hám texnikası Yudjin Nayd, Zelling Xarris, Charlz Xokket, Bernard Blok miynetlerinde bayanlangan. Yudjin Nayd «Morfologiya sózlerdi izertleydi» - dep jazadı. Leonard Blumfild, B. Blok, Dj. Treyger, Ch. Xokketiń miynetlerinde «morfologiya» terminiarqalı sózdiń qurılısın izertlew túsiniledi. Biraq ta sóz izertlew, analizlewdiń baslanǵısh noqatısı patında túsiniledi, al tildi bayanlaw, úyreniwde morf, morfema termini jum saladı. Sóz lingvistikalıq izertlewdiń birliğı sıpatında tán alınbaydı.

Lingvistikalıq tańbalar, olardıń shegaraları, olardıń dizbeklesiw hám qollanıw normalarısı yaqlı teoriyalıq mashqalalar bul mektep wákilleri tárepinen tek morfemaǵa baylanıslı jum saladı.

Isjúzinde tek sózdiń qurılısı emes, sóz dizbegi, gáplerdiń qurılısı da morfemalardı tiykarında analizlenedi, yaǵnıy morfema amerika deskriptivizmaǵındaǵı lingvistikalıq analizlewdiń oraylıq hám tiykarǵı birliǵı saplanadı. Sonlıqtanda morfema olartárepinen keń hám teren túrde úyrenilgen.

Deskriptiv aǵımınıń tiykarın salıwshı L. Blumfild óziniń «Til» (1933) miynetinde morfemanı eń kishitillik forma ekenligin kórsetip, basqatillik formalar hám fonemalardıń basqasha izbe-izligine fonetika-semantikalıq uqsashlıǵı joq ekenligin bildiredi.

Bulanıqlamadan morfemanıń ózgesheligin úyreniw morfemanıń sırtqı formalıq belgilerin anıqlaw menen birge onıń ańlatatuǵın mánisinde úyreniwdiń zárurlıǵı kórinedi.

«Morfemanıń mánisi sememaboliptabıladı, - dep jazadı L. Blumfild, -
Lingvistika da morfema onıń seslik qurılısı kóz qarasınan
bayanlanıwı tiyis, al morfemanıń mánisi, semematil biliminentıs qarıdaturadı. Máselen:
wolf

«qasqır», fox «túlki», dog «iyt» kibi morfemalardıń mánileri ortasında hesh qanday baylanıs sezilmeydi. Olar zoologlardıń izertleytuǵın mashqalaları bolıptabıladı.

Lingvistikalıq birliklerdi izertlewde mániniń ornı haqqındaǵı máselede amerikatilshiler ortasında ekitúrlik kóz qarastı bayqawǵa boladı.

Z. Xarris, Dj. Treyger, B. Blok, Ch. Fegelin h.t.b. til di formal bayanlawdıń tárepdarları mánini esapqa almay-aq izertlewde lingvistikalıq analiz jasaw metodların qollanadı.

Yu. Nayd «Formadantıs qarıdamanı bolmaydı» dep jazadı. Nayd tıń bul pikirini tildi úyreniwde tiykarǵıdıq qattı formaǵa qaratıwımız kerek, al mánifaktorın morfologiyalıq izertlewlerde lingvistikalıq analizlewdiń zárurlıǵı joq degen juwmaq kelip shıǵadı. Ch. Fegelin «lingvist sóylewde izertlewde ańlatatuǵın mánisine qaramay-aq fonemahám morfemalarǵa ajratıwı tiyis», dep esaplaydı. Bul jaǵday tillik izertlewlerdiń hádden tis formallasıwına alıp keledi. Charlz Friz, Kennetli Payk, G. Glison h.t.b. ilimpazlar mánifaktorını esapqa almay morfemalardı izertlew múmkin emesligin bildiredi.

Morfemanıń formalıq ózgesheligin deskriptiv lingvistika wákilleri hár qıylıtúsindiredi. Bul mekteptiń tiykarın salıwshı Leonard Blumfild «Morfemanı fonetikalıq bayanlaw múmkin, sebebi ol bir hám onnan kóp fonemalardan turadı» - dep jazadı. Solay etip, morfemanı payda etetuǵın seslik material bolıp fonemaxızmet etedi. Biraq morfemanı payda etiwde fonemanıń barlıq tipleriteńdey qatnaspaydı. Blumfild tıń pikirinshe, morfema-segmentlik fonemalardıń belgili dárejedegi izbe-izligi bolıp tabıladı. Supersegmentli fonemalar morfemanı payda etiwde qatnaspaydı. Intonaciya hám pátqubılısı da morfemanı payda ete almaydı.

Ol morfologiyalıq konstrukciyalardı analizlewde tek onıń quramına kiretuǵın morfemalarǵa sıpatlama beriw menen sheklenbeydi, al morfologiyalıq processlerdi de bayanlaydı.

Deskriptiv lingvistikanıń rawajlanıwında belgili ornı bar Zelling Xarristiń miynetleri de morfema teoriiyası jáne de rawajlandırıldı. Ol sóylew aktınıń seslik formasın anıqlaw, morfemanıń fonetikalıq quramını izertlewde fonemalardıń birtipi menen sheklenip qalıwǵa bolmaydı. Morfemalıq segment sóylew aktınıń bir bólimi elementtimanı birliklerge ajratıw nátijesinde payda boladı, ol segmentlik hámsupersegmentlik seslik birliklerden ibarat boladı. Hárqanday

seslik qubılıs sózdi yamasa sóylewdi ańlatıwınan ǵárezsiz morfemalıq segmenttińquramınakiredidepesaplaydı.

Morfemanı fonemaların izbe-izligi sıpatında túsiniwge de ózgeris kirkizedi. Fonemaların izbe-izligi úzilissiz bolıwı shárt emes, morfemaların ayırım aǵzalarıortasına basqa elementlerde kelip kiriwi múmkin-dep jazadı. Solay etip, Z.Xarrismorfemaǵatómendegisheanıqlamaberedi: «Turaqlıtúrdebirgeqollanılatuǵın máni qurılısı jaǵınan pútın sıpatında associaciya etiletuǵın fonemaların qálegenkombinaciyası morfema bolıp tabıladı. Z.Xarris birikpegen, distaktli hám úzilisketúsetuǵınmorfemalartuwralıarnawlımaqaladajazdı. Olbulmáselenijánede «Struktural lingvistika metodları» miynetinde keń túrde bayanlaydı. L.Blumfildkesalıstırǵanda morfema túsinigine keń máni beriw tek Zelling Xarristiń bir ózinetiyisli emes. Charlz Xokkette óziniń ulıwma til bilimi boyınsha izertlewlerindesegmentlikhámsupersegmentlikmorfemalarınbolatuǵınınkórsetip, supersegmentlik morfemalarınqurılısınaintonaciyanıda kirkizedi.

Z.Xarrismorfemanıpaydaetetuǵınqurılısmaterialısıpatında fonemanıńsegmenti hám supersegmentine qosımsha morfema hám sóylew komponentlerinińornalasıw tártibinde atap kórsetedi. Sóylew komponentlerinińornalasıw tártibieger ol máni ayırıwshılıq xızmet atqaratuǵın bolsa morfema statusın aladı. Ayırımtillerde, depjazadıXarris, sóylewkomponentlerinińornalasıwtártibinbasqamorfemalıq segmentler menen teńdey dárejede sóylewdiń morfemalıq qurılısınıńbirelementisıpatındaqaraǵanmaqul.

Z.Xarristiń bul pikiri morfema túsiniginiń mánisin keńeytti. Morfemanı bundaytúsiniwmorfemanıtekmorfologiyanıńtiykarǵıbirligiemes, alsintaksistińdeora ylıq birligine aylandıradı. Morfemanı analizlewde barlıq morfemalar fonemalararqalıanıqlanadı, tildegibarlıqsóylew, pikirbildiriwsegmentlikhámsupersegmentlik morfemalar tiykarında izertlenedi - degendi bildiredi. Solay etip, Z.Xarrismorfemanıńsegmentitúsiniginegerdeolmániayırıwshılıqxızmetatqaratu ǵın bolsa, sóylew procesine baylanıslı barlıq qubılıslarǵa-kúshli frazalıqpát, soraw hám tańlanıw intonaciyası, pauzaǵa baylanıslı qollanıwǵa boladı, - depesaplaydı. BulózgezegindeZ.Xarristińsóylew, pikirbildiriwgebergenanıqlamasın ózgertiwinemájburleydi. Sóylewmorfemalıqsegmentlerdińizbe-izligisıpatındaemes, alolardıńkombinaciyası, birigiwisıpatındaqaraladı.

ÓzinińwaqtındaL.Blumfild, hárqandaykompleksliformatolıǵımenenmorfemalar danturadıdegenpikirdibildiripedi.

Z.Xarris hám Ch.Xokket bul anıqlamanı sóylew, pikirge baylanıslı qollanıladıhámhárqandaysóylewmorfemasegmentleriyamasamorflardanıbaratdepes aplaydı. BultuwralıXokketóziniń«Morfologiyalıqanalizlewmashqalaları»degen maqalasında «Hár qanday sóylew tolıǵı menen morflardan ibarat, sóylewdińhár birseslikelementi anawyamasamınawmorfqatıyisli»-depjazadı.

Eger haqiqatında da sóylew, pikir bildiriwde hámmesi morfemağa baylanıslı bolatuǵın bolsa onda ádette sintaksistıń quramında izertlenetuǵın ayırım máseleler morfologiyań qarawına ótedi. Sonlıqtanda G. Glisontil haqqında deskriptivt áliymattıń tiykarların bayanlay otırıp, ayırım lingvistlerdiń túsinigin she «morfologiya» termini «grammatika» termininiń sıńarısıpatında jum salǵan kórsetedi.

Kórip otırǵanımızday, deskriptiv lingvistika wákilleri morfema ı grammatikalıq izertlewlerdiń tiykarǵı hám birden bir strukturalıq birliǵı esaplaydı. Morfema ı izertlemey turıp tek ǵanatıldıń morfologiyalıq qurılısınemes, al sin taksisinde úyreniw múmkinemes deptastıyıqlaydı.

Endi deskriptiv lingvistika wákilleri morfologiyalıq analizdi qanday basqıshlarda hám izbe-izlikte ámelge asırǵanına názer awdarayıq. L. Blumfildtiń anıqlaması boyınsha, morfema - morfema ı basqal lingvistikalıq birliklerden (fonema, sóylew) ajratıp turatuǵın, biraq fonemalardıń turaqlı tırde birdey kombinaciyalarda qaytalanıwın támiyinleytuǵın fonetika-semantikalıq uqsaslıq qaiye ulıwmalıq formula bolıptabıladı.

Dj. Grinberg bul anıqlamaǵa qanaatlanbaydı, morfemaǵa ámeliyattare al qollanıwus hınqolaylı, anıq hárezet sheńanıqlama beriw zárurlıǵın kórsetedi. Sonlıqtanda deskriptiv lingvistika wákilleri miynetlerinde tildimorfologiyalıq analiz jasawda qollanılatuǵın, on ıqsatırde biraq qolaylı formulalar arqalı bayanlawushın bir qatar anıqlamalar hám usıll arislep shıǵıwǵa úlken diqqat awdarılǵan.

Amerika tilshileriniń kórsetiwe qarǵanda, morfologiyalıq analizdiń wazıypasım aterialdı ulıwmalasqan formulalar tırinde dizimge alıwdıń qolaylı usıllarına erisiw, kóp qırılı lingvistikalıq materiallardı qanday da bir qaytalanatuǵın birliklerdiń funkciyasısıpatında úyreniw bolıptabıladı. Bul jaǵday awdar majasawshı kompyuterlerushıntildi programmalastırwǵa alıpkeledi.

Z. Xarris 1942-jılı morfologiyalıq analizlewdi úsh basqıshta ámelge asırıwdı usınadı. Morfologiyalıq analizlewdiń úsh basqıshı tómendegiden ibarat: Til arqalı hárqanday pikir bildiriw, sóylew mánibildiretuǵın fonemalardıń dizbeginesheke m ajratıladı. Barlıq elementler morfema ı alternantları dep ataladı; keyin morfema ı alternantları morfemalıq birlikke birigedi hám eń sońında alternantları arasında birdey uqsaslıǵı bar morfemalar klasslarǵa ajratıladı.

Bul jerde fonologiyalıq analizlew menentolıqsáykeslik tikóriwge boladı. Deskriptiv lingvistika wákilleri ózleriniń miynetlerinde fonologiyalıq analizlew principlerini morfologiyalıq analizlewge qollanıwǵa hárezet etkenligi bayqaladı.

Analizlewdiń birinshi basqıshında sóylew, pikir bildiriw mánini ańlatatuǵın eń mayda elementlerge yamasa ayırım mánilik segmentlerge ajratıladı. Usınnan «segmentlestiriw» termini kelip shıǵadı. Izertlewdiń birinshi basqıshında

sóylewdegifonetikalıquqsasbelgilerúyreniledi.Fonetikalıquqsaslıgıbundaysegmentlerdieledetereñirekizertlewgezárúrlıkbarmadegensorawgásignalxızmetinatqaradı.Egerdesegmentlestiriwdebirliklerdiñfonetikalıquqsaslıgıesapqa alınbağan bolsa ámeliyatta birde-bir morfemanı ajıratıp alıw qıyın bolğanbolar edi. Struktural lingvistikanıń tili menen aytqanda, formalıq jaqtan jaqınlıqbirliklerdi markalaydı.

Segmentlestiriwqalayámelgeasırıladı?Qandayusıllartiykarındasóylewayırım bóleklerge ajratıladı? Bul máselede Blumfild hám usı mekteptiń ayırımwákılleriniń kóz qarasları birdey emes. Sóylewdi aǵzalarǵa ajratıw ushın tikkeley-qatnasıwshılar metodın qollanıw kerek pe (L.Blumfild, R.Uelz, Y.Nayd, K.Payk)yamasa salıstırıw metodın qollanıw kerek pe? (Z.Xarris, G.Glison, Dj.Grinberg)degensorawgájuwaptabıwdapikirlerarasındaayırmashılıqpaydaboladı.

Tikkeley-qatnasıwshıarmetodısóylewdionıpaydaetipturǵankonstrukciyalarǵa ajratıw arqalı, yaǵnıy lingvistikalıq modellerdi esapqa alǵanhaldáámelgeasırıladı.Tikkeley-qatnasıwshıarmetodısóylewdińhárbirajratılǵan bólegi eki bólimnen turatúǵınına tiykarlanadı. Mısalı: Poor Óohn ranaway; Poor Óohn/ran away;ran/away;a/way.

Deskriptiv lingvistika wákıllerinen salıstırıw metodınıń tárepdarları salıstırıwmetodı tiykarında sóylewdi mayda bóleklerge ajratıw qıyınshılıq tuwdırmaydı depesaplaydı. Bul metod mánilik jaqtan jaqın pikirlerdi, mánilik qatarlardı salıstırıwǵatiykarlanadı. Sóylewdi salıstırıw metodı tiykarında aǵzalarǵa ajratıwda ekifaktor-formahámmánifaktorınatiykarlanadı.

Dj.Grinbergsalıstırıwmetodıtiykarındasóylewdimorfemalarǵaajratıwprincipleri n bayanlaydı. Ol máni faktorın esapqa aladı. Z.Xarris salıstırıw metodıtiykarında segmentlestiriw problemasın sheshiwde sóylewdiń formal strukturasınsalıstıradı,onıńsemantikalıqqatnaslarınesapqaalmaydı.Z.Xarrissóylewdi ajratıwdıńekiprincibinusınadı.Onıńbirinshisimorfemalıqsegmentlerdiayırıwdıńjoqarǵıbasqıshıyaǵnıysóylewdimaksimaldárezedegielementarbóleklerge ajratıw hám onıń sanın anıqlaw; Ekinshisi sówlewdegi morfemalıqsegmentlerdińómengibasqıshınbelgileydi,yaǵnıyolardıńsanınminumum ǵashekemqısqartadı.

Morfologiyalıqanalizdińekinshibasqıshındasóylewdińbólimlerinsistemalastırıw hámolardımmorfemayamasamorfemalıqbirliklertoparlarınaajratıw ámelge asırıladı. Morfemanıń allamorfların klassifikaciyalawda amerika tilbiliminde«identifikaciyalaw»terminiqollanıladı.MorfemalıqsegmentlerdiidentifikaciyalawprincipleriXarristárepin nusınısetildi.Olfonologiyalıqdistrubiciyahámqosımshadistrubiciyatúsıniklerinmorfologiyatarawındaqollandı.Morfologiyadadistrubiciyaterminiaraqalızertlenipatırǵa nmorfema

ushirasatuǵın kontekstlerjıynaǵı bul morfemajumsalaal maytuǵın basqakontekstlerden ózgesheligitúsiniledi.

Distrubiciya túsiniǵı deskriptiv til biliminiń eń tiykargı túsini kleriniń biri bolıptildiń hár qıylı yarusların lingvistikalıq analizlewde qollanıladı. Morfemanıń alter-nantları tuwralı túsini k (ayırım jaǵdaylarda allamorflar dep te ataydı) morfemalıqanalizlewdiń bul basqıshı ushın oǵada áhmiyetli. Morfemalardı identifikaciyalawdegenimizalla-morflardı belgilibirtoparǵajámlestiriwdegenidibildiredi.

Morfologiyalıqanalizdińushinshibasqıshındamorfemalarbelgilibir klasslarǵaajır atıpizertlenedi.Deskriptivlingvistikawákıllerimorfemalardı tómendegiklasslarǵaajır atadı:formalklasslar(formclasses),«morfemalıq-distributivlikklasslar», (morpheme-distributionclasses)yamasa«ózaraorınalmasıwshı birliklerklassı»(substitution classes).

Lingvistikalıqanalizdińbulbasqıshındabirdeylingvistikalıqqorshawdakeletuǵın morfemalar klasslarǵa ajratıladı. Máselen: úy hám qala morfemaları bir klasstaǵı sózlerge kiredi, sebebi bul eki sózdi tómendegidey qorshawlarda birinińornına ekinshisin qollanıw múmkin. Mısalı: órtenbekte,jalın qushaǵında,mendi kóriptúrman,úlken.....,kóp.....,bizlerde/dajasaymız.

Qorshawda qollanılgan sózlerdiń sáykes keliwi yamasa kelmewi substituciyametodıtiykarındaanıqlanadı.Yaǵnıysóylewdińqurılısındaǵıbir morfeman ıbasqasimenenalmaştırıp kóredi.Deskriptivlingvistikamektebiwákılleritildifonetikalı q morfologiyalıq,sintaksislikbasqıshlardaizertlewdebulmetodqaayırıqshaáhmiyetber edi.SonlıqtandaZ.Xarris«Substituciyametodıdeskriptivlingvistikalıqtiykarǵımetodı esaplanadı», -depjazadı.Substituciya túsiniǵın lingvistikalıq analizge L.Blumfild alıp kelgen edi. Ol grammatikalıq formalardıńayırım kategoriyaları sóylewdiń grammatikalıqshólkemlesiwinińbirtipına ńlatıwınsubstituciya depataǵanedi.Blumfildtińpikirinshe, substitutlingvistikalıq forma bolıp, ayırım jaǵdaylarda belgili bir topardaǵı aǵzanı almaştırıaaladı. Ol substitutlarǵa almasıqlardıń mánilik túrlerin, ráwish, sanlıq hám ayırımfeylil sózlerdikirgizgenedi.

Z.Xarristiń pikirinshe, substituciya izertlew metodı bolıp tabıladı. Bul metodtıńjárdemindemorfemalardıklasslarǵaajıratıwıwmúmkin.Bul morfemanıńqanday dizbektebirdeyqorshawdakeliwinanıqlawBlumfildqollanǵantikkeley-qatnasıwshılar metodına belgili dárejede qarama-qarsı qoyıladı. Xarris Blumfildtárepinen usınılgan sóylewdiń ulıwmalıq principleri bolatuǵınına gumanlanıwshılıqpenenqaraydı.ÓzaraorınalmasıwshıklasslardıqalıplestiriwdeBlum fildkórsetkenindeyanalitikalıqbaǵdardasóylewden morfemaǵaqarayemes,al morfema dan sóylew, pikir bildiriwge qaray kem-kem sintezlew jolı menen háreketetilseteoriyalıq mashqalalar azayaredi,-dep kórsetediXarris.

Z.Xarrissubstituciya metodimenenanawyamasaminaw morfemaniń distribuciyası nıqlawǵaǵa satemesekenligin bildiredi. Seslerdiń fonologiyalıq distribuciyasınıq anıqlaw múmkin. Sebebi tildegi fonemalardıń sanı az. Al morfologiyalıq analizlewdekartinatıp-tiykarınan ózgeredi. Úlken kólemlitektlerdianalizlewde morfemalardıń tolıq distribuciyasınıq anıqlaw qıyınshılıqtuwradı. Bunıń tiykarǵı sebebi morfemalardıń hár qıylı kombinaciyalarda qollanıw múmkinshiligikeńligimenen birge ayırım morfemalar júdá siyek jumshaladı.

Analizlewdiń bul basqıshındaǵı barlıq qıyınshılıqlar morfemalardı distribuciyalıq bayanlaw menensaplastırılmaydı. Izertlewshimorfemalardıń dizbeklesiw, qorshawda ke liw normaların izertlew barısında morfemalardıń az sandaǵı toparǵana absolyut identifikaciyaalıq distribuciyaǵa iye ekenligin bayqaydı.

Solay etip, birdey distribuciyaǵa iye morfemalar klasın anıqlaw bir qansha qıyınshılıqtuwradı. Bul qıyınshılıq anawyamasaminaw morfemaniń distribuciyası tolıq anıqlawdıń múmkinemesligi, sonday-aq, tolıq birdey distribuciyaǵa iye morfemalardıń oǵada az ekenliginde kórinedi. Sonlıqtanda morfemalardı klassifikaciya jasawda distribuciyası tolıq sáykes bolmasa da jaqındistribuciyaǵa iye morfemalardı bir morfemalar klasına birlestiriw, olardı hár qıylı usıllar menen jaqınlastırıwǵa tuwrakeledi.

Deskriptiv lingvistika wákilleri morfemaniń hár qıylı kategoriyaları ortasında principial ayırmashılıq joq ekenligin kórsetip tildegi barlıq morfemalardı ekige-

túbir hám kómekshimorfemalarǵa ajratadı. Z.Xarris teoriyalıq kóz qarastansupersegmentfonemalar (pawza, pát, intonaciya) morfemaxızmetinde jum salatuǵın bildiredi. Túbir morfemalardı klasslarǵa ajratıwdadástúriy grammatikaǵa salıstırǵanda ózgeshe hám quramalı usıldı qollanadı. Z.Xarris

inglistilindegi morfemahám morfemalardıń izbe-izliginiń (sonıń ishine sózde kırıgizedi) 30 tipin anıqlaydı. Bul tiplerdiń ishinde dástúriy morfologiyadaǵı atlıq, feyil, awıspalı hám awıspasız feyiller, kómekshisózler, kelbetlik, ráwish, almasıqlardı ushıratıw múmkin. Deskriptiv lingvistika wákilleri sózlerdisózshaqaplarına dástúriy ajratıp úyreniwdi jetkiliksiz dep esaplaǵan bolsa da, olardıń sózleri morfemalardı klasslarǵa ajratıwdasózshaqapların tiykarlanǵan kórem iz.

Z.Xarris tiń kórsetiwin she, morfologiyalıq analizdiń eńsońǵı basqıshında morfemaǵa asalıstırǵanda sóylew procesinen alınǵan úlken úzindi (sólelewdiń bólegi) izertlenedi. Tildiń óz ara orın almasıwshı birlikler klasına tek morfemalarǵana emes, al morfemalardıń izbe-izligi, sóz hám sózler dizbegi de kiredi. «Biziń wazıypamız, dep jazadı Xarris, - Ahám V morfeması S-

Dmorfemalarınıñqorshawındajumsalıwınanıqlawǵanaemes, buljaǵdaydaAEyamasa
FGHtártibindemorfemalarqollanılatuǵınanıqlawbolıp tabıladı.

Izolyaciya lanğan morfemalardı klassifikaciya law principleri, morfemalardı klassifikaciya lawda olardıń óz-ara orın alması wshılıǵın anıqlaw shı substituciya metodi sintaksislik basqıshqa alıp shıǵıladı hám morfemalardıń dizbegin anıqlawda qollanıladı. Z. Xarris ózi usınǵan izertlew metodı tiykarında til diń bir qansha quramalı bolǵan birliklerigápler hám sóylewdiń izbe-izligi monolog hám dialoglardı analizlewge boladı dep esaplaydı. Solay etip, morfologiya lıq analizlewdiń úshinshi basqıshı morfologiyalıq basqıstıan sintaksislik basqıshqa ótiwdi támiyinleydi. Amerika til biliminde sintaksis tarawı boyınsha izertlewler Noam Xomski diń transformaciya lıq generativlik teoriyasında sáwlelengen .

Deskriptiv lingvistikanıń ózine tán kemshilikleriniń biri tildiń grammatikalıq strukturası morfemahám morfemalardıń dizbeginen ibaratekenligin bayanlay otırıp morfema menen sóz dizbegi ortasındaǵı sózdi dıqqattan shette qaldıradı. Deskriptiv lingvistika wákilleri sózdiń real jasaw normaların esapqa almaǵan halda til sistemasın quradı. Sóylew di morfemalıq segmentlerdiń izbe-izligi sıpatında qaraw, morfemanı sóylew di payda etuǵın qurılıs materialı sıpatında túsiniw qatnas quralı bolǵan tildiń haqıyqıy halatın sáwlelendire almaydı. Sóylew shı subekt ushın tilde erkin qollanılatuǵın sózler jasaydı. Sóylew barısında sózler dileksigrammatikalıq baylanıs qatúsiri wraqalı sóylew payda boladı. Bunı deskriptiv mektep wákilleri de biledi, biraq til teoriyası ushın júdá áhmiyetli emes dep esaplaydı. Máselen, Ch. Xokket bılay jazadı: Adamlar sózdi úyreniw demektildi úyreniw dep oylaydı. Bul qáte kóz qaras. Grammatikalıq aspektte tildiń eń birinshi qurılıs materialı bolıp morfemalar xızmet etedi, al sózler emes. Morfemanı eń tiykarǵı til birligi sıpatında esaplaytuǵın bul halat sózdiń qunı tómenletpeydi.

Ch. Xokket óziniń «Házirgi lingvistikakursı» miynetinde «sóylew di morfema qurılıs materialı bolıp tabıladı» - dep kórsete kelip, keyin ala idiomatúsini ğinkirgizedi. Idiomatermini arqalı ápiwayı hám quramlı formaya ǵnı morfemahám morfemalardı dizbegi túsiniledi. Idiomalardıń qatarına Xokket morfemalardıń dizbegi (qospa sózler hám dórendi sózler di de), tolıq frazalar di (mısalı, Noulis the time for all good men to come to the aid of the party) hám ayırım di dialoglardı ğinkirgizedi.

Solay etip, Xokket lingvistikalıq analizge óziniń kórsetiwi boyınsha ǵaptı dúziwde ǵeńsáykeske letuǵın birlikler bolǵan idiomatúsini ğinkirgizdi. Biraq onıń miynetinde bul kategoriyanıń anıq ilimiy anıqlaması berilmegen. Tildiń grammatikalıq qurılısın bayanlawda idiomalardıń ornın anıqlanbaǵan, sóylew di idiomalarǵa ajratıwdıń principleri kórsetilmegen. Deskriptiv lingvistikanıń tiykarǵı kóz qarasarı sintaksis tarawında Noam Xomski diń transformaciya lıq teoriyası payda bolǵan keyin ózgeriskeushırmaqta. Bul teoriyanıń paydabolıwı morfemanı sintaksis tiń tiykarǵı birliǵi sıpatında esaplawǵa

bolmaytuğıninkórsetti. Soňgıwaqıtlarıdeskriptivlingvistikagáptıńqurılısıterenúyren
iwge

umtılmaqta, sintaksislik analizlewde transformaciyalıq metodı qollanıw tiykarında tekstti kompleksli izertlew baǵdarında rawajlanbaqta.

Bultemada deskriptiv lingvistik wákillerikóteripshıqqankóplegen máselelerdiń ishinen tek morfologiyalıq pikirlerine sholıw jasadıq. Bunıń tiykarǵı sebebi amerikalı ilimpazlar til biliminiń usı tarawına qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın jańa ideyalardı alıp kirdi. Morfemalardıń ayırmashılıǵın hár tárepleme hám anıqlı lingvistikalıq bayanlaw, morfemalardı klassifikaciyalaw principleri hám olardıń funkciyasınıń anıqlanıwı til bilimi ushın jańalıq boldı. Burınnan belgili hám dástúr iy til biliminde izertlengende y bolıp kórinetuǵın tillik faktlerge jańasha kóz-qarastan qarawǵa májbúrledi.

Dástúriy túsiniqlerden bas tartıw, struktura kóz qarasınan eski teoriyalardı qayta qarapshıǵıw grammatikalıq tálim tariyxınıń jańa betiniń ashılıwın bıldıredi. Amerikalı shiler i izertlewde hár qıylı usıllardı qollanıwına, terminologiyalıq ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan «taza analizlew mektebi»niń (shkolı chistogo analiza) lingvistikalıq izertlewdiń tiykarǵı birligi morfemabolıptabıladı, al til diń grammatikalıq sisteması morfemalardıń oppoziciyasınan ibarat degen tiykarǵı teoriyalıq kóz qarastarı nıń áhmiyetin tómendetpeydi.

ÁMELIYSABAQUSHÍNTEMALAR:

1-tema. Áyyemgi hám orta ásirlerde Shıǵıs mámleketlerinde lingvistikalıq bilimler

Qadaǵalawushın sorawlar

1. *Til bilim tariyxı pánineni úyretedi?*
2. *Eńda'slepki lingvistikalıq izertlewler qashan paydaboldı?*
3. *Áyyemgi Hind grammatistlerinen kimler dibilesiz?*
4. *Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler qaysı dáwirlerde payda bolabasladı?*
5. *Grek lingvistikasınıńeshedáwirgebo'lip izertlendi?*
6. *Aleksandriya grammatikalıq mektep binińwákillerikimler?*
7. *Eski Rim lilerdiń tilde izertlewge qosqan úlesleri qanday?*
8. *Sanskrittili haqqında úsinigińiz?*

1-qosımsha

Kateogriyalardı usınıwdı ótkeriw qaǵıydası

1. Toparda «Aqılıy hujim» ótkeresiz hám temaboyınshabarlıqtúsiniklerdi jazıp alasız?
2. Qálegen bir belgisi boyınsha alınǵan maǵlıwmatlardıń ulıwalastırıwshı kategoriyaların anıqlaysız.
3. Kategoriyalardı qaǵazǵa jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgili ólshemler boyınshabóliń.
4. Ayırılmaǵanların qálegen birewiniń kategoriyasınıńatın ózgertiń hám qosıń.
5. Kategoriyakestesindúziń.

Tema	Túrleri, kórinisleri, ózgeshelikleri, sıpatı			
Kategoriyalar, belgiler	1	2	3	4

Kategoriya boyınsha usınıw ushın

temalar 1-topar. Nusqaları

2-topar. Tillik ózgeshelikleri 3

-topar. Izertleniwi

3-qosımsha
Bahalawólshemlerihámkórsetkishleri(ball)

T opar	Kesteniń durıs dúzilgenligi	Kesteni ń túsinerliligi hámanıqlıǵı	Juwmaql ardıformaland ırıw	Ballar jıyındısı
	(0,8)	(0,6)	(0,6)	(2,0)
1				
2				
3				
4				
5				

№1 qosımsha

☛«Sinkveyn»metodı

☛Sinkveynhaqqındaqısqashamaǵlıwmat

☛- Sinkveyn bes qatarlı taqmaq degendi ańlatad Lekciyaboyınshaalıǵan bilimdi qısqasha rezyume beriw túrinde beriw uqıplılıǵın studenttepaydaetiwege járdem beryedi. Studentten bay túsiniqlerge tiykarlangan halda refleksiyajúrgizilditalapetyedi.Sinkveynmaterialdı,maǵlıwmattıqısqapikirlerdesinte zlewdi talapetetuǵıntaqmaq.

☛Sinkveyndijazıwǵaqoyılatuǵıńqádeler

☛1.Birinshiqatardatemabiratlıqsózjárdemindeberilyedi.

☛2.Ekinshiqatardatemanıekikelbetliksózdińjárdemindeśúwretlew.

☛3.úshinshiqatardaberilgentemakólemindehárekettiúshsózjárdemindeśúwretlew.

☛4.Tórtinshiqatardatemaǵaqaqnastıkórsetetuǵıntórtśózdenquralǵangápti

keltiriwkerek.

5.Besinshiqatardatemanıńmazmunınashatuǵınbirsózdenquralǵanbirinshiatlıqsózdiń sinoniminkeltiriwkerek.

«Sinkveyn»metodı

☛Qalayislewkerek?

☛Atama(ádetteatlıqsóz) _____

☛Śúretlew(ádetkelbetlikekisóz) _____

☛Háreket(ádettefeyilúshsóz) _____ ☛

Seziw(fraza) _____

☛Tiykardıqaytalaw _____

Kishitoparlardaislewbasqishlar

Jumistiorinlaw basqishlari	İskerlik
1.basqish	Tapsırma haqqındakóz-qaraslardıkelisip alıw.
2.basqish	Problemanısheshiwushınusınısetilgenpikirle rdi analizlep, eń maqul dep sanalğan usınıstıtılğan.
3.basqish	Problemanıń sheshimi dep tabılğan usınıstiprezentaciyalawǵatayarlaw.Bundaawızyeke ,plakatyamasadoskaǵajazbatúrdeberiliwımınkin.
4.basqish	Prezentaciyaetiwdińjobasınıslepshıǵıw toparǵalarınakishidoklaldıbólistiriń

2-tema.Ortaásirlerdegitilbilimi.Tilbiliminińilimsıpátındaqáliplesiwi

Qadaǵalawushın sorawlar

1. Arabtilbiliminińózinetanózgeshelikleri qanday?
2. BasrahámKufalingvistikalıqmekteplerinińtiykargıwákillerikimler?
3. Arabfilologiyasında til dińpaydaboliwı boyınshaneshetúrlıkóz-qaraslar bar?
4. Zamaxshariydiń«Muxaddimat-al-adab»miynetinegearnalğan?
5. Arabilimpazlarıtilbilimitarawı boyınshaqandaytabıslardıqolǵa kirgizgen?
6. MaxmudQashǵariydiń«DLT»miynetinegearnalğan?
7. «DLT»miynetinińqoljazbasıhá'zir qayjerdesaqalanbaqta?
8. «DLT»miynetinińtabılıwı,awdarmajasalıwıhámbasıpshıǵarılıwıháqqından elerdibilesiz?
9. Ózbektilshi alımlarınanbirinshilerden bolıpkim tárepinen «DLT» ózbektilineawdarmajasadı?
10. «DLT»miynetiusıkúngeshekemneshetilgeawdarmajasaldı?
11. Nayawıtúrkiytillerinińparsıtillerinenartıqmashlıǵinededepkórsetedi?
12. Nayawınıń«Muhakamatul-luǵatayn»miynetinińtilbilimitariyxındaǵıjańalıqları nelerdenibarat?
13. Oyanıwdáwirindetilgebaylanıshıqandaymáselelerkúntártibindeturdı?
14. Oyanıwdáwirigrammatislerinenkimlerdibilesiz?

15. Por-Royalgrammatikası haqqında neler dileyebilirsiniz?
16. Por-Royalgrammatikasınıñ til bilimine qosqan jañalıqlarınelerden ibarat edi?
17. XVIII asırge kelip Fransiya da Por-Royalgrammatika sıtasırinde qanday ilimiymiynetler paydabolabasladı?
18. Dante Aligeridiñ «Xalıqtılı haqqında» bildirgen pikirleri?
19. F. Bekon, Dekart, Leybnic tiñ til paydabolıwı tuwralı pikirleri?
20. Tildiñ paydabolıwı tuwralı qanday teoriyalardı bileyebilirsiniz?

№1 Qosımsha

«Klaster» metodı

☛ «Klaster» metodı haqqında mağlıwmat

☛ Berilgen tema boyınsha studentlerğa erkin hám ashıq túrde pikirlewge járdemberiwshı pedagogikalıq strategiya. Ol woylawıskerligin stimullastırıwshın qollanıladı Belgilitema boyınsha túsini keiyebolıwushın, studentlerdiñ ózleriniń jeke bilimlerine qatnasın kórsetiwshi strategiya.

☛ Klasterdi dúziwge qoyılatuǵın talaplar:

☛ -berilgen temanıń mazmunına baylanıslı túsini haqqında oyımızǵa kelgen barlıq mağlıwmat tıjazamız (wolar dıń sapasın sapqa almaǵan halda).

☛ -mağlıwmatlar arasında ilajı barınsha kóp baylanıstı kórsetiwge hár ket etiw kerek.

№2 Qosımsha

Temaǵa baylanıslı klaster tayarlaw.

№1 Qosımsha

«Miyge hújim» metodında studentler dáslep úsh toparǵa bólinyedi. Har birtoparǵa tapsırmanıń bir bólegi boyınsha ilajı barınsha kóp pikirler jazıw tapsırıladı Toparlarǵa pikirlerdi toplaw ushın waqıt berilyedi. Auditoriya taxtası úsh bólekke bólinip, hár topar ózleriniń nátiyjelerin jazadı.

Dáslepki topardıń nátiyjelerin keyingi eki topar analizleydi eger qáte pikir jazılǵany masap pikirler qaytalanǵan bolsaw olar doskadaǵı pikirlerdi óshiriw huquqına iye. Toparǵa zalar óz pikirlerin qorǵawı tiyis. Bul process keyingi toparlarnıń nátiyjeleri menende qaytalanadı.

Talıqlawdıń sońında woqıtıwshın nátiyjelerdi talıqlap jetiskenlik hám kemshiliklerdi kórsetip ótyedi.

Bul usıl studentlerǵa óz bilimlerin hám basqalardıń kóz-qarasların analizlew, óz kóz-qarasların qorǵaw kónlik pelerin payda etyedi.

Ctudent	Sheshimlerdi durıs kórsetke ni ushın 0,6ball	Teoriyalıq durısı tiykarlap beriw. 0,6ball	Aktivlilik 0,3ball	Uluwma 1,5ball

3-tema. Salıstırmalı-tariyخیtil biliminiń qalıplesiwi

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Tildisalıstırmalı-tariyخیtkóz-qarastanizertlew zárırlıǵı tuwralı ideyalar qashan paydabolabasladı?
2. Dúnyatilleriniń bir-birine jaqınlıǵı, tuwısqanlıǵı tuwralı sózetilgen qanday miynetlerdi bilesiz?
3. Tillerdiń tuwısqanlıǵı tuwralı orısılim pazı M.V.Lomonosov tárepinen qanday pikirler bildirgen?
4. Hind-Evropatilleriniń tuwısqanlıǵı tuwralı máselelerdi kóterip shıqqandáslepki ilimpazlarmı?
5. «Hind-Evropa» tilleritermininiń qollanılıwınatiykar salǵanılim paz?
6. F.Bopptıń salıstırmalı-tariyخیtil bilimibaǵdarında jazılǵan qanday miynetleri bar?
7. F.Shlegeldúnyatillerintipologiyalıqqaqtanneshetoparg'aajıratadı?
8. R.Rasktiń salıstırmalı-tariyخیtil bilimiboyınsha jazǵan qanday miynetleri bar?
9. Germantillerinsalıstırmalı-tariyخیtkóz-qarastankimlerizertlegen?
10. Yakob Grimniń salıstırmalı-tariyخیtil biliminiń rawajlanıwındag'ı tiykarǵı xızmetleri qanday?

№1

Qosımsha Seminarkonferenciya studentlerǵa arnawlı temaboyınshaterentayarlanıw,
hámózmiynetinkeń auditoriyada qorǵapshıǵıwkonlikpelerin payda etiwushın qollanılاد

Aldinnan(aldingiseminarsońında)dokladshılarwwolardıńtemaları,wolarǵa rásmiy opponentler belgilenyedi. studentlerǵa konferenciyanıń reglamentieskertilyedi.

Qoyılatuǵıntalaplar:

- Dokladshıstudentaldınalatapsırılǵantemaboyınshatayarlanadı;
- dokladshıózshıǵıpsóylewin8-minutishindejuwmaqlawıkerek;
- rásmiyopponentlerdokladshınıńshıǵıpsóylewintıńlaydı;
- Rásimyoopponentdokladanaliziboyınsha5-minutkólemindeanalizdiawzyeki túrdebildiriwikerek

-Rásmiy yyemes opponentler dokladshı hám rásmiy opponent bayanatlarıntıńlap túsiniksiz, ayılmay qalǵan máselerdi soraw etip beriwi, hám jazba túrdebahalawdı ámielge asırad

№2qosımsha

Dokladshı studentlerdı bahalaw
kriteriyleri.studentkeqoyılatuǵınuluwmaball
:1,5ball

Dokladshı	Dokladtıńteoriyalıqtıykarlanǵanlıǵı 0,4ball	Pikirlerdińlogikalıqizbe-izligi.0,4ball	Pikirlerin qorǵap,dalıylleyalırw 0,5ball	Reglamentke sáykesligi. 0,2ball	Uluwma1,5ball

№3qosımsha

Rásmiy opponent studentlerdı bahalaw
kriteriyleri.studentkeqoyılatuǵınuluwmaball:1,5ball

1

Dokladshı	Dokladanalizini teóriyalıqtı ykarlanganlıǵı 0,4ball	Analizdiń tolıqlıǵı0,4ball	Juwmaqlardıń logikalıǵı0,5ball	Reglamentke sáykesligi. 0,2ball	Uluwma1,5ball

№4qosımsha

Rásmiy yyemes opponent studentlerdı bahalaw
kriteriyleri.studentkeqoyılatuğın uluwma1,5ball

Dokladshı	Bayanatlardı analizlewi0, 4ball	Sorawlardıń teoriyalıqda rejesi. 0,4ball	Sorawlardıń logikalıqdur ıslıǵı 0,5ball	Aktivligi. 0,2ball	Uluw ma1, 5 ball

4-tema. XIX ásirdegi til

filosofiyasıQadaǵalaw

ushınsorawlar

1. *Romantizmaǵımınıńtiykargıwákillerikimler?*
2. *Romantizmaǵımınıńwákillerinińtiykargıdeyalarınelerdenibaratbolǵan
?*
3. *Naturalizmaǵımınıńwákillerikimler?*
4. *Naturalizmaǵımınıńwákilleriqádayteoriyalardıalǵasúrge?*
5. *Tilbilimindepsixologiyalıqǵımqashanpaydaboldı?Onıńtiykarın
salıwshısıkim?*
6. *V.Gumboldtıńtildińpaydabolıwı,rawajlanıwı,xızmetituwralıkóz-qarasları
qanday ?*
7. *V.Gumboldtıńfilosofiyalıqkóz-
qaraslarınıńqalıplesiwineqaysıfilosofilimpazlardıńtásiriku'shlibolǵan?*
8. *V.Gumboldtıńtilfilosofiyasınıńindeśáwlelendirgentiykargımiynetiqanday?*
9. *Potebnyanıń«Oylawhámtil»miynetituwralınelerdibilesiz?*
10. *ShteyntalhamLacarustıńetnopsixologiyatuwralıpikirleri?*

BBBtexnikasınqollawnızamları

Temasorawı	Bilemen	Biliwdi qaleymen	Bildim
2	3	4	5
Por-Royalgrammatikası			
AntuanArno			
KlodLanslo			
Ulıwma hám racional grammatika			

5-tema.XIXásirdińaqırıXXásirdińbasındaǵilingvistikalıqmektepler

Qadaǵalawushınsorawlar:

1. *Leyptsinglingvistikalıqmektebijasgrammatistleriagımınıńtiykargıwákılleri kimler?*
2. *Jasgrammatistleragımınıńwákılleritiykarınanqandaymáselelermenenshuǵı llandı?*
3. *Kazan lingvistikalıq mektebiniń wákılleri til máselelerin sheshiwdetiykargıdıqqattinegeawdardı?*
4. *Moskvalingvistikalıqmektebinińwákılleritilmáselelerinsheshiwdetiykargıdı qqattinelergeqaratadı?*
5. *F.deSossyurdińlingvistikalıqkontsepsiyasınıńtiykargıjańalıqlarınelerden ibarat?*
6. *Neolingvistikaagımınıńwákıllerikimlerhámolardıńtilbilimineqosqanjańalıqları qanday?*
7. *«Sózlerhámzatlar»mektebi,wákılleri,miynetleri,kózqarasları?*
8. *Estetikalıqmektep wákıllerinińtildiúyreniwdegiózinetanózgeshelikleri?*
9. *Neolingvistikamektebiózgeshelikleri?*

№1 Qosımsha

«Klaster»metodı

👉«Klaster»metodıhaqqındamaǵlıwmat

👉Berilgen tema boyınsha studentlerǵa erkin hám ashıq túrde pikirlewgejárdemberiwshipedagogikalıqstrategiya.OıWoylawiskerliginstimullastırı wushınqollanıladBelgilitemaboyınshatúsiniikkeiyebolıwushın,studentlerdińózlerinińjekebilimlerineqatnasıncórsetiwshi strategiya.

👉Klasterdidúziwgeqoyılatuǵıntalaplar:

☛-berilgentemanıńmazmunınabaylanıslı
túsinikhaqqındaoyımızǵakelgenbarlıqmaǵlıwmattıjazamız(wolardıńsapasınıesap
qaalmaǵanhalda).

☛-maǵlıwmatlar arasında ilajı barınsha kóp baylanıstı
kórsetiwgeháreket etiwkerek.

№2Qosımsha

Temagabaylanıslıklaster tayarlaw.

1-qosımsha

Oqıwtapsırmalar

Toparaǵzalarınıńhár biri

- ózsheriklerinińpikirlerinhúrmetetiwikerek;
- berilgentapsırmalarboyınshajedeljumıslaralıpbarıwılazım;
- ózlerinejárdemkerekbolǵandasorawlarımúmkın;
- járdemsoraǵandakómekberiwı kerek;
- topardıbahalawprocesindeqatnasıwı kerek;
- Hámmeawızbirshilikteislewishárt.

2-qosımsha

Toparlar ushın

tapsırmalar1-topar

Salıstırmalı-tariyxıytilbilimihaqqındamaǵlıwmatberıń.

« Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi » túsinigine klaster

dúziń2-topar

Leypcigmektebiwákıllerikimler?

«Leypcig mektebi wákılleri» temasına klaster

dúziń.3-topar

Nemec,amerikalıhámrusilimpazlarınkórsetiń.

«Jasgrammatistler»temasınaklasterduziń.

**6-tema. XX ásir diń 20-50 – jıllarındaǵı til bilimi. Til bilimindegi
strukturalizmaǵımı**

Qadaǵalawushın sorawlar

1. Marrdıńyafetikalıqteoriyasınıńtiykarǵıózgesheliginelerdenibarat?
2. Marrdıńyatillerinińpaydabolıwıtuwralıqandaypikirlerdibildirgen?
3. L.V.Sherbanıńlingvistikalıqkonceptiyalarınelerdenibarat?

4. I.I.Meshaninovt^unⁱlimiyd^oretiwshilikxⁱzmeti?

5. V.V.Vinogradovtınqandayilimiymiynetleribar?
6. Marrdıńtillerdińsekirmelirawajlaniwituwralitáliymati?
7. L.V.Sherbanıń eksperimental fonetika tarawındaǵı izertlewlerinińáhmyeti?
8. V.V.Vinogradovtınstilistikaboyınshamiynetleri?
1. NoumXomskiyhámonıń miynetleri?
 2. Noum Xomskiydiń transformaciyalıq grammatikasınıń ózine tánózgeshelikleri?
 3. Sociolingvistikalıqizertlewlerdińtiykarǵıbaǵdarlarnelerdenibarat?
 4. Psixolingvistikaǵımınıńtiykarǵıwákılleri,miynetlerituwralınelerdibilemi z?
 5. Neyrolingvistikalıqizertlewlerituwralınelerdibilemiz?
 6. Andre Martineniń funkcional lingvistikalıq koncepciyalarınńózgeshelikleri?

1-qosımsha

Kateogriyalardıusınıwdıótkeriwqaǵıydası

1. Toparda«Aqılıyhujim»ótkeresizhámtemaboyınshabarlıqtúsıniklerdijazıp alasız?
2. Qálegenbir belgisiboyınshaalınǵanmaǵlıwmatlardıńulıwalastırıwshıkategoriyların anıqlaysız.
3. Kategoriyalardı qaǵazǵa jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgiliólshemlerboyınshabóliń.
4. Ayırılmaǵanlarınńqálegenbirewinińkategoriyasınıńatınózgertińhám qosıń.
5. Kategoriyakestesindúziń.

Tema	Túrleri,kórinisleri,ózgeshelikleri,sıpatı			
Kategoriylar/belgiler	1	2	3	4

1-qosımsha

Oqıwtapsırmalar

Toparaǵzalarınńhárberi

– ózshariklerinińpikirlerinhúrmetetiwikerek;

- berilgentapsırmalarboyınshajedeljumıslaralıpbarıwılazım;
- ózlerinejárdemkerekbolǵandasorawlarımúmkın;
- járdemsoraǵandakómekberiwi kerek;
- topardıbahalawprocesindeqatnasıwıkerek;
- Hámmeawızbirshilikteislewishárt.

2-qosımsha

Toparlarushıntapsırmalar1

-topar

Marrdıńyafetikalıqteoriyasıhaqqındamaǵlıwmatberiń.

«Yafetikalıq teoriya» túsinigine klaster

dúziń2-topar

Sherbanıńmiynetindeqandaymáselelerkózdetutiladı?

«L.V.Sherba» temasına klaster

dúziń.3-topar

Vinogradovtıńtiykarǵımiynetlerihaqqındaaytıń?

«Vinogradov» temasına klaster

duziń.4-topar

XXásirlingvistikasihaqqındamaǵlıwmatberiń.

«XXásirlingvistikasi»temasınaklasterdúziń.

1-qosımsha

BBBtexnikasınqollawnızamları

Temasorawı	Bilemen	Biliwdi qaleymen	Bildim
2	3	4	5
Kopengagenmektebi			
LuiElmslev			
Strukturallıngvistika			
Actalinguisticajurnalı			

1-qosımsha

Kateogriyalardıusınıwdıótkeriwqaǵıydası

1. Toparda«Aqılıyhujım»ótkeresizhámtemaboyınshabarlıqtúsıniklerdijazıp alasız?

2. Qálegenbir

belgisiboyınshaalıńǵanmaǵlıwmatlardıńulıwalastırıwshıkategoriyların anıqlaysız.

3. Kategoriyalardı qazazǵa jazıń hám alınǵan maǵlıwmatlardı belgiliólshemlerboyınshabólin.
4. Ayırılmaǵanlarınqálegenbirewiníńkategoriyasınıńatınózgertínhám qosın.
5. Kategoriyakestesindúzin.

Tema	Túrleri/kórinisleri/ózgeshelikleri/sıpatı			
Kategoriyalar/belgiler	1	2	3	4

Kategoriya boyınsha usınıw ushın

temalar1-topar.Sociolingvistika

2-topar.

Neyrolingvistika3-

topar.Psixolingvistika

3-qosımsha

Bahalawólshemlerihámkórsetkishleri(ball)

T opar	Kestenín durıs dúzılgenligi	Kestenín túsinerliligi hámanıqlıǵı	Juwmaql ardıformaland ırıw	Ballar jıyındısı
	(0,8)	(0,6)	(0,6)	(2,0)
1				
2				
3				
4				
5				
6				

Pitkeriw jumislari ushin temalar:

1. Til bilimindegi strukturalizma gıymı hám onıń ózgeshelikleri
2. Orta asırlar degi arab til bilimi
3. Túrkiy til biliminiń tiykarları
4. Tiltuwralı antik dáwirilimi
5. XIX asırde tilantologiyasına filofiyalıqqatnas
6. XIX asır aqırı XX asır basındağı til bilimi
7. XX asır dıń 20-50-jıllarındağı rustil bilimi
8. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń qalıple siwihám rawajlanıwı
9. Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıqtalıymatları
10. Orta asırlar de Evropa dı tiltuwralı ilimniń qalıple siwi
11. Sociolingvistikalıqtalıymatlardıń rawajlanıwı
12. Psixolingvistikahám neyrolingvistikalıq izretlewler
13. Noum Xomski dıń transformaciyalıq grammatikası
14. Neogumboldtshılıq ağımı. Leo Veisgerber dıń ilimiy koncepciyaları
15. Til biliminde antropocentristlik paradigmanıń rawajlanıwı

1-Кеңс.Áyyemgitilbiliminde“zatpenenonınarasındağıqatnas” máselesi

Ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın paydabolǵan ba, ya onıń ataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma?, degensorawlarǵa juwaptabıwdaboldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epik urh. t. b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardıń óz atamasına qatnası jóninde grek ilimpazları eki toparǵa bólindi. Geroklit (b.e.sh. 544-540-jılları) baslaǵan topar zattıń ataması onıń tábiyatınankelip shıǵadı, sóz tábiyattıń tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdiń ataması óziańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı, -dep esaplaydı. Demokrit (b.e.sh. shekemgi 460-jılları) baslaǵan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs bolmaydı, olar ortasındağı baylanıs tosınnan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattıń qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıń ataması sáykes kelmeydi, bul zattıń tábiyatınan sózdiń ataması payda bolatuǵının biykarlaydı, -dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiń bir neshemánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiń bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almastıruw múmkin; 4) ayırım túsinikler sóz benen ańlatılмайdı.

Keystiorınlawushıntapsırmalar:

1. Grek-rim til biliminiń filosofıalıq dáwirin úyrenip shıǵıń.
2. Grek filosoflarınıń pikirlerind ózlesin.
3. Konfuciy táliymatlarındağı “zat penen atama” teoriyasına talqı jasań.
4. Til tuwralı antik dáwir til biliminiń jetiskenliklerin úyrenin.

2-Кеңс. Tildin paydabolıwı máselesi

Arab til biliminde tildin paydabolıwı tuwralı deyalardıniy kóz qarastan bayan etildi: Til allata atárepinen dóretilgen, allata ala Adam ataǵatildi inámetken, Muhammed payǵambarǵatildi in baylıqlarınan qalay paydalanıw hám tildir awajlandırıw jollarınan xabar jetkizgendeptúsindiriledi. Tildin paydabolıwındiniy kóz-qarastadálilleytuǵın ilimpazlar toparı arab tiliniń basqatillerden ayırıqsha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálilleygeumtıladı. Ekinshi topardağı ilimpazlar, til danışpan adamlardıń jámaátlik miynetiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep

esaplaydı. Tildin paydabolıwı tuwralı teoriyalar XVIII ásirdegi filosofıya oyshıları Russo, Didrohám Gerderdiń miynetlerinde bayanlandı. Tildin paydabolıwı tuwralı lingvistikalıq táliymatlardı úyrenip shıǵıń.

Keystiorinlawbasqishlarihámtapsırmalar:

- 1.Keystegimáselenikeltiripshıgarǵantıykarǵısebeplerhámsheshiwjollarınkestetıykarındatú sindiripberin(jeke hámkishitoparlarda).

Máseletúri	Kelipshıǵıwsebepleri	Sheshiliwjolları

3- Кеңс.Европalingvistikasındaprayazık(atatil)máselesi

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794)KalkuttadaǵıAziyajámiyetindejasaǵan ilimiy bayanatında sanskrittilimenengrek, latın, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bultillerdegi grammatikalıq formaların tiykarınan sáykes keletuǵının kórsetti. BulizertlewininjuwmaǵındaDjounz«bulsalıstırılıpotırǵantillerdegitekǵanasózlerdin emes, al grammatikalıq formaların da sáykes keliwi olardin genetikalıqtuwısqanlıǵınan derek beredi»,- degen sheshimge keledi. Onın kemshiligi sanskrittilinprayazık-atatılıpatındaemes,basqahind-evropatillerinińbirisiıpatındaqarawı boldı.

Diniysezimlergeberiliwinebaylanıshıidealtúrindegigózzallıq,dinnińmánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hind tiline baylanıstıradı. Onın 1808-jılkeńtanımalıqqaiyebolǵan«Hindlerdinđanalıǵıhám tilituwralı»miynetindehind-evropatillerinińpaydabolıwhámqalıplesiwinińbasqishlarınúyreniwgeumtıldı.Fridrix Shlegeldinńpikirinshe,«sanskrit-bultıykarǵıdere,atatil(prayazık), onnan basqa hind-evropa tilleri payda boldı hám rawajlandı»,- degenideyanı bildiredi.

Shmidt bir ata til haqqındaǵı pikir ilimiy shınlıqqa tuwra kelmeydi,haqıyqatındaeńdáslepkiđawirlerdenbaslap-aqhind-evropatillikkompleksidialektlik bólsheklerge bólingen edi. Sonlıqtan da, onın barlıq elementlerin birdáwirgejatqarıwǵabolmaydı,-degenpikirdibildirdi.

F. Shlegel organikalıq (flektiv) tillerge latın, grek, ásirese ata til esaplangansanskrit tillerin kirgizedi. Onın romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleribirdenhámtayarhalındajoqarıjetiliskentúrindepaydaboldı.Bunnankeyinrawajlanıwdaǵıdáslepkiǵarmoniyanińbuzılıwıyaǵnıytayarbirtildińmayda

shaqapshalar gabólini winealip keldi, -deptastıyıqladı. F. Bopp bul pikirgesinkó zimenen qaradı.

Keystiorınlawushıntapsırmalar:

1. Yustus Skaligerdiń teoriyalarınúyrenipshıǵın
3. Uliyam Djounztıń pikirlerintalqılın
4. Fridrix fon Shlegeldiń romantizmaǵımı boyınshakóz qaraları
5. Naturalizmaǵımı wákilleriniń táliymatlarında dalań

Keyssheshimiushınusını setilgen ideyalar prezentaciyasıushın keste úlgisi

Mashqala (tiykarǵı hám kishimáseleler)	Sheshim	Nátiyje

4- Keńc: Jas grammatistlerdiń kritikalıq kóz qaraları

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń tási menen XX ásirdiń basında til biliminde mladogrammatizm (jas grammatistler) aǵımı qalıplesti, olar ózleriniń miynetlerinen naturalizmaǵımın qattısıńǵa aladı.

Shmidttiń «tolqın teoriyası» keyinala jas grammatistler tárepinen kóp mártebe sıńǵa ushıradı. Jas grammatistler aǵımı wákili Avgust Leskin Shmidtтіsıńǵa ala otırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyası menentikk eleyp qarama-qarsıemes ekenligin dálillewge umtıldı.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasınıń tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatına qarsı qoydı. Solay bolsa da Praga lingvistikalıq dógereginiń wákili jas grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V. Matezius óziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funkcional hám struktural til bilim jas grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miras xorları esaplanadı», -dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep esaplasa, Praga lingvistikalıq dógereginiń wákili tillerdisin xroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı.

Jasgrammatistlermektebindesalıstırmalımetodpenentuwısqantillerizertlengenbolsa,bul funkcionallingvistikadatuwsqan emes tillerdesalıstırıldı.

Pragatilshileritillikfaktlerdinhárbirinózaldınaajıratıp,atomizmprincipitıykarındaizer tlegenjasgrammatistlergeqarama-qarsıqoydı.

Keyssheshimiushınusınısetilgenideyalarprezentaciyasıushınkeste úlgisi

Mashqala(tıykarǵıhám kishimáseleler)	Sheshim	Nátiyje

5- Кеңс.Дúnyatillerinklassifikacijajasawmáseleleri

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniń birinshi tipologiyalıq klassifikacijasını islepshıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniń materialları tiykarında flektiv tiller túsiniginkirgizdi.

F.Bopptillerditipologiyalıqklassifikacijajasaydı.

A.Shleyxerhind-

evropatillerisemyasınıńgenetikalıqklassifikacijasınıjasagandaslepkingvistlerdinhárbir i.

F.F.Fortunatovtıńmorfologiyalıqklassifikacijası.

Sepirdiń «Til» miynetinde tillerdiń tipologiyalıq klassifikacijası ayrıqshaorındı iyeleydi. Sepir tillerdiń tipologiyalıq klasifikacijasınıń úsh aspektin usınadı.Birinshiden, máni tili menen baylanıslı tildiń tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleriayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menenańlatılatuǵın-derivaciyalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralasrelevantlıqtip,birneshesózlermenenańlatılatuǵın-relevantlıqtiplergeajıraladı.Birinshihámtórtinshitiplerdúnyadaǵıbarlıqtillerdedeushı rasadı,ekinshi hámúshinshitipler barlıqtillerde ushıraspaydı.

Tillerditipologiyalıqklassifikacijajasawdıńekinshiaspekti-qatnaslardısáwlelendiriw texnikası bolıp tabıladı. Usı kóz qarastan barlıq tiller túbir tiller,agglyutinativtiller,fuziyalıtillersimvollarıwshıtillergebólinedi.Simvollarıwshıtipketúbirdińqurılısındaǵıózgeristiykarındagrammatikalıqmáni bildiriletuǵıntillerkiredi,-depesaplaydı.

Tillerditipologiyalıqklassifikacijajasawdıńúshinshiaspekti-sintezleniwdárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz qarastan tiller

analitikaliq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajraladı. Onı etnolingvistikalıq kóz-

qarasları«Lingvistikanıń ilimdegi ornı»(1929),«Til»(1933)maqalalarında sáwlelenge n. Ol tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń mádeniyatı menen tıgız baylanıslı zertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshi halıqtıń mádeniyatın ózinde tolıq sáwlelen-diredi,-dep atap kórsetedi.

Keysti orınlawushıntapsırmalar:

1. Dúnyatillerin klassifikasiya jasawdıń principlerin bir-birinen ajratıp alıń.
2. Berilgen maǵlıwmatlarǵatayanǵan haldamáseleniń sheshiliw jolların salıstırıń
3. Anıqlanǵan principlerdiń ishinen eń tiykarǵısın yamasa kóbirek qollanılǵanın anıqlań.
4. Usı faktorlar tiykarında sheshimdi tiykarlap beriwge urınıń.
5. Sheshimdi bayanlań

GLOSSARIY

TILBILIMI	birneshetarawlardanibarattilhaqqındağıilim
TILLERDİŇQATNASI	tariyxıy,geografiyalıqhámsociyallıqjağdaylarğa baylanışlıtillerdińbir-birineqatnası,tásiri
ARTIKULIYACIUA	sestińaytılwındağısóylewağzalarınıńháreketihámpo ziciyaları.Awızlıqartikulyaciya.Murınlıq artikulyaciya.Qosarlıartikulyaciya.
ETIMOLOGIYA	til biliminiń sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın izertleytuǵıntarawı
ETIMON	sózdińyeńdáslepkiformasihámmánisi
PRAKRIT	hindlerdińawızekisóylewtilituwralıjazılǵanbirinshi grammatikalıqmiynet
NIXGANTAVA	hindilimpazlarıtárepinen dúzilgen sózlik,wonda Vedaja zbayesteliklerinde jum salǵantúsini k sızsózlerdiń dizimi berilgen. VI ásirde Amara degen tilshıtárepinen dúzilgen sanskrittiń sózligi házirgeshekem evropalı sanskritologlartárepinen qollanıladı.
ATAMATEORIIYASI	Qıtaydapaydabolǵandáslepki grammatikalıqtalıymat.A tqoyıw,atamateoriyasınqalıplestirgenb.e.sh.551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofı Konfuciıy (Kun-Czı) bolıptabıladı.
ERYA	yeski qıtaylılardıńorfografiyalıqhámencoklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıptabıladı.Sózlikte qıtay yeroglifleribirinshimártebesistema ǵatúsirilgen,sonlıqtandawonı grammatikalıqmiynet qatarınakirgizedi.
ANOMALIYA	zathámwoniańlatatuǵınsózdińsáykesyemesligin ańlatatuǵıntermin
ANALOGIYA	hár qanday sózdiń ulıwmalastırıwshılıúq qásiyeti boladı,deptúsindiriwshiprincip.
TILLERDİŇ AYIRIMLANIWI	tildińrawajlanıwında wondağıbiribirinejaqın,uqsas qubılıslardıńbiri-birinenajıralıwı,bólekleniwi.
SEMITTILLERI	bulsemiyaǵaarabh.t.b.tillerkiredi.Wólitillerdenassiriya -vavilon yamasaakkad,xanaanyamasaevery-finikiya,aramey,assiriya tilleri.
LEKSIKOGRAFIYA	til iliminde sózlikler dúziwdiń teoriyasın hám praktikasınızertleytuǵıntaraw.
MORFOLOGIYALIQ	grammatikalıqmánileribirdeyformadaańlatılatuǵın

KATEGORIYA	sózlertoparı.
MORFEMA	sózdiń qurılısında bunnan bılay bólinbeytuǵın yeń kishkenevánilikbirlik.
TRANSKRIPCIYA	sózdi ilimiy- lingvistikalıq maqsette jazıp alıwdıń arnawlıusılı.
SÓZLIQURAM	belgilibirtildińyamasadiyalektińquramındaǵıbarlıq sózlerdińjıynaǵı.
TILLERDİŇQATNASI	tariyxıy, geografıyalıq hám sociyallıq jaǵdaylarǵa baylanıstillerdińbir-birineqatnası,tásiri
EKVIVALENT	funkciyası jaǵınan basqa sóylew birligine sáykes keletuǵın,sonıńxızmetinatqaraalatúǵınsóylewbirligi.
GRAMMATIKALIQ QURAL	grammatikalıqmánilerdibildiretuǵınqurallar(affiksler, kómekshisózlerhámt.b.).
GRAMMATIKALIQ TÚSINIKLER	belgili bir tilde wóziniń morfologiyalıq yamasa sintaksislikkórinislerineiyebolǵanmániler,túsinikler.
KONSTRUKCIYALAR TEORIYASI	barlıq jerde hám ayırım halatlarda qollanılátuǵın sózler-woylawdıń nızamları hám principleri tiykarında paydaboladı.Woybarlıqjerdebirdey,albiraqwonıtillikanal izlewhámsintezlewqıylı,sonlıqtandadúnyada kóplegentillerwómirsúredi(DyuMarse).
TEOLOGIYA	diniybilimler
TARIYXIYGRAMMATIKA	sóz,sózdizbegihámǵapqurlısınıńtariyxıyrawajlanıwın,olarđıńtariyxıyjollarınıńhárqiylietaplarinsalistiriwusilimene nizertlewshigrammatika.
TARIYXIY FONETIKA	Tildegi seslerdiń rawajlanıwın hám qalıplestiriliwinizertleytuǵıntililiminiń bólimi.
TÚBIRTILLER	Túbir morfema qurılısında ózgeris bolmaytuǵıntiller(qıtaytili)
BIRIGIWSHITILLER	bultillerdefeyilhámalmasıqtiykarındaǵıbirbuwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánilisózlerdińpaydaboliwı(hind-evropatilleri)
TÚBIR MORFEMALI TILLER	túbirmorfemanıńqurılısında ózgerisjúzegekeliwi menensózler máni ózgesheligineushraytuǵıntiller(semit tilleri).

SALISTIRMALI	tuwisqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın bir-birine
--------------	---

GRAMMATIKA	salistiripúyrenetuǵıngrammatika
SOZLIKQURAM	belgilibirtildińnyamasadiyalekttińquramındaǵıbarlıq sózlerdińjıynaǵı
ÓLITIL	házirgiwaqıttaqollanıwdanqalǵan,tekǵanajazbaesteliklerd esaqlanǵantil:latıntili,skiftili,eskigrektili, xazartilihámt.b
KÓPTILLIK	Birneshetildibirdeyjaqsıbilıw.2.Belgilibir territoriýadabirneshetildińboliwi.
TIPOLOGIYA	Tillerdeolardıńkelipshiǵıwjaǵdaylarınaqaramastan,hár túrli tiplergebóliwge tiykar bolatuǵınuliwmalingvistikalıqkategorıyalardıńanıqlanıw i.2.Tillerditipologiyalıqklasifikacijajasawdıńprinciplerin izertleytuǵıntilbiliminińbólimi.
TARIYXIYGRAMMATIKA	sóz, sóz dizbegi hám gáp qurlısıńnı tariyxiyrawajlanıwın, olardıń tariyxiy jollarınıńhár qiyli etaplarinsalistiriwusilimenenizertlewshigrammatika.
SALISTIRMALI GRAMMATIKA	tuwısqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın bir-birine salistiripúyrenetuǵıngrammatika
TARIYXIY FONETIKA	Tildegi seslerdiń rawajlanıwın hám qalıplestiriliwın izertleytuǵıntilbiliminińbólim
GRAMMATIKALIQ QURAL	grammatikalıqmánilerdibildiretuǵınqurallar(affiksler, kómekshisózlerhámt.b.).
PSIXOLINGVISTIKA	sóylewháreketlerinińnızamlarınizertleytuǵınılim.Wonısóylewháreketlerinińteoriyasıdepteataydı.Psixonolingvistikanıń negizi- informaciya teoriiyası dep teqaraladı. Psixonolingvistika sóylew háreketinde bolatugınxabarberiw,xabardıqabıllawprocesslerinińqalay iske asıratuǵınınzertleydi.
LINGVISTIKALIQ KATEGORIYALAR	tilbirliklerinińhárqıylıklasslarıhámbasqıshlarınıń ulıwmawózgeshelikleri
LEKSIKOGRAFIYA	til iliminde sózlikler dúziwdiń teoriiyasın hám praktikasınızertleytuǵıntaraw.
SALISTIRMALI TARIYXIY GRAMMATIKA	hártúrlıtuwısqantillerdegifaktlerdisalıstırıwusılımenenbur ınnanbelgisizbolıpmqalǵantilfaktlerin qaytatiklewshigrammatika.

JASGRAMMATIST LER AĞIMI	XXIásirdiń80- jillarındaqálipleskenbolip,ilimiyaǵımsipatında50jiljasáǵa n.
-------------------------------	--

ÁDEBIYATLARDIZIMI

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń miynetleri

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.

I. Normativ-huquqiy hujjetler

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta’lim muasasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayèrlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-4732-sonli Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017 yil 20 apreldagi PQ- 2909-sonli Qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2018 yil 21 sentyabrdagi PF-5544-sonli Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korruptsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-sonFarmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi “2019- 2023 yillarda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo‘lgan malakali kadrlar tayèrlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4358-sonli Qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi 8 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini

tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmoni.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagidagi "Qadimiyèzma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ- 2995-sonli Qarori.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 dekabrda "Moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ- 4068-sonli Qarori.

Arnawliádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Lingvistika lıqtalıymatlartariyxı.-Nókis: Bilim, 2018.
2. Abdinazimov Sh. Lingvistika lıqtalıymatlartariyxı.-Toshkent: Sano-standart, 2018.
3. Абдиназимов Ш. Тилбилимитарийхы.-Ташкент, ФАН, 2013.
4. Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики.-М., 1975.
5. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учеб. пособие.— М.: Языки славянской культуры, 2005.
6. Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М., 1975.

Qosımshaádebiyatlar

7. Ferdinand de Saussure. Trudı po yazıkoznaniyu.. M., 1977. c.231-274.
12. Glison G. Vvedenie v deskriptivnuyu lingvistiku. M., 1959.
13. Koduxov V.İ. Obsheeyazıkoznaniya. M., 1974.
14. Maslov Yu.S. Vvedenie v yazıkoznaniye. Moskva, 1987.
15. Gipoteza v sovremennoy lingvistike. —M, 1980
16. Desheriev Yu.D. Sotsialnaya lingvistika.-M, 1977.
17. Korostovtsev M.A. Egiptskaya filologiya.-M, 1963.
18. Paul G. Printsipi istorii yazıka,-M, 1960.
19. Trubetskoy N.S. Osnovı fonologii.—M, 1960.
20. Zvegintsev V.A. İstoriya yazıkoznaniya XIX i XX vv. sh. 1, -M, 1960.
21. Zvegintsev V.A. Teoreticheskaya, prikladnaya lingvistika. M., 1968.
22. Zvegintsev V.A. Yazıki lingvisticheskoy teorii. M., 1973.

23. Nadjip E.N. Issledovaniya po istorii tyurkskix yazıkov XI-XIV v.v. -M., 1989.
24. Nasırov D.S. Stanovlenie karakalpakskogo obshchenarodnogo razgovornogo yazıka ego dialektnaya sistema. -Nukus-Kazan., 1976.
25. Nasırov D. hambaşqalar. Qaraqalpaq ádebiyatı klassiklerishıǵarmaların ıntılı. -Nókis., 1995.

Internet saytları

26. <http://www.elibrary.karsu.uz>
27. [http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)
28. [http://www.cheloveknauka.ru/;](http://www.cheloveknauka.ru/)
29. <http://dissercat.com;>
30. <http://www.wikipedia.ru>
31. <http://ruskiyyazik.ru;>
32. [http://www.krugosvet.ru.](http://www.krugosvet.ru)